

سوی بندر سامونجی سور

(سفر نامو)

منصور قلعو

سوڪي بندر
۽
ساهوندي سُور
(سفر نامو)

منصور تلهو

سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد

ڪتاب نمبر 85
حق ۽ واسطا محفوظ

ڪتاب جو نالو: سوکي بندر ۽ سامونڊي شور
موضوع: سفر نامو
ليکڪ: منصور ٿلهو
ڇاپو پهريون: ڊسمبر 2017ع
تعداد: هڪ هزار
ڪمپوزنگ ۽ لي آئوٽ: شاهزيب ميمڻ
ٽائٽل: عبدالفتاح هاليپوٽو
ڇپيندڙ: سمبارا پبليڪيشن
سید آرکائیو آفیس نمبر 8 عبرت گهٽي گاڏي کاتو حيدرآباد
03003513966

ملھ: _/250

SOKHI BANDAR AIN SAMONDI SOOR
(Traveling)

Writer: Mansoor Thalho
First Edition: Dec 2017
Quantity: One Thousand
Composed By: Shahzaib Memon
Title Design: Abdul Ftah Halepoto
Published By: Sambara Publication Hyd
03003513966

لارينا

ست سمنڊ پار
پنهنجن ٻارن
عادل، حنا، ثنا، راحيل
۽ ننڍڙي ڌيءُ فاريه
جيڪا ڄڻ هيئن به
منهنجي ڪلهن تي
ويئي آهي،
جي نانءُ

پبلشر پاران

سنڌ ۾ شايد آگرين تي ڳڻڻ جيترا به اهڙا ليکڪ يا محقق نه هوندا، جيڪي سنڌي ٻوليءَ خاص طور سامونڊي پٽيءَ تي آباد ماڻهن/مهاڻن جي ٻولي، اصل لکت ۽ رهڻي ڪهڻي متعلق کوجنا جي کوج ۾ عمر وڃائي به ٽڪا ناهن، اسان آڏو اهڙو هڪ وڏو مثال سائين منصور ٿلهو جي روپ ۾ موجود آهي، جنهن نه فقط پنهنجي سادگيءَ ۽ سچائيءَ سان ان ڏني ماڳ ڏانهن اساندي پنهنجا پير پٿون ڪري اهڙا ته ناياب موتي تراشي سامهون آندا آهن، جن تي اڳ جي محققن جي چمري مٿان حيرت ۽ رشڪ جو ريڪائون ضرور نمودار ٿينديون، سنڌ جي سوکي بندر کان آمريڪا جي سامونڊي ڪنارن تائين هن صوفي ۽ جوڳي منش انسان ڇا ڇا نه پيڙيو ۽ پوڳيو هوندو، ان جا ڪجهه اولڙا ته سندس اڳ آيل ڪتابن هر هڪ ”جيون ليڪا“ (ناول)، ”جي هانءُ نه هارين“ (چونڊ ڪهاڻيون)، ”زندگي پوڳ“ (ناول)، ”مٽي ۽ مهاڻا“ (ناول) ۽ ”ريڙهي مياڻ“ (ناول)، لاڙي ماڻهن جي گفتگو ۾ استعمال ٿيندڙ سنڌي ٻوليءَ جي نج لفظن تي ”اڪر پٽيءَ“ جي ’لفت‘ لکي چڪو آهي.

سچ ته سائين منصور ٿلهو جي اڻٽڪ محنتن، محبتن ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب سان بي انتها عشق ۽ عقيدت جي پريور اظهار جو هڪ ننڍڙو مثال آهن.

وارياسي وهندي يا جهر جبل جماڳيندي منصور جي منصوري مرڪ تي ڪو فرق نه ٿو پوي، هو اڃان به سامونڊي سورن کي پنهنجي اندر ۾ محسوس ڪندي اتان جي رهڻ وارن ۽ سندن رهڻي ڪهڻي سان هڪ جهڙو ٿيڻ لاءِ اتان وٺي آيو آهي، هو بنا دير اسهڻ جا سانباها ڪري لطيف سرڪار جي ”سر ڪاهوڙي“ جو هڪ اهڙو ڪردار پاسي ٿو، جنهن لاءِ پاڻ فرمائي ويا ته

پيئي جن ڀرڪ، گنجي ڏونگر گام جي،
واري سڀ وڙق، لوچي لاهوتي ٿيا.

اڄ جي دور ۾ جتي مفاداتي ويڙهه ۾ پاڻ وڌائڻ جي مشق ۾ خوديءَ کي

پستيءَ طرف ڏکڻ جي ريت عام هجي اتي پنهنجي خواهشن جو ڳلو
گهٽي ۽ زندگيءَ جي مڙني آسائشن کي در گذر ڪري پنهنجي ٻولي ۽
ادب لاءِ پاڻ پتوڙڻ واري سائين منصور ٿلهي جي انهيءَ جذبي کي ڀلا
ڪهڙو نانءُ ڏئي ٿو سگهجي؟ اها پنهنجي ڪم ۽ ڪرت سان سچائيءَ
۽ عشق جي انتها چئجي جو سندس اندر ۾ ويٺل هن فقير منش ليکڪ
کي سروريت جو احساس اهو سڀ ڪرڻ تي مجبور ڪري ٿو. منصور
ٿلهي جي مٿي هائيل ڪتابن کان سواءِ ساڳئي موضوع تي ٻيا انيڪ
ايندڙ ڪتابن جي لسٽ ۾ شامل آهن، هي ڪتاب ”سوکي بندر ۽
سامونڊي شور“ پڻ ساڳئي تسلسل جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن کي
سفرنامي جونالوتہ ڏنو ويو آهي پر هن ڪتاب ۾ سوکي بندر گاهه تي
موجود هاڻوڪن ڪردارن سان ليکڪ جي ميل ملاقاتن پٺيان به انيڪ
ڪهاڻيون جهاتيون پائيندي نظر اچن ٿيون، سائن منصور ٿلهي لاڙي
لهجن ۽ مهاڻن جي مادري ٻوليءَ جو ذڪر پنهنجي منفرد انداز سان
ڪرڻ سميت اتان جي تاريخي منظر ۽ پسمنظر کي جيئن جو ٿيڻ بيان
ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، بلڪل لاڙي پهاڪي جيان ته ”بندر ڦٽو،
سوکي وٺي“ يعني شاھ بندر ڦٽڻ يا ويران ٿيڻ بعد سوکي بندر وڌيڪ
آباد ٿي ويو آهي، جي هوبهو عڪاسي محسوس ٿيندي. سمبارا
پبليڪيشن جي طرفا منصور ٿلهو جي ڪتاب ”سوکي بندر ۽ سامونڊي
شور“ جي اشاعت تي نهايت سرهاڻي محسوس ڪندي هي ادارو سندس
ان ڇپيل ٻين ڪتابن کي پڻ شايع ڪرڻ جي خواهش کي جلد پورو
ڪندو.

ساجد سنڌي

سمبارا پبليڪيشن حيدرآباد

03003513966

سوڪيءَ جو مسافر منصور ٿلهو

سند سائيمه واپار جي لحاظ کان جڳ مشهور رهيو آهي، اُن جا خاص سبب هي رهيا آهن: هڪ ته هيءُ ملڪ وسيلن سان مالا مال رهيو آهي، جيئن اناج، ڪپڙو، چوپايو مال گيهه ڇمڙو، صنعت (Industry) وغيره جي گهڻائي، ٻيو ته هن ملڪ جو وسيع سامونڊي علائقو، ٿيو ته سڄاهو سندو هن ملڪ جي سيري واري علائقي کان پوري وچ تان سُھڻي سيند وانگر سوين ميل سفر ڪندو اچي، آخر ۾ مختلف وهڪرن جي شڪل ۾ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو/آهي. آڳاٽي دور ۾ ته هوائي اڏامون هيون ئي ڪونه، نه ئي ڪي لاريون موٽرون يا ريلون هيون، سو ملڪي ۽ ڏور ڏيهن تائين وڏا سفر ۽ واپار ڪرڻ جو وسيلو فقط سمنڊ ۽ سامونڊي پيڙا هئا. سند ۾ سنڌوءَ جي ڪري شروع کان آخر تائين پيڙين وسيلي سولائيءَ سان سفر ڪري سگهيو هو. ايئن سنڌوءَ رستي آيل پيڙين ۾ سامان وغيره ڇوڙ تائين پهچي، وري سامونڊي پيڙين ۾ سڙيو هو ۽ پوءِ ڏور ڏيهن ڏانهن روانو ٿيندو هو. اهو نظام هزارين سالن کان هلندو رهيو. هيءُ به حقيقت آهي ته اهڙي رحمت دنيا جي گهٽ ملڪن ۾ رهي آهي. انهي نظام کي هلائڻ لاءِ آڳاٽي زماني ۾ ڪيترائي دريائي ۽ سامونڊي بندر موجود هئا، جيڪي جڳ مشهور رهيا آهن. دنيا جي ملڪن جي ماڻهن جون لکيل تاريخون ۽ سفرناما انهن حقيقتن جون اڄ به گواهيون ڏين ٿا. ڪندر اعظم جون تاريخون لڪندڙن موجب انهيءَ زماني ۾ پٽالا، بارباريڪان، منها تار ۽ ٻيا وڏا بندر موجود هئا. عيسوي سن جي شروعاتي دور کان ديبل بندر جون واکاڻون سڄي جڳ جا تاريخي ڪتاب ڪن ٿا. ديبل کان پوءِ لاهري بندر، جاڪي بندر، اورنگا بندر، ڪراچي، شاه بندر، ڌارا جا بندر، سون مياڻي، ڪڙڪ بندر، وڪر بندر، ڪيٽي بندر، سنڊو بندر ۽ سوڪي بندر به پنهنجي پنهنجي دور ۾ مشهور رهيا آهن. تاريخون ۽ تذڪرا شاهد آهن ته سند ملڪ جا آهي بندر واپار جا وڏا مرڪز به رهيا. انهن ۾ سوڪي بندر سڄ پڇ ته سڪ ۽ سرهائيءَ وارو بندر هو. .

سمنڊ ويجهو سنڌوءَ جي مک وهڪري تي سوکي بندر توڙي جو آڳاٽي زماني ۾ هڪ پتڻ رهيو هو، پر انگريزن جي دور ۾ هڪ بندر جي شڪل اختيار ڪيائين. ڳاڙهن، رتڙين، ڪارائي گنجن، سڳداسي سارين/چانورن جي پلين پنين جي وچ ۾ سوکي وارو علائقو گهڻي زماني کان زرعي لحاظ کان تمام گهڻو خوشحال هو. سنڌوءَ جي جنهن وهڪري تي سوکي بندر هو سو اهوئي وهڪرو آهي جنهن جي اوڀر ۾ ويجهو ئي شاه بندر آباد هو، سنڌو ڪجهه ڪوهن تي اڳڻي اولهه طرف هلي، ڪاري ۾ چڻي ڪارو چاڻ سڌو پيو/آهي. مختلف لکتن ۽ روايتن مان لڳي ٿو ته شاه بندر جي اوج گهٽ ٿيڻ کان پوءِ سوکي اُسيو ۽ اوج تي پهتو. هيٺين چوڻي به اڃا تائين ٻڌائي وڃي ٿي، جنهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سوکي ڪڏهن آباد ٿيو:

شاه (بندر) ڦٽو سوکي وٺو.

جاگرافيائي لحاظ کان سوکي اهڙي علائقي ۾ موجود هو، جتي سنڌوءَ جو چوڙ پڪڙي پالائون ڪري آس پاس وارا علائقا آباد ڪري، وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو. تنهنڪري هتي تمر ۽ ٻين وڻن جا گهاٽا ٻيلا به موجود هئا، ته ساڳ جو وڻ، ساريال ۽ ٻيون آباديون به جام ٿينديون هيون، ۽ تڏهن مڇي به جام هئي. سنڌوءَ جي مٿين علائقن تائين به هتان ٻيڙيون سولائيءَ سان وڃي ۽ اچي سگهنديون هيون. هتان وري سمنڊ وسيلي مختلف ملڪن ڏانهن مال مٽا به وڃي سگهندو هو. مليل انگن اکرن موجب هزارين آبادي تي مشتمل هن بندر ۾ ٽي سو هٿ ۽ ڪجهه ٺيلها وغيره موجود هوندا هئا. بندر تي هر وقت ننڍيون وڏيون ٻيڙيون اينديون وينديون رهنديون هيون، جنهن ڪري هر وقت ماڻهن جي گهڻائي هوندي هئي. شهر ۾ وڏا واپاري ۽ شاهوڪار به رهندا هئا ته اسپاس وڏا زميندار به آباد هئا. وسيع سڪيو ستابو علائقو رکندڙ سوکي بندر مان اناج، سڻي، ڪپڙو، ڪاٺ، چمڙو وغيره نه رڳو ملڪ جي ٻين علائقن ڏانهن ويندو هو پر ڏور ڏيهن تائين به موڪليو ويندو هو.

هن بندر جا اسان جيڪي 1982ع ۾ آثار ڏنا انهن کي ڏسي حيرت ٿي هئي ته هيڏو وڏو شهر ڪيئن اُڄڙي ويو. سوين ڍنڍل دڪان به وڏيون راڻس ملون، ٻيڙين لاءِ دڪان ۽ سوين اُڄڙيل گهر وغيره اُڄڙيل

صورت ۾ موجود هئا. تڏهن آسپاس وارن علائقن ۾ اهڙا تمام گهڻا ماڻهو حيات هئا، جن هن شهر جي بندر بازارین کي آباد ڏنو هو. 80 واري ڏهاڪي کان پوءِ لڳاتار رڪاوٽون وجهڻ جي ڪري درياھ جي گهٽجڻ ڪري ۽ ٻي پاسي سمنڊ جي خشڪيءَ طرف وڌڻ جي ڪري سوکي بندر به ٻين بندرن وانگر ساڻو ٿيندو، نيٺ اجهامي ويو.

نه سي ونڻ وٽن ۾، نه سي کاتاريون

پسيو بازاریون، هيٺڙو مون لوڻ ٿئي.

(شاهه لطيف)

آس پاس جون زمينون تباهه ٿينديون رهيون. ڪاري وڌڻ ڪري، پنڌ پيچرا به بند ٿي ويا، ماڻهو مايوس ٿي پنهنجا خوبصورت گهر گهات هوريان هوريان ڇڏيندا، سنڌ جي مختلف علائقن ڏانهن لڏ پلاڻ ڪندا ويندا رهيا. ايئن سنڌوءَ جي رڪجڻ سبب بندر برباد ٿيندو ۽ شهر اجڙندو رهيو. هاڻي ته اها صورتحال آهي جو انهن پتن مٿان ٻيڙيون گذرندي نظر اچن ٿيون. باقي ڪو شهر وارو به ٿورو ٽڪرو وڃي بچيو آهي، جيڪو به آڻڻ آهي. البت جڏهن جڏهن ويرون گهٽبيون آهن ۽ پاڻي لهي ويندو آهي، تڏهن رڳو ڪن جڳهين وغيره جا آثار ڪر ڪڍي ڏيکائي ڏيئي وري پاڻيءَ ۾ الپ ٿي ويندا آهن.

منهنجو پيارو دوست منصور ٿلهو گهڻي وقت کان سامونڊي چوڙ واري علائقي تي ڪم ڪندو رهيو آهي. هو ڪو اهو ڪم ڪو گهر وٺي ڪونه ڪندو آهي، پر اُتي وڃي هفتن جا هفتا رهي، ڪڏهن گاڏين تي، ڪڏهن ٻيڙين تي ته ڪڏهن وري پيرين پنڌ سفر ڪندو، اُتي جي ڳوٺن، واهڻن، وستين ۽ پراڻن ڀڳن جا احوال قلم بند ڪندو رهيو آهي. ڪجهه سال آمريڪا ۾ وڃي رهيو ته اُتان به اوڀر سوير پيو فون وسيلي رابطو ڪري، اهڙا احوال سليندو هو. مطلب ته کيس اهو خفت اتي به رهيو. وري جو واپس پنهنجي ماڳ موٽيو ته وري به سندس ساڳياڻي پنڌ ۽ پچائون. سنڌ جي سامونڊي ڪناري سان اهڙي ڪا لئون لڳي اٿس جو ٻئي ڪا وائي وات اٿس ئي ڪونه. اڄڪلهه به ان طرف ويندي يا ايندي ملندو. اُتان جڏهن واپس ورندي ته گهڻيون ئي حقيقتون ڳولي اٿيندي خوش به ايندو ٿيندو جو ڇڻ ته ڪي موتي ميڙي آندا هجنس. ها سچ پچ

موتي ئي ڪٽي ايندو آهي، ڪڏهن لفظن جا موتي، ڪڏهن واقعن جا موتي، ڪڏهن ڪن داسنانن جا موتي ته ڪڏهن وري ڪن منظرن جا موتي. ڪڏهن به نه ٿڪجندڙ هن مسافر سنڌي ٻوليءَ جي انهيءَ لهجي جي لفظن کي گڏ ڪري پڌرو به ڪيو آهي، ته انهن تي وڌيڪ ڪم به ڪري رهيو آهي. سامونڊي ڪناري واري علائقي جي پسمنظر ۾ ڪهاڻيون ۽ ناول به لکيا اٿس. صنفن واري سانچي کي هڪ پاسي رکي، حقيقتن کي ڏسو ته اُهي هن علائقي جون سچون رپورٽون ۽ وارتائون ضرور آهن. سندس ڪتابن ۾ اُتي جي ماڻهن جا تلخ تجربا ۽ مشاهدا موجود آهن جيڪي تاريخ جو حصو آهن.

منصور ٿلهي جو هيءُ ڪتاب ”سو کيءَ بندر ۽ سامونڊي سور“ سفرنامو سچ پچ پڙهڻ وٽان آهي، ڇاڪاڻ ته هن بندر تي تمام گهٽ لکيو ويو آهي. منصور اتي وڃي ڏينهن جا ڏينهن رهي احوال محفوظ ڪيا آهن. بندر جي آسپاس کي وڙيو آهي، هتان لڏي مختلف هنڌن وڃي ويٺل ماڻهن سان اتي وڃي ملي، ساڻن رهاڻيون ڪري، سمورا احوال حاصل ڪيا آهن. جيڪي ماڻهو پنهنجا اباڻا گهر ڇڏي ٻين شهرن يا ڳوٺن ۾ وڃي ويٺا آهن انهن ڏکيا ڏينهن گهاريندڙن جا داستان اسان جي سامهون آندا آهن. منصور جن ماڻهن سان وڃي رهاڻيون ڪيون انهن ۾ ڇاڇو عيسيٰ، محمد عمر خاصخيلي کيرواڻي، احمد خاصخيلي، حاجي ابوڪر ڪٽي، حاجي بابو شولاڻي، الهڏنو ٻاهوت، ناڪو الهڏنو ميربحر، الهڏنو خاصخيلي کيرواڻي ۽ ٻيا شامل آهن. هن ڪتاب ۾ هن علائقي جي شاعر محمد هاشم لهر جو به ذڪر ملي ٿو. مشهور استاد محمد هاشم لهر اصل ۾ ڪيٽي بندر جو رهاڪو هو. ڪيٽي بندر ڦٽڻ کانپوءِ هو ٻهراڻ ۾ اچي رهيو، اتي منهنجون به ساڻس ملاقاتون ٿيون هيون. انهي حوالي سان هي ڪتاب نه رڳو سفرنامو پر سماجي حالتن جو منظر نامو به آهي ته دربدر ٿيل ماڻهن جا درد پريا داستان به آهن. منصور هن ڪتاب ۾ بندر جي اوج جو به ذڪر ڪيو آهي ته وري ڦٽڻ جا سور به سليا آهن. بندر جي ڦٽي وڃڻ کان پوءِ ماڻهن جي حالتن جا منظر به چٽيا آهن. ايئن هن بندر جي تاريخي حقيقتن کي اسان آڏو آندو آهي.

جڏهن به ڪنهن محقق هتي جي سماجي تاريخ لکڻ شروع

ڪئي ته منصور جو هيءُ ڪتاب هڪ ماخذ جي صورت ۾ موجود هوندو. هن کان اڳ، ۾ گهٽ ۾ گهٽ هن انداز سان شايد ئي ڪنهن ڪم ڪيو هجي. هن بندر جي حوالي سان به هن کان اڳ هن نموني جو ڪو ڪم نه ٿيو آهي. هيءُ ڪتاب منصور جي پيار جو پورهيو آهي ۽ پيار جو پورهيو جتي ڪٿي ۽ جڏهن ڪڏهن قبول ضرور پيو آهي. آئون ڪيس هن ڪتاب لکڻ تي مبارڪ ڏيان ته اسان جي نوجوانن کان اهڙي پيار جي وڌيڪ پورهيو جي اميد ڪريان ٿو.

ڊاڪٽر محمد علي ”مانجھي“

مڪلي-ٺٽو

10 آڪٽوبر 2017ع

به بول چار ڳالهيون

لاڙ جو نالو وٺندي، ذهن ماضيءَ جي ماڳن ڏانهن هڪدم تيزيءَ سان ”لاڙو“ کائي وڃي ٿو، سنڌ ملڪ جي آڳاٽي وقت جا ”بندر ۽ بازاريون انهن جا اوج وارا احوال ڪنهن چترڪار جي ٺاهيل تصويرن وانگر رنگن ۾ رنگجي روح رهاڻيون ڪن ٿا. سمنڊ جون چوليون ذهن جي ڪنارن کي ڇهي وٺن ٿيون. پوءِ جن ڪتابن ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي سمنڊ بندرگاهن جي باري پڙهيو هئو، اهي ڳالهيون ياد آچن ٿيون. واه. اهي ماڻهو ڪيڏا پلارا هئا، جن سنڌ جي سامونڊي پٽيءَ جا سمنڊ ڏينهن، بندرگاهن جا سمنڊ اوج اکين سان ڏٺا هئا.

سائين مولائي شيدائي رحيم داد خان جنهن سخت پورهيو ڪري ”جنت السنڌ“ ۾ سنڌ جي تاريخ جو ذڪر ڪيو آهي. صفحي (2) تي لکي ٿو ته

”سن 1843ع تائين سنڌ هڪ ڌار ملڪ هو. قديم زماني ۾ سنڌ هڪومت جون حدون اتر ۾ درياءَ جهلم تائين هيون ۽ ڪشمير جا بعض هيٺيان ضلعا به ان ۾ شامل هئا. اتر ۾ درياءَ هيلمند ان جي حد بندي ڪندو هو ۽ ڏکڻ الهندي ۾ سندس سرحد مڪران جي الهندي ۾ نور منشور پڪڙيل هئي ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هوس ۽ ڏکڻ اڀرندي ۾ راجپوتانا ۽ جيلسمير ريگستان ۾ ڪٿي وڃي ٿي ختم ٿئي. سنڌ ملڪ پنهنجي قديم تهذيب، ثقافت ۽ تمدن رکندڙ ملڪ هيو، ان جي شاهد خود سنڌ جا ماڳ، مڪان ۽ بندر هئا. جن تي ڏينهن رات ڏيئي لپتي وڻج واپار هلندو هو. سنڌ جي سامونڊي پٽيءَ ۾ مشهور بندر هئا انهن جو ذڪر دنيا جي سياحن پنهنجن سفرنامن ۾ احوال ڏنو آهي. انهن جي ڪتابن جا سنڌي ليکڪن ترجما ڪيا ۽ بندرگاهن جي حوالي سان انهن جو ذڪر قلم بند ڪيو آهي.

مولائي شيدائي ڪتاب ”جنت السنڌ“ جي صفحي نمبر 25، 32، 404 تي لکي ٿو ته: ”پنهور سنڌ جو قديم بندرگاهه هو، جتي سنڌو نديءَ جي جهازن ۾ سامان ”سامونڊري غوراڻن“ ۾ چڙهندو هيو. هاڪڙي تي ”پارينگر“ مکيه بندر هو، از نسواً سندو ندي جهاز رانيءَ ۽ مغربي ملڪن

کي ويجهو هئڻ سبب سندس واپار هزار ها ورهين کان مغربي دنيا سان هلندڙ هو، ڀنڀور جنهن جو نالو بطلیموس پنهنجي تاريخ ۾ ”باربائيڪا“ ڏنو آهي. سو ”تحفت الڪرام جي بيان موجب“ راجا ڀنڀور راءِ تعمير ڪرايو هو. سنڌ جو قديم بندر پتالا کان سمنڊ ڏانهن ويندڙ رستي تي گهاري کان ٻن ميلن جي فاصلي تي هو.“

سنڌ جي بندر گاهن جي آس پاس ۾ ڪيتريون وسنديون هونديون هيون، انهن وسندين ۾ رهندڙ ماڻهو رات ڏينهن بندر گاهن تي ڪم ڪارن ۾ مشغول هوندا هئا. سنڌ جي ديبل بندر جو گهڻو احوال ملي ٿو. مولائي شيدائي صفحن 103 ۽ 102 تي لکي ٿو ته:

”ديبل سنڌ جو مکيه بندر ۽ واپار جو مرڪز هو، سمنڊ شهر جي ڀتين سان موجون هڻندو هو.“ تاريخ طاهريءَ جو مصنف سنه 1606 ع ۾ ٺٽي ۾ آيو. بشاري سنه 375 ه ۾ ديبل بندر جي چؤگرد هڪ سؤ ڳوٺن جو بيان ڪري ٿو، جنهن ۾ هندو واپاري هئا. مولائي شيدائي صفحي نمبر 204 تي لکي ٿو ته ”سنه 132 ه (740 ع) ڌاري بغداد جي بنياد پوڻ ڪري، چين تائين عربن جا جهاز وڃڻ لڳا، عباسي فرمانروائن بغداد ۾ ڪراڻيا، عيسيٰ ۽ صرصر نهرن کوٽرايون، جن مان نهر عيسيٰ وسيلي، جهاز ”فراٽ“ ۽ ”دجلا“ ۾ آسانيءَ سان اچڻ وڃڻ لڳا. اين واضح ”يعقوبيءَ جي بيان موجب ”بصره“ دنيا جي واپا جو مرڪز بڻجي ويو. جزائر مشرقي ۽ چين ۽ ڪاري منڊل جا جهاز ”ديبل“ تائين اچڻ لڳا ۽ سن 290 ه بصري جو واپار فرغانه ۽ ”موراڪو“ تائين هلڻ لڳو. ملبار جا مصالحا ۽ سنڌ جو عنبر قاهره جي مارڪيٽن ۾ پنجوڻ تي وڪامجڻ لڳو.“ ان وقت سنڌ جا شهر ديبل، نيرن ڪوٽ، سيوستان (موجوده سيوهڻ) خضدار، قنڀرون، منصوره ۽ ملتان تجارتي مرڪز هئا.“ ديبل جو آخري احوال سومرن جي ڏينهن ۾ چنيسر جي دؤر ۾ ملي ٿو. جڏهن هن ديبل کي تخت گاهه مقرر ڪيو هو پر ابن بطوطا جڏهن ديبل کي ڏٺو ويران هو. مصنف مولائي شيدائي مٿئين ڳالهه ”جنت السنڌ“ جي صفحي (373) تي لکي آهي ۽ صفحي 373 ۽ 374 تي لاهري بندر جو احوال هيٺين طرح قلم بند ڪيل آهي، ”لاهي جنهن ديبل کانپوءِ ناموري حاصل ڪئي، سو ”ديبل“ کان پنجن ميلن جي فاصلي تي سمنڊ کان ويهه ميل اندر ٿين

پاسي مهراڻ جي هڪڙيءَ آلهنديءَ واري شاخ تي واقع هو. شيخ ابوالفضل ”آئين اڪبريءَ“ ۾ لاهري جي تعريف ڪري ٿو. ”مصنف صفحي 431 تي لکي ٿو ته:

قنڌار مرزا غازي بيگ جي جاگير هو، تنهن ڪري ”هرات“، خراسان ۽ سمرقند جا رستا سنڌ سان واپار جي لاءِ کليل هئا. سمنڊ رستي واپار لاهري بندر ۽ ٺٽي سان چالو هو.“ مصنف صفحي 102 تي لکي ٿو ته:

ميجر جنرل هيگ جنهن جو ڪتاب ”دي انڊس وٽلي ڊيلٽا ڪنٽري“ 1894ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو. تنهن ”ڊيبل بندر“ سنڌونديءَ جي ڊيلٽا تي آلهندي ڪپ تي ڏيکاريل آهي.“

انگريزي سفير ”سراهرٿ شرلي“ ايران ڏانهن ويندي، 1613ع ۾ ٺٽي کان جهاز رستي هڪ ڏينهن مسافريءَ کانپوءِ ”ڊيبل“ تي پهتو هو. ميجر رپورٽي عيسوي 17 صديءَ ڌاري ”ڊيبل“ کي ٺٽي کان 15 ڏينهن جي فاصلي تي بگاڙ جي چوڙ وٽ ڏيکاريو آهي.“

”ڪپتان جان ووڊ، جنهن 19 صديءَ ۾ ڪراچي کان آمودنديءَ جي منهن تائين مسافري ڪئي هئي، ”ڊيبل“ کي پير پني وٽ سنڌونديءَ جي نقشي ۾ ڏيکاريو آهي.“

لاڙ جا ٻه مکيه شهر آهن، ڪراچي ۽ ٺٽو ڪراچيءَ جي اهميت جو هڪ سبب هيءُ به آهي ته اها هڪ سنڌائيتي هنڌ تي آهي، جنت السنڌ صفحو 585، تي مصنف لکي ٿو ته: ڪراچي ۽ سون مياڻي ٻه ننڍڙا بندر مڇي مارڻ جون مياڻيون هيون. جت مهاڻن جا گهر هئا. هيٺئر لاڙ جو سامونڊي پتيءَ وارو علائقو سمنڊ جي ڪاري ڏنڊن جي وچ ۾ آهي. انهيءَ سمنڊ جي پيٽ ۾ ڪيترائي سنڌ جا سڻڻا بندر گم ٿيل آهن. اهي ”بندر“ ڪجهه فاصلن ۽ ها ميلن جي فاصلن تي هئا. هاڻ اهي داستان لڳي رهيا آهن. سمنڊ جي ان پيٽ ۾ سنڌ جا ”بندرگاهه“ سان گڏ شهر ۽ قديم ماڳ به گم آهن. سنڌ جي بندرگاهن جو اوج وارا خيال ذهن ۾ ايندي ئي هيءُ تصور اُڀري ٿو ته.. ڊيبل، لاهري جي ڪنارن تي دنيا جي مختلف ملڪن کان آيل وڏا ٻيڙا، جهاز جن ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهو جيڪي پنهنجن مخصوص علائقن جي پوشاڪن ۾ بندر تي جهازن مان سامان ڏاهي رهيا آهن ته مقامي مزدور بغير پانهن جون صدريون، قميسون پاتل

اٿن. اهي پرڏيهي جهازن منجه سامان وٺائي (اچلائي) رهيا آهن. بندرگاهه تي تيز هوائون گھلندي، سمنڊ جون لهرون انهن تيز هوائن تي تڪائي ۽ تيزي سان اچي بندرگاهن تي بيٺل ماڻهن جي مٿان ۽ انهن آيل ڏيسارن جي مٿان پاڻيءَ جون هلڪيون بوندون وسائي هليون وڃن ٿيون. جڻ اهي سامونڊي لهرون آيلن جو آڌرڀاءُ ڪنديون هجن. بندرگاهه تي بيٺل ماڻهن جون مختلف ٻوليون هجن ۽ انهن جا آواز هڪٻئي سان ملندا، اهي پاڻ ۾ ڳالهائيندا، مڙڪندا، انهن جي چهرن تي هڪ عجيب سَهڻي مسڪراھٽ هئي، اکين لڳا، جڻ سَهڻي پيار جي چويڻ (ونگ) ۾ پڌل هجن. چويڻ (ونگ) ها. تيز هوائن تي پاڻيءَ منجه بيٺل ٻيڙا، جهاز سڀ پينگهه جيان لڏندا رهيا ٿي. انهن بيٺل ٻيڙن ۾ لڳل وڏا سڙه“ وارا ڪپڙا به ڦڙڪندا رهيا ٿي. انهن سڙه وارن ڪپڙن جو آواز ٻري ٻري تائين ٿي ويا، سنڌوءَ جي ماڳن ۽ بندرگاهن جا جڻ گيت ڳائيندا هجن ۽ ڪو سنڌو ماڻهيءَ جي ڪُڪ مان ڄاڙل فنڪار پنهنجي فن جو سربيلي آواز سان سڀت سنڌوءَ جا گيت ڳائي رهيو آهي. انهن جهازن جا سڙه هوائن تي ڦڙڪندا، وڏا شور ڪندا، موهين جي ماڻهن جا محبتن وارا گيت، لاڙ جي ماڻهن جون مٿيون لاتوين، ڳائيندا هجن. ڪي سڙه وارا جهاز ٻاهرين ملڪن جا انهن جهازن تي مختلف نشانين هجن، جيڪي انهن جي ملڪن جا نالا پڌائينديون ۽ ڏس پتا ڏينديون هجن.

بندر تي ڪم ڪندڙ ماڻهو جهازن مان سامان لاهڻ ۽ جهازن ۾ سامان وجهندڙ ماڻهو ڪنهن پهلو ان کان بُت ۾ گمت ڪونه هئا. اُنهن جا قد به ڊگها هئا. بندر گاهن تي سنڌي ماڻهن جي لوڏ مان پتو چٽو پوي پيو. بندر گاهن جو سھڻو نقشو اڪين اڳيان وري غائب ٿي ويو. پاڻ کي سنڌو درياھ جي هڪ ڪنڌيءَ تي بيٺل ڏسان ٿو. جنهن تي ننڍڙا ننڍڙا چار وارا وڻ هُجن ۽ ننڍڙيون پَٽَ تي ڪَٽَ لاڙيل وِليون هجن. جيڪي ڪنڌيءَ جي ڦٽڻ واري شاهدي ڏيندا هجن. اُهي ڪنڌيون، جن کي سنڌو درياھ سدائين سائون سر سبز ڪندو آيو هو. جيڪو پنهنجي قوت سان سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ کي اڳتي وڌڻ ڪونه ڏيندو هو. سنڌو نديءَ جي پنهنجي سونهن سان لڏندي ڪڏندي سامونڊي

پتيءَ ۾ ايندي هئي، ان جي اها سونهن ڏسڻ وٽان هئي. سا پنهنجي مٺي پاڻيءَ سان لاڙ کي ملير ملڪ بڻائيندي هئي. ”جنت السنڌ“ ڪتاب جي صفحي نمبر يارنهن 11 تي ڪتاب جو مصنف مولائي شيدائي لکي ٿو ته:

”رگ ويد جي ڏهين منڊل ۾ هن نديءَ جي تعريف پنجمتر سلوڪن ۾ بيان ڪيل آهي. هيءَ عظيم شان ندي، همايل جبلن جي ڪيلاس ڀرپٽ واريءَ ”مانسروڍنڊ“ مان نڪري، ڪشمير جي گلگت واري جابلو حصي کي لتاڙي، ٻارنهن هزار فوٽ بلنديءَ تان، جتي انسان جو لنگهه مشڪل آهي. پهريان پنجيءَ تائين اُتر اولهه، تنهن کانپوءِ ڏکڻ اولهه جو رخ اختيار ڪري ٿي. تنهن کانپوءِ پنجاب، سنڌ جي ميدانن کي لتاڙيندي 18 سؤ ميل وهي، سنڌ جي شاهيندر وٽ اچي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي.“ ياد رهي ٿي ضلعي ۾ شاه بند جيڪو هن وقت سنڌ جي ٿو، اهو ڇوٿون ”شاه بندر“ آهي، جنت السنڌ جي صفحي (560) تي لکيل آه ته ”ميان غلام شاه شاهيندر تعمير ڪرايو هو.“

پوءِ جيئن جيئن سنڌو درياھ پنهنجا وهڪرا بدلائيندو ويو ته نوان ”بندرگاهه“ ٺهڻ لڳا ۽ پراڻن بندرگاهن جو ”اڄ“ اجڙڻ ۽ متجڙ لڳو.

ڊاڪٽر محمد علي مانجهي ”ڪلاچي“ تحقيقي جرنل ڪراچي ”سيپٽمبر 2002ع جي صفحي 89-90 تي لکي ٿو ته: ”سنڌ جا سامونڊي بندر ته ساري دنيا جي لاءِ دلچسپيءَ جو وڏو سبب رهيا آهن. بنهه آڳاٽي بندرن کي ڇڏي ديبل بندر ۽ لاڙي بندر کانپوءِ هن ملڪ جو ”اورنگا بندر ۾ چڱو مشهور ٿيو.“

ڊاڪٽر صاحب صفحي 190 تي لکي ٿو ته: ”سنڌ ملڪ جي مشهور بندر ”لاڙي“ بندر وارو هنڌ جڏهن واريءَ سان ريتجڻ لڳو ته اُتي جهازن جي اچڻ ۾ ڏکيائي ٿيڻ لڳي. تڏهن سندس اهميت گهٽجي ويئي ته وري اورنگا بندر جو بنياد پيو، جيڪو اورنگ زيب انهيءَ زماني جوڙايو هو، جڏهن هو اڃان گورنريءَ جي عهدِي (1648ع کان 1652ع) تي هو. لاڙي ۽ لاهري هڪ بندرگاهه ڄاڻا آهن.

سنڌ جا ڪيترا ”بندر“ جيڪي، سنڌو درياءَ جي رخ تبديل

ڪرڻ سان پنهنجو اوج وڃائي ويٺا هئا.

سنڌ جي بندر گاهن جي تاريخ مختلف سياحن پنهنجي سفر جي حوالن سان ڏنيون. ٻيا به ڪيترائي سنڌ جا بندر گاهه هئا. انهن جو احوال به ڪئي ڪرڻ جي ڪوشش ڪبي. سنڌ جو سوڪي بندر گاهه جنهن جي باري ۾ سنڌي محقق، ليکڪ جيڪو خود لاڙ جي پتيءَ جو ماڻهو آهي. تنهن پنهنجي ڪتاب ”نئو صدين کان“ ”تاريخ“، مصنف رسول بخش تيمبي ڪتاب جي صفحي 169 تي هن ستن ۾ سوڪيءَ جو ذڪر ڪيو آهي.

”هي بندر پڻ لاڙ جي سامونڊري علائقي جو هڪ ننڍڙو ۽ مختصر عرصي لاءِ بندر بنيو هو. هن جا آثار اڃا تائين موجود آهن.“ سوڪي بندر گاهه جا آثار آءِ به ڏٺا هئا، پر سوڪي بندر گاهه سنڌ جو سھڻو بندر گاهه هو، جيڪو سٺ جي ڏهاڪي ۾ ڦٽي ويو. هن بندر گاهن کي مقامي رهندڙ ماڻهو سنڌ جو ڪشمير چوندا هئا. سوڪي بندر سوڪي شهر جي امن امان جي حوالي سان ڳالهه هيءَ آهي ته هن شهر ۾ ”ٿاڻو“ ڪونه هيو. هن بندر تي رات ڏينهن رونق لڳي پئي هوندي هئي، جتي راڳ رنگ ۽ ملاڪڙا ٿيندا رهندا هئا.

ڪن ماڻهن سنڌ ۽ هند جي فنڪارن جا راڳ ٻڌا هئا. سوڪيءَ جا هندو واپاري، هندستان مان فنڪارن کي گهرائيندا هئا. جنهن ۾ لٽا، ربيع، جيڪي هندستان مان پيڙين ۾ چڙهي سوڪي ايندا هئا. ان کان علاوه مقامي ماڻهو خوشين جي موقعن تي تر جي فنڪارن فنڪارائن جيوڻي، مائي پاڳي، سليمان شاهه ۽ ٻيا فنڪار به ايندا رهندا هئا. سوڪي بندر گاهه جي آس پاس سوين ڳوٺ موجود هئا. اهي ماڻهو بندر گاهه ۽ سوڪي شهر ۾ ڪم ڪارين ۽ خاص ڪري ماڻهو مزدوري ڪرڻ جي لاءِ ايندا هئا. هن بندر گاهه جو احوال ۽ ديبل بندر گاهه جا احوال ساڳي ساک ڏين ٿا. ان جو مطلب ته سنڌ جو مشهور بندر گاهه سوڪي به هڪ سھڻو ”بندر“ هيو.

سنڌوءَ جي چوڙ واري علائقي جي خوبصورت چئن ڦاٽن جي وچ ۾ سوڪي بندر گاهه ۽ شهر هو. سوڪي بندر گاهه ٻن سھڻن درياهن ”سنھڙي ۽ ميرواھه“ جي وچ ۾ هو. ان کان سڌ پٽ تي سوڪي شهر هو، جنهنجي

اولهه ۾ ”گاٻار“ ڦاٽ، جيڪو قلندري ڦاٽ مان نڪري، اڳتي هلندو وڃي سنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. سوڪيءَ جي اوڀر پاسي کان ڏکڻ ۾ مٽڻي درياهه وهي ٿو. هن درياهه جو پيٽ ميل ويڪرو آهي. ڪارو ڇاڻ جي اوڀر طرفان کان هلندو اچي سوڪي جي اتر کان ڏکڻ مان گذري سنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. لاڙي ۽ ڇوڙ وارا ماڻهو سنڌو درياهه مان نڪرندڙ ”ڦاٽن“ کي به درياهه جي نالن سان سڏيندا آهن. مٽڻي درياهه تي ”جاڏي واري پٽڻ“ (مياڻ) مشهور هئي. هن پٽڻ تي وڏا ٻيڙا ۽ ٻيڙيون (هوڙا) اچي بيهنديون هيون. سوڪي بندر گاهه تي وڏن ٻيڙن، سڙهه وارا ٻيڙا ۽ ٻيڙيون هوڙا، جيڪي ڀرپاسن وارن درياهن، پٽن مان گذري، سوڪيءَ ۾ اچي سنڌي هندن کان مال خريد ڪري ٻيڙا ڀرائي ويندا هئا.

سوڪيءَ جا وڏڙا ۽ مکيه ماڻهو سنڌي وائيا هئا، جيڪي وڻج واپار جي حوالي سان ڏيهه ۽ پرڏيهه تائين مشهور هئا.

سوڪيءَ جي وائين جوهر ڪنهن سان سٺو ۽ سٺو چلتو هو، ۽ ضرورت مند ماڻهن جي دل سان مدد ڪندا هئا. اهوئي سبب هو، جو ڀرپاسن ۾ رهندڙ ماڻهو سوڪي ۾ اچي آباد ٿيندا هئا. سوڪيءَ ۾ اسڪول هجڻ ڪري، پري پري جا ماڻهو پنهنجن ڀارن کي پڙهائڻ لاءِ خاص سوڪي ۾ ايندا هئا.

محالڪاري صاحب جنهن کي مئجسٽريٽ جا اختيار هئا، رهندو هو، سوڪيءَ ۾ تپيدار جو ديرو هوندو هو، هتي واپار جو وڏو مرڪز هيو، تنهن ڪري سرڪاري ڪسٽم آفيس هئي.

سوڪي شهر ۾ سارين جو فصل تمام گهڻو ٿيندو هو. سنڌ جي ٻين ضلعن کان ماڻهو لاڀارن جي موسم ۾ ٻيڙين منجهه چڙهي ايندا هئا. سکر، ميرپورخاص، بدين، حيدرآباد، ٺٽو وغيره سوڪيءَ ۾ سارين چڙهڻ جو ڪارخانو هيو. سوڪيءَ جا چانور رڌ پچاءُ ۽ ڪاڻڻ ۾ ڏاڍا مزيدار هوندا هئا. سوڪيءَ جا مال وٽند ماڻهو سکيا ۽ ستابا هئا. هنن وٽ مختلف قسم جا وهٽ، پلوڙ مينهن، گئون، گهوڙا، اٺ وغيره هئا. سوڪيءَ ۾ ڪير مڪڻ تمام گهڻو هوندو هو. ماڻهو ڪير ۽ مڪڻ وڪڻندا ڪونه هئا، پر ماڻهن کي مفت ۾ ڏيندا هئا.

سوڪيءَ جا ماڻهو محنتي، هاريپ ڪندڙ ۽ هٿ جي هنر جا ماهر

هئا. سوکيءَ ۾ سارين کان علاوه پَن (گاهه جو قسم) گهڻو ٿيندو هو جو پُرپاسن ۾ رهندڙ ماڻهو پَن جا پيڙا پرائي ويندا هئا. سوکيءَ جي ”پَن“ گهڻي مشهور هوندي هئي.

سوکيءَ ۾ پَن تمام گهڻي ٿيندي هئي. ان پَنن مان ماڻهو تڏا، تنوريون، چَلون، چَل، چليون، هٿ وارا پکا، ٺِڪون، پڙش وغيره انهن تي الڳ الڳ نمونا مڙهيل اهي سڀ ڏسڻ وٽان هوندا هئا. انهن تي هٿ جي هُنر جو ڪمال ڏسڻ ۾ ايندو هو. ڪي شوقين ماڻهو سوکيءَ ۾ اچي تڏا تنوريون چَلون ۽ چليون وٺي انهن جا وڏا پيڙا پرائي ويندا هئا. سوکي جا اُت ۽ اُنيون مشهور هونديون هيون، اُنين کي پالڻ ۽ اُنين جو واپار ڪرڻ، خاص طور تي جَت ڪندا هئا.

جيڪي صدين کان وٺي سامونڊيءَ پَٽي ۾ اُنين چارڻ ۽ وڪرو ڪرڻ جا ڌنڌا ڪندا اچن پيا. فقيرائي جت وڌڻ پيڙن ۽ پيڙين منجهه اُنيون چاڙهي پوءِ پُرپاسن وارن لائقن ۽ پري پنڌ تي ٻين ملڪن ڏانهن سامونڊي رستن ۽ خشڪي وارن رستن، دڳن جي ذريعي نڪري ويندا هئا.

فقيرائي جَت پنهنجيون اُنيون ٻين ملڪن ڏانهن ڪپاڻڻ جي لاءِ ڪاهي ويندا هئا ته اُهي رستي ۾ منزلون ڪندا، اُنين کي وڪرو ڪندا، هلندا ويندا هئا. اُنين جي واپار ۾ فقيرائي جَت مشهور آهن. جڏهن درياهه ڦٽا، ٻيٽ اُجڙيا ۽ ڪنڌين ۾ ڪوڪار نه رهي، ماڻهن پنهنجا اصلي ماڳ ڇڏي، ٻين تڙن (جائين) ڏانهن هليا ويا، جتن جا مختلف پاڙا به لڏي ويا، فقيرائي جَت به سنڌ جي شهرن ۾ وڃي آباد ٿيا، پر هن وقت ڪجهه فقيرائي جَت درياهن جي ڪنڌين ۽ ٻيٽن تي موجود آهن، اُهي اُنين چارڻ ۽ ڪپاڻڻ وارو ڌنڌو ڪن ٿا.

هن وقت جن شهرن ۾ فقيرائي جَت رهن ٿا، انهن ۾ ڪيئي بندر، شاه بندر، چچ جهان خان، جاتي، گولاڙچي، بدين ۽ بدين ضلعي ۽ نئي ضلعي جي ٻين شهرن ڏانهن ۽ ننڍن وڏن ڳوٺن ڏانهن هليا ويا. هندن جي ذات ٺِڪر

سنڌ ۾ ٺِڪر يعني مٽيءَ جا ٿانوَ ٺاهيندڙن کي ”ڪُنڀر ۽ ڪنڀار“ چوندا آهن. سوکي بندر گاهه تي ڪُنڀر ۽ ڪُنڀار رهندا هئا.

لاڙي ۽ ڪاري جا ماڻهو اڪثر ڪُنڀار جو لفظ استعمال ڪندا آهن ۽ ”ڪُنڀر“ به سڏيندا آهن. اُهي ٺڪر جا تانو، جن ۾ ڏيا، ڏياڻيون، پارا، پاڻڙيون، پاريون، پاڻڙا، ڪُنڀون، ڪُنا، مَتَ، مَتِيُون، چلون، گهاگهرون، ڪَرا، بدنا، وتيون، پيالين ۽ ٻارن جا رانديڪا ٺاهيندا هئا. سوڪيءَ ۾ ڪُنڀارن جا وڏا مڪان هئا، سوڪي جي بازار ”منائي“ جي حوالي سان مشهور هوندي هئي. انهيءَ ۾ منائي وارا دڪان هندن جا ۽ مسلمانن جا هوندا هئا. واڻيان منائي ٺاهڻ جا وڏا ڪاريگر هئا. خاص سوڪيءَ جي منائي ڪاٺ جي لاءِ سوڪي بندر جي پاسن ۾ رهندڙ ماڻهو شام جي وقت ٻيڙين ۾ چڙهي سوڪيءَ ۾ ايندا هئا.

سوڪيءَ ۾ حجام جا دڪان، درزي جا دڪان، جيڪي خاصخيلي ۽ شيدي عبدالرحمان جو پيءُ عثمان شيدي وڏو درزي ۽ ڪاريگر هو، انگريزن جا ڪوٽ به ٺاهيندو هو سوڪيءَ ۾ ڪپڙن جا وڏا دڪان، سُت ۽ سُئي ڏاڳي، سنهي پَتَ، چوڙين جا دڪان هئا. انهن دڪانن تي مردن ۽ ٻارن جي پيمه لڳي پئي هوندي هئي.

سوڪيءَ جو شهر گهمڻ جي لاءِ ٻه وارن ڳوٺن، ٻيٽن تي رهندڙ ماڻهن، ٻيڙين ۾ چڙهي صبح جو سوڀر سوڪي ايندا هئا. گمندا ڦرندا، پوءِ سانجهي ٽاڻي وري ٻيڙين ۾ چڙهي واپس ويندا هئا، جن ۾ گهڻو تعداد مقامي واپارين جو هوندو هو. اُهي سوڪي مان سيدو سامان، چانور، وغيره وٺي پنهنجي ماڳن تي ويندا هئا.

جن ماڻهن پنهنجي سانڀر ۽ جواني ۽ ٻاروتڙي عمر ۾ سوڪيءَ جي سُڪن وارن سمن ڏينهن ڪي ڏٺو، انهن مان ڪي حال حيات، زندهه آهن. اُهي هن وقت وڏي عمر جا بزرگ جهونا آهن.

ڪن بزرگن، پوڙهن ۽ جھونن ماڻهن سان مليس، انهن جي جُهريل چمرن، جُهور اکين ۾، اُميد جي چمڪ هُئي. ان سان گڏ سندن چمرن تي اداسي جون سوين سمنڊ جي لهرن جهڙيون لڪيرون ٺهيل هجن. اُهي سوڪيءَ جي سڪن ستابن وارن ڏينهن جي ڳالهه ڪري، ڏڪارا ٿي ويا ٿي. انهن جو اندر جُهوري ٿي پيو. هڪ بزرگ چيو، هنن پتنن کي سامونڊي سورن سُڪائي ساڙي ماري وڌو آهي، هاڻي ساهه به سولا ڪڍي نٿا سگهن. هيئن ئي به اُهي جهور، بزرگ ماڻهو تن ۾ اها آس رکيون ويٺا آهن ته:

سندو درياھ منجھ لڙاتو، مٺو پاڻي وهي ايندو ۽ بغير روڪ ٿوڪ جي وهندو هلندو اچي سنڌ جي ٻيٽن، ڪنڌين، ڍورن ۽ ڇڇ ۽ ڇاڙن کي آباد ڪندو هلندو وڃي سمنڊ ۾ پوندو هو. جڏهن اسين سوڪيءَ ويندا هئا ته درياھ جا اوج ڏسندا هئا. ڪنڌين تي مال جون گڏڪاريون متل هونديون هيون، نوجوانن جا ميڙاڪا متل هوندا هئا، ڪنڌين تي مهاڻن جا ماڳ ڀاڳين جا ڀاڳ جاڳي پوندا، ائين چئي وري خاموش ٿي ويا. انهن ماڻهن جي هر آس انهن جي ڪچن ڏاڳن جيان ٽٽندي ڇڇندي ڏٺي.

جن دوستن، سڄڻن ۽ سوڪي وارن بزرگن پنهنجي وڏي عمر هوندي به ٻه وڪون ڪڍي ڪچهرين ۾ آيا. انهن سوڪي جا حال احوال ٻڌايا، آئون انهن جو ٿورا ٿورا آهيان. خاص طور تي ڀاءُ جليل ڪٿي، باقر خان مروا بلوچ، ايوب شان، سائين ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، سائين عطا محمد پنهرو، جنهن سان سنڌ جي سامونڊي بندر گاهن بابت ڳالهه ٻولهه ٿيندي هئي. سائين ڊاڪٽر شير مھراڻي، سائين عبدالفتاح هاليپوٽو، الله ڏنو خاصخيلي عبدالله مرگهر، ڀاءُ شفيق مرگهر، ننڍڙي ڀاءُ شاهزيب ميمڻ ۽ سڪ واري سڄڻ ساجد سنڌي جو پڻ ٿورا ٿورا آهيان. انهن سڀني دوستن جا وڏا وڏا سارڻ جهڙا نه آهن.

مون هن سفرنامي ۽ سوڪيءَ جي پاري ۾ ڪوشش ڪري جيڪو مواد حاصل ڪيو ۽ جن ماڻهن سان مليو آهيان. اهي اڃان به حال حيات آهن.

اميد ته هي پورهيو قبول پوندو.

منصور ٿلهو

18-10-2017

ننگر ۽ ناڙيون، پڳهه پندت ٿئا،
بندر بازاريون، سڃا سامونڊين ري.
(سر سامونڊي، شاه)

ڪارو ڇان جي ڪنڌيءَ تي ٿڌڙي هوا گهلي رهي هئي. ڪجهه ماڻهو پاڻيءَ جي انتظار ۾ بيٺا هجن. ڦاٽ درياهه ۾ ٻيڙي نظر آئي، ان ۾ لڳل تنگميشن (موٽر) جو آواز هوا تي چٽو ٻڌڻ ۾ آيو پئي. جيئن ٻيڙي ڪنڌيءَ جي طرف وڌندي پئي اچي، تيئن موٽر جو آواز تيز ٻڌڻ ۾ اچي رهيو هو. تڙ تي بيٺل ماڻهن ۾ چُر پُر پيدا ٿي، اهي پنهنجو سامان ٺاهڻ ۾ لڳا. ڪن کي هٿن ۾ سيڙي سامان وارا ٿيڻا هجن. هڪ همراه ڪنڌ ورائي ٿيلهي واري کي چيو:

”ڪارا! ويسِي ڪٿان وٺيون پيو آچين؟“

حاجي! ڳاڙهي مان خيرو خاصخيلي جي دڪان تان، گهر جو ڳنڍڻ ۽ ويسِي ورتي آهي... ”اڳي ڪاري ۾ سڀ ڪجهه ملندو هو، هير پورا وکر به دڪان تي رکيا ڪونهن، ۽ ويسِي به پوري ڪانهي، (ڪاري جي لهجي ۾ ”ويسِي“ جي معنيٰ سيدو سامان ۽ رڌ پڇا جو سامان آهي). ڪارو جنهن جي هٿ ۾ سامان جون ٿيلهيون هجن، اهو ٻيڙي ۾ چڙهي هوڙي جي موري (اڳيون حصو) تي وڃي ويٺو، ڪي وري سڪاڻ يعني پاڇيل تي ماڻهو ويٺا هجن.

عورتون ۽ ننڍا ٻار هوڙي ۾ چڙهيا، اهي پيڙي جي ڪٺ ۾ ويهڻ لڳا ته انهن کي پاڻي (پاڻي، پاڻ، پيڙي، هوڙو هلائيندڙ) وڌي آواز ۾ چيو:

”لي! توهين پنهنجن ڳهرون کي ڪٺ ۾ خيال سان ويهاريو، اتي پيڙي جا پاڻيا (ڪائون) پيا آهن.“ عورتون پيڙي جي ڪٺ ۾ رکيل پاڻين کي هٿ سان سوري هڪ پاسي ٿي ويهي رهيون.

حاجي هيڏي هوڏي ناهاري پيڙي ۾ ويٺل ماڻهو کي چيو، ”عيسيٰ! الهڏني اڄ ”پاتا“ چاڙهيا آهن، ان جي مون کي دعوت آن.“ پاتا ڪٺ جي لي آئن، پاتن ۾ طاقت آ.“ حاجي جي جملن ۾ پاتا لفظ تي وڏو زور هجي. پاڻي پيڙيءَ ۾ ناري پوءِ پٽ جي طرف ڪن ماڻهن کي ايندو ڏسي، انهن جي انتظار ۾ بيهي رهيو.

چاچو عيسيٰ سوچن ۾ گم هو، هن حاجي کي جواب ڏيڻ بجاءِ درياهن جي لهرن کي ڏسندي ٿڌو ساھ ڀري چيو، ”سامونڊي لهرن اسان جي ماڙن سان ”موت وارا ڪيڏ“ ڪيڏنديون آهن.“

ها، عيسيٰ! ”سچ تو چوين، لهرن جو اهو سلسلو صدين کان هلندو اچي پيو، ڪاري پاڻي اسان جي وڏن جون زندگيون ڳڙڪايون آهن، جڏهن به ڪاري پاڻي ۾ پيڙي هلندي آهي، لهرن شور ڪنديون پيڙي جي پاڻين سان ٽڪرائي هليون وينديون آهن، انهن لهرن ۾ پنهنجي عزيزن، رفيقن ۽ وڏن جون تصويرون ڏسندو آهيان.“

حاجي ۽ عيسيٰ جي اهڙي گفتگوءَ تي پيڙي ۾ ويٺل ماڻهن ۾ ٿوري جهٽ لاءِ خاموشي چاڻججي وئي.

پاڻي وات ۾ چورو (گھٽڪو) وجهي، هڪ نوجوان ڏانهن ناهريندي:

ڳپور! تون پڙهين پيو ڪڙهين پيو... ٻڌو آٿم... پڙهڻ ڇڏي ڦاٽ درياهه جون ڪنديون پيو ڪوڪارين...“

نوجوان کي پاڻي جا لفظ ڳرا لڳا، منهن ۾ گمنج پئجي ويس، پر پيڙي وارن کي ڏسي ماٺ ٿي ويو. هڪ عورت کيسي ۾ هٿ هڻي. ابا...! پاڻي.

”پٽ ڪيترو آن؟“

مائي! تيهه روپيه ڏج.“

ابا! ڏهه ڪين ڏينديس. ڇهه روپيه آئن. (آهن)

مائي، ٽيڪ... جيڪي هجن، سي ڏجانءِ.

تڙ تي بيٺل ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ چڙهيا، پنهنجو سامان سنڀالي ويهي رهيا،
 هوا تيز گھلي رهي هئي، سڪاڻ تي بيٺل ڀاڻي جا ڪپڙا ڦڙڪندا رهيا، ٻيڙي
 جي اندر واري حصي ۾ ته ڪي ماڻهو ٻيڙي جي ٻنهي ڇيڙن تي ويهي رهيا.
 ڀاڻي آواز ڏنو، کڻ ۽ مھري وارا ڀانڄو سامان سولو ڪريو. سڪاڻ
 تي ويٺل ماڻهو تنگ مشين کان ٿورو پري ٿي جاءِ بڻايو، حاجي رونجهو ڀڄي پيو.
 ڪنيو اچي پيو.

ڀاڻي ائين چئي هٿ مٿي کڻي ”اولا“ چيو:

تڙ تي هڪ همراه پلاسٽڪ جا ڊرم ڪنيو آواز ڏيندو پئي آيو.
 ڀاڻي جو آواز ٻڌي هٿ مٿي ڪنيو ته ان به هٿ مٿي ڪنيو ۽ ٻيڙي ڏي اچڻ
 لڳو. ٻيڙي ۾ ويٺل هڪ همراه چيو ”اولا“ ڪيڪار کي چئون، لاڙ جا ماڻهو
 هڪ ٻئي کي سلام ڪندا آهن.

ٻيڙي ۾ ويٺل نوجوان هٿ وڌائي ان ماڻهو کان پلاسٽڪ جا ڊرم
 وٺي پاسي ۾ رکيا ته اهو ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ چڙهي جتي ڀاڻي ويٺو هو، ان ڏي وڌڻ
 لڳو ته ڀاڻي آواز ڏنس.

”حاجي هلي آسڪاڻ تي ڇاڇا عيسيٰ سان گڏ سولو ٿي ويهه.“
 ڀاڻي هاڻي تنگ مشين چالو ڪر... ڇاڇا عيسيٰ آواز ڏنو.

ڀاڻي ٻيڙيءَ ۾ نھاري هٿ سان هلائڻ وارو ڳن چڪي ٻيڙي ۾ رکي
 پوءِ ٻيڙي ۾ لڳل موٽر کي چالو ڪيو... موٽر جو آواز هوا ۾ گونجڻ لڳو. ڦاٽ
 درياهه ۾ ٻيڙي موڙ کائي هلڻ لڳي... ڇاڇو عيسو پاڻيءَ جي لهرن کي ڏسندو،
 تڪيندو رهيو. ڀاڻي کائن پڇيو
 عيسيٰ! ڇا پيو ڏسين.

ڀاڻي! پهرين بيت ۽ وائي ٻُڌ... پوءِ سوال ڪجانءِ... ائين چئي ڇاڇو
 عيسو ڳائڻ لڳو:

ٻيھي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ،

نڪو ڏونگر ڏيھ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،

پنھنن ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

ٻيڙي پينگھ جيان لڏندي لڏندي هلندي رهي، ڏينھن تڪو ڪونه

هجي. ٻيڙيءَ ۾ ماڻھن جي منھن تي خوشيءَ واري لھر ڏسڻ ۾ نه ٿي آئي، هر

ڪو سورن جي ڳوھيل آئي وانگر ويڙهيو سيڙهيو ويٺو هجي...

بيٽي ۾ ويٺل کي ماڻهو پاڻ ۾ ڪچهري ڪندا رهيا. انهن جي ڳالهه ٻولهي ۾ استعمال ٿيندڙ لفظن جا اُچار ۽ معنائون سمجهي نه ٿي سگهيس. انهن ماڻهن جي ڳالهائين وارو لهجو مٿ هجي. سنڌي ٻوليءَ جي اترادي وچ وارو، ٿري ۽ ڪوهستاني لهجن کان ٻنهي ڳالهه جو هو.

ذهن ۾ به ٿي پيرا انهيءَ جملي کي پتي پڙهندڙ ٻار وانگر پيرا ڏيندو رهيس ته جملو ياد ٿي ويو. هوا جو تيز جهوٽو آيو. سُڪاڻ تي ويٺل ماڻهن کي هلڪو ڌوڻو ڏيندو هليو ويو. مان ذهن جي پابداري ۾ لفظ جمع ڪندو ويس.

پاتئي يوسف جا لفظ ”پولا“، ”ولا“

چاچي عيسيٰ جو لفظ ”پاتا“

پوڙهي مائي جا لفظ ”پتن“، ”آن“

پاتئي جي ڀر ۾ ويٺل همراه درياهه منجهه ٺهاري وري شاهه عبداللطيف جي وائي جهونگارڻ لڳو:

ورسئا ويچ ويچارا! دل ۾ درد پرين جو،

اُٿيو ويچارا! موهو وڃو ڏٺ ڪٿي،

دل ۾ درد پرين جو

هُڪي ڏيندا ٻاجه جي، آيا سور ڏٺي،

آيا جي جيارا

دل ۾ درد پرين جو...

چاچي عيسيٰ جي آواز ۾ وڇڙيل سامونڊي ماڻهن جو درد سمائيل هجي. وائي جو آواز هوا سان گڏجي سڄي ماحول کي ڌڪ جي ڌور ۾ وڪوڙيندو ويو. هوڙي ۾ ويٺل سڀئي ماڻهو ننڍا وڏا ماڻ جي مٿ ۾ سوگها بند هجن.

واقعي شاهه جي وارين ۽ بيتن کي لاڙ جا ماڻهو، درياهه جي پڇاڙ جا ماڻهو ڳائي ڄاڻن، اهي شاهه پٺاڻي جي لفظن کي ڄاڻن ۽ انهن جي اهميت کي سمجهن ٿا... تڏهن ايتري درد سان پيا ڳائين.

پاتئي يوسف کيسي مان گتڪي جي پڙي ڪڍي وات ۾ وجهي، چاچي عيسيٰ کي ڏٺو، جيڪو خيالن ۾ مست ٿي درياهه جي لهرن ۾ نهاريندو ٿي رهيو. شايد ڪجهه ڳولي رهيو هو. پوءِ چوڻ لڳو.

ڦاٽ جي پاڻي ۾ لهرون اٿنديون آهن، انهن لهرن ۾ پنهنجن عزيزن، رفيقن ۽ وڏڙن ۽ دوستن جا چهرا ڏسي وٺندو آهيان. جڏهن پيڙيءَ کي درياهه منجهه ڏسندو آهيان، پوءِ شاهه جون وايون ڳائيندو، من جي ماندان واري ولوڙي کي مانو ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان.

اسان ماڙ وارن جي لاءِ شاهه جا بيت ۽ وايون وڏو جملو آهن. جهريل جيءَ جي لاءِ آئت آئن. شاهه سائين پنهنجي بيتن ۾ سنڌ ۽ لاڙ جي پٽيءَ کي وڏو مان وارو بڻائي ڇڏيو آهي.

هو وڏي آواز ۾ پنهنجي دل جي ڳالهه پيڙيءَ وارن کي ٻڌائي رهيو هو. هن جي ڳلي ۾ درد مڃي... ان درد کي سمجهڻ جي لاءِ درياهه جيڏي دل مڃي.

انهي ماڻهوءَ جا لفظ ”ماڙن“، ”جملو“ (جملو = گنجي، ڍڪڻ، اندر ۾ سانڍڻ) ۽ ”سڪاڻ“ (سڪاڻ = هوڙي جو يا پيڙيءَ جو پويون حصو، جتي ناڪڻو يا پاڻي ويهندا آهن)، ذهن جي پاندباري ۾ رکي ڇڏيا، ٿڌڙي هوا گھلڻ شروع ٿي، ڇاچو عيسو جيڪو وڏيءَ جمار جو هجي، پاڻي يوسف جي پاسي ۾ ويٺل ماڻهو کي پاڪر پائي چيو ”وڻجارن جي لاءِ ته شاهه صاحب اهي وايون جوڙيون آهن. اسين شاهه پٽائي جا ٿورا لاهي ڪين سگهنداسين. جو لاڙ وارن ۽ پڇاڙ وارن ماڙهن (ماڻهن) کي هميشه جي لاءِ جباري ويو. اڄ اسان هن ماڳ جا ماڙهو (ماڻهو) ان ڪري ياد پيا ڪيون.

هوا ۾ پيڙيءَ جو آواز وڌندو آيو. اسان جي پيڙيءَ کان ٿورو فاصلي تي ٻيو هوڙو وڃي رهيو هو. ان جي ٿنگ مشين جو آواز هوا ۾ هلڪو ٿيندو ٿي ويو، اهو هوڙو درياهه جي ٻي ڪنڌي ڏانهن ٿي ويو.

درياهه جي پاڻيءَ جو رنگ مٿيل ڏسجي رهيو هو. سنڌو درياهه جو پاڻي هيڙو ڪونه هوندو آهي... دل ۾ چيم.

ڦاٽ درياهه جو پاڻي هلڪي نيري ۽ سائي رنگ جهڙو هيو.

ڇاچا عيسائي جنهن مون کي ڏٺو پئي... پوءِ چيائين:

ادا! ڀلي ڪري آئين، تون سُڪيءَ جو آهين...

ڇاچا عيسائي جو جملو... ”تون سُڪيءَ جو آهين...“ ٺپ سمجهه ۾ ڪونه آيو... پر زبان مان ”ها“ نڪري ويو.

ابل! سُڪي وارا ماڻهو ڪاري پاڻيءَ بابت ڪي ڪين ڄاڻن. هن

ڦاٽ درياهه ۾ سمنڊ جو ڪارو پاڻي آهي. ڇاڇو پنهنجي جملن ۾ ”ڪارو“ لفظ تي زور ڏئي رهيو هو، جڻ اهو ٻڌائيندو هجي ته هاڻ اسان جي زندگين جا پسامه ڪاري پاڻي سان جڙيل آهن. ڇاڇا جي انهن لفظن ۾ وڏو درد سمايل هجي. پوءِ ڦاٽ درياهه جي پاڻيءَ ڏانهن ڏسي ڇڏيو.

سندو درياهه جي لڙاڻيل پاڻيءَ جو ڏيک ئي پنهنجو هوندو هو. جڏهن اهو پاڻي درياهن ۽ اُن جي ڇاڙن منجهه وهندو هو ته اسان جا هيٺو نري پوندا هئا... درياهه جون ڪنڌيون سايون سڪيون، ستابيون هونديون هيون. ڀاڳين جا ڀاڳ چيلن وانگر ڪُڏ ڏيندا هئا... هاڻ ڪاري پاڻي سڀ ڪجهه ڦٽائي ڇڏيو آهي. ڪنڌيون ڪڙڪيون پيون آهن... سُڪي سڙي ويون آهن. ماڻهو ڪڪ پن وانگر ڪي ڪاڏي ويا ته ڪي ڪيڏي ويا.

ڪجهه منٽن کانپوءِ ٻيڙي اچي ڪنڌيءَ سان لڳي بيمهه رهي. پاڻي لٿو ٻيڙي کي ٻڏي، پوءِ ٻيڙيءَ مان ڪاٺ وارو تخطو ٻيڙيءَ جي مٿان ۽ اُن تخطي جو ٻيو ڇيڙو ڪنڌيءَ جي پاسي تي رکيو. ٻيڙيءَ ۾ ويٺل ماڻهو لهڻ لڳا. پاڻي يوسف ڪنڌي وٽ بيمهه چوڻ لڳو.

پٽڻ ڏيو. پٽڻ پريو. پٽڻ ڪڍو. پاڻي اهي لفظ اهڙي سُر سان چيا جو سڀني جا ڌيان پاڻي ڏانهن هليا ويا.

پوءِ سڀني پنهنجن کيسن منجهه هٿ هنيا ۽ ڏوڪڙ ڪڍي پاڻي کي ڏيندا هلندا ويا. ٻيڙيءَ ۾ ويٺل عورت کان پاڻي پاڙو گهريو ته هن کيسي مان ڇهه روپيه ڪڍي پاڻيءَ کي ڏنا...
 ”ابا...! پاڙو وٽ ڇهه روپيا آهن.“
 ”ماڻي! مهرباني.“

سامهون ميدان تي ڪوڙڻ ڏسڻ ۾ ڪونه آيو، ڪلرائي زمين هُجي. چوندا آهن ”جتي وڻ نه هجي، اُتي ڪانڊيرو وڻ“ پر هت ڪانڊيرو به ڪونه هُيو. ماڻهن سان گڏ هلندو رهيس. صبح جو حيدرآباد کان نڪرڻ وقت ڊاڪٽر جليل ۽ الهڏنو خاصخيلي انهن کي اچڻ جو ٻڌائي ڇڏيو هو. ايتري ۾ ڊاڪٽر جي فون آئي.
 ”ادا... ڪٿي پهتا آهيو؟“
 ”ڪلرائي پٽڻ تي پيو هلاڻ.“
 ”ڇا... پٽڻ تي پهچي ويا آهيو.“

”ادا جليل! ڪاري ۾ آهيان... بس تنهنجي اوطاق تي پهچڻ وارو آهيان.“
 ”اچو... اچو... الهڏنو خاصخيلي به وينو آهي...“

ڪجهه منتن کانپوءِ ڏنوت ڊاڪٽر جليل ۽ الهڏنو خاصخيلي ٻئي
 اچن پيا... انهن کي ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي. ٻئي سيڪ سان مليا. پوءِ اچي
 ڊاڪٽر جليل جي سرڪاري ڊسپينسري تي آياسين. هيءُ سرڪاري
 ڊسپينسري به هئي ته مهمانن جي لاءِ ”اوطاق“ به هئي.

ڊاڪٽر جليل ماني ٽڪي اڳي ئي تيار ڪرائي ڇڏي هئي. جيئن
 پهتس ته ماني اچي وئي، پوءِ هٿ مٿن ڌوئي ماني کائڻ وينس ته به مهمان ٻيا
 به آيا، سڀني گڏجي ماني کاڌي سون... ماني کانپوءِ اهي مهمان ڊاڪٽر
 جليل کان موڪلائي تڪڙا هليا ويا. باقي الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي
 ڊاڪٽر جليل ۽ آئون ڪچهري ۾ ويهي رهياسين. ڊاڪٽر ڪاري ڇاڻ جي
 چئن، منهن ڏانهن ڏسي سوڪي، جو سٽاءُ ٺاهڻ لڳو.

ادا! صبح جو سوڀر سوڪي بندر تي هلنداسين، ان سان گڏ درياهن،
 ڦاٽن، ڇاڙن ۽ ڍورن تي رهندڙ قربائن ماڻهن سان ڪچهريون ڪندا،
 ڪجهه ڏينهن کانپوءِ واپس ڪارو ڇاڻ اينداسين. پوءِ رات دير تائين
 ڪچهري هلندي رهي، هڪ وڳي ڌاري ڊاڪٽر موڪلائي هليو ويو.

صبح جو سج جا ڪرڻا ڪارو ڇاڻ جي چئن، منهن تي ڪرڻ لڳا.
 آهستي آهستي سج مٿي چڙهندو آيو، ناڪو الهڏنو اچي سلام ورايو ۽
 چيائين. ”هوڙو تيار آهي، وسي وئي آيو آهيان، اتي منهنجو پٽ پيو آهي، آءُ
 توهان کي وٺڻ آيو آهيان. ڊاڪٽر جليل چيو هو ته صبح جو سوڀر سوڪي
 بندر تي هلنداسين.“

”ناڪا! توهان جي مهرباني.“

ايتري ۾ ڊاڪٽر نيرن ڪٽي آيو، پوءِ اسان گڏجي نيرن ڪئيسين.
 تنهن کانپوءِ الهڏنو خاصخيلي، ناڪو الهڏنو ملاح ۽ ڊاڪٽر جليل سڀئي
 گڏجي ”ڦاٽ درياهه“ تي آياسين. ڦاٽ درياهه جو پيٽ ويڪرو ڏسڻ ۾ آيو،
 جڏهن ته ڪجهه سال اڳ ڦاٽ درياهه جو پيٽ سوڙهو هوندو هو. ڦاٽ درياهه
 ڪاري جي زمين ۽ پاسن کان ڳوٺن جون ڪنڌيون پائيندو، پنهنجو پيٽ
 وڌائيندو رهي ٿو. مون کي اهو خوف ورائي ويو ڪٿي، ائين نه ٿئي جو ڦاٽ
 درياهه، ڪارو ڇاڻ کي به پنهنجي پيٽ ۾ صدين لاءِ گم ڪري ڇڏي.

ناڪئي آواز ڏنو، ادا! اچو پيڙي منجهه ويهو. منهنجي خيالن جو سلسلو ٽٽي پيو، پوءِ اچي پيڙي ۾ وينس، پيڙي درياهه جي وچ مان هلندي رهي، هوا تي تيز لهرون پيڙيءَ کي لوڏينديون وڃن پيون. آسمان ۾ آهستي آهستي ڪارا ڪڪر مڙندا ويا، ٿڌڙي هوا گهلڻ شروع ٿي وئي، ناڪو آسمان ۾ ڪڪرين جي ڪني ٿيڻ واري چرپر کي ڏسي چوڻ لڳو. ادا! درياهه جي ڪنڌي وٺي هلون، ڪتي مينهن وٺو ته لهرون به تيز ٿي وينديون. ائين چئي ناڪي پيڙي درياهه جي ڪنڌيءَ سان لڳائي آهستي آهستي هلڻ لڳو. ڪڪر ڇڏائي آسمان مان گم ٿي ويا، سج جي ڪرڻن کي وارو مليو ته پاڻي ۾ آرس جيان تجلا ڏيڻ لڳا. هاڻي درياهه جي پنهجي ڪنڌين تي زمين جو وجود ڪنهن سڙيل ڪاٺي جيان ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

ڊاڪٽر جليل کتي ٿيلهي مان ٻه ننڍڙيون ڪتابڙيون ڪڍيون، پوءِ هڪ چوپڙي کي کولي ان جا پنا اٿلائيندي چيو.

”ادا! هن چوپڙي ۾ سوڪي ۽ ڪاري چاڻ جي باري ۾ ڪي ستون لکيون آ. مون ڪجهه ڳوٺن جا نالا ۽ اتي جي رهندڙ ماڻهن جي ذاتن جو ذڪر ڪيو آهي. هاڻي اهي ڳوٺ ڪونه آهن، پر جي ڪنهن ڪنڌين تي ڪو ڳوٺ ورلي هوندو، اتي ٻن ٽن گهرن کان مٿي ماڻهن جا گهر ڪونه هوندا. سڀئي سامونڊي سورن ۽ ڪاري پاڻي جي آزار کان پنهنجا اجهڙا ڇڏي، ڪنهن ٻئي هنڌ هليا ويا آهن. هاڻ ڪيترن ئي ڳوٺن جا نشان به ڏسڻ ۾ اچن ڪونه ٿا، سي سڀئي ڪاري پاڻي ۾ گم ٿي ويا آهن.“

گورنر سنڌ سر لينسلٽ گراهم (Sir Lancelot Graham) 1938ع ۾ سوڪي آيو. هوسوڪيءَ جا مکيه ماڻهو جن ۾ بچل خان ملڪاڻي، محمود شاهه، علي محمد قاسماڻي جت، حاجي مير جت، محمد حسن خليفو، بجار قاسم جت، مامون خان قاسماڻي، حاجي صالح ونگاڻي جت، حاجي مصري ونگاڻي جت، حاجي علي محمد ونگاڻي جت، علي ونگرو، عثمان سُڪڙيو، هنسي پائيٽو، منگا لالواڻي هندو، چيلارام، لالواڻي، درمو، ٽيڪم، گلاب مڪي، اهي سڀ گورنر سنڌ جي پارٽي پروگرام ۾ شريڪ ٿيا.

گورنر سنڌ کي دعوت هنسي پائيٽي ڏني هئي، ان جي خاص دعوت تي انگريز گورنر سنڌ، سوڪي بندر ۽ ڪارو چاڻ جو دورو ڪيو هو. ان رائييس

مل ۾ محمد، ڪريم ڏنو، عبدالله ۽ ٻانهو آهي مهاڻا ڪم ڪندا هئا. 1928ع ۾ ڪارو چان ۾ پرائمري اسڪول کليو هو، جنهن جو پهريون اُستاد تولا رام تولا رام هو، اُن جو نائب ماستر جمال خان جلباڻي هو.

ڪجهه عرصي کانپوءِ پرائمري اسڪول جو هيڊ ماستر ڪتو مل ۽ اُن جو نائب گائي خان ٺاهيو ٿيو. گائي خان ٺاهيو ڪيتي بندر کان بدلي ٿي آيو. ماستر جيرام به ڪيتي بندر کان بدلي ٿي آيو. 1938ع ۾ ڪاري چان شهر ۾ اسپتال کلي، جنهن جو پهريون ڊاڪٽر غلام قادر پنجابي جيڪو چيچا وطني (پنجاب) کان آيو، اُن کانپوءِ 1941ع ڊاڪٽر ميوارام ڪارو چان ۾ بدلي ٿي آيو. ڪارو چان ۾ ريجو مل حڪمت جو ڪم ڪندو هو.

ڪارو چان ۾ جيوت رام جو بنگلو ۽ چڙ پيس واري مل ۽ وڏو واپاري هو، جنهن کي رائييس مل چوندا آهن. ڪارو چان ۾ ڪيم چند جيڪو نوشهروفيروز کان آيو هو. هي ڪپڙي جو واپاري هو. ڪارو چان ۾ راشن جي ڪوئي ڪولياڻين، ان سان گڏ ڪپڙن جو واپار ڪرڻ لڳو. ڪارو چان ۾ ٻيا هندو مورچ مل، مولو چانگي، چيلويڳت ترسو ۽ ڪشن چند لٽريا واڻيا آهي سڀ واپاري هئا.

ڪارو چان ۾ ڪتي رهندا هئا. ڪارو چان ديھ بيلوم آهي. جتي ڪتي محلا ۾ رهندڙ ڪتي، ملئون محمد فقير ڪتي، واحد ناڻي ۽ سندس ڀاءُ صديق ڪتي جنهنجو پٽ عبدالرحمان چوڌري، جيڪو ايوب جي حڪومت ۾ ڪاري چان يونين جو چيئرمين پڻ ٿي رهيو هو. آمون ڪتي، موسواڍو ڪتي، ابراهيم ڪتي، عمر ڪتي، محمد عيسو واڍو، ميان جي محمد علي ڪتي، صديق موال، ميان جي صديق ڪتي، حسن ڪتي، صالح حجام، احمد، سومار ارباب، مامو ٻوڙ هو، مولوي محمد ڪتي، مولوي عبدالواحد ڪتي، اهي ٻئي حڪمت جو ڪم ڪندا هئا. فقير محمد ڪتي، صديق فقير، ملٽرن ڪتي، آسن داس، ڌرمو، ٽيڪم، گلابي ماڪي، لالو مل، پيسو مل، هرو مل، لوڪو مل.

ڪارو چان ۾ هڪ سؤ پنجاهه (150) گهر واڻين جا هئا ۽ مسلمانن جا گهر ڪنڀن ۽ ٻين ذاتين وارن جا به سون جي تعداد ۾ هئا. مهاڻا مزدوري ڪندا هئا. سومار همالي مزدورن جو جمعدار هو. ڪارو چان ۾ ڪنڀار طيب

جي نياڻي رهندي هئي. ڪنڀار پنهنجي وقت جو سٺو ڪاريگر هيو. هن جي نياڻي وٽ نوڪر ڪم ڪندا هئا. ڪارو ڇاڻ ۾ ”لوهار“ رهندا هئا. حاجي جمعو لوهار مشهور هو. هي ڪنڀار جي ڳوٺ کان لڏي آيو هو ۽ لوهار ڪو ڪم ڪندو هو.

ڪيتي بندر واري علائقي ۾ هير به ڪنڀار ذات وارا ماڻهو رهن ٿا. سوکي جي رائييس مل ۽ ڪيتي بندر جي رائييس مل ۾ مهاڻا ڪم ڪندا هئا. ڪارو ڇاڻ جي چتر پيس مل ۾ مهاڻا ڪم ڪندا هئا، جيڪي ڪارو ڇاڻ ۽ اُن جي پرپاسي ۾ رهندا هئا.

ڪارو ڇاڻ جي اُتر طرف ۾ گُن، گهريائي، ميربحر، گوگت مختلف ذاتين جا ماڻهو رهندا هئا. احمد کائڙائي ۽ بچل کائڙائي اهي مڇي پلي جو ڌنڌو ڪندا هئا.

ڪارو ڇاڻ جي اوڀر طرف ۾ گڊن جو ڳوٺ هو، جيڪي اُن لڏيندا هئا، يعني اُن جو ڌنڌو ڪندا هئا. ڪارو ڇاڻ شهر جي آس پاس گڊن جا 25 گهر هئا. گڊن جا اڳواڻ جا نالا.

حاجي گڊو، رمو گڊو، نارو گڊو، ڄام گڊو، ڦڪر گڊو، پير گڊو، براد گڊو، سڄڻ گڊو، اهي سڀ گڊن ۾ سريال سڌ ٻڌ وارا ماڻهو هئا. ادا! هير، هينئر انهن پتن تي اُٿاري ڪونه آهن، پر ڪي چند گهر آهن، اهي ماڻهو درياهي ڌنڌو (مڇي مارڻ وارو) ڪندا آهن، هاڻ انهن وٽ اٺيون، اٺ ڪونه آهن، نه ڪي اٺاري آهن.

ڪارو ڇاڻ جي ڪاڇيل طرف ۾ ڀنڀر ذات ۽ گڙب ذات جا ماڻهو ويٺل هئا، انهن مان ابراهيم ڀنڀر، لونگ ڀنڀر، سومار گڙب، حسين گڙب. اهي سيڙهي هاريپ (هارپو) ۽ مزدوري ڪندا هئا. ڪاري جا ڪارو ڇاڻ جي اوڀر ڏکڻ طرف ۾ يوسف پائيل جو ڳوٺ هو. جمعو پائيل، عمر پائيل، پيرو پائيل هاريپو ڪندا هئا ۽ اهي ڪاڻڪو به هئا.

ڪارو ڇاڻ شهر کان هڪ ڪلو ميٽر ڏکڻ طرف هُندن جو ڳوٺ ”ڏهيسر ڳوٺ“ جي نالي سان مشهور هو. هن ڳوٺ ۾ 12 هندن جا گهر پکين سرن جا ٺهيل هئا. ڳنڍيو، پيرو، شامو آبادگار ۽ واپاري هئا. زمينون مقاطي تي کڻي آباد ڪندا هئا. ڪاري ڇاڻ جي ڏکڻ ۽ اوڀر طرف محمد علي سھتو جو ڳوٺ هو. هن ڳوٺ ۾ سھتن جا 30 گهر هئا. هي هاريپ ڪندا هئا ۽

پنهنجي وقت جا ڪاڌڪو هئا.

جادي واري ميان تي عبدالله ميربحر جو ڳوٺ هو، اتي 80 گهر هئا. هن وقت ڪاري وارا ڪڪ آهن. اهي سهڻي پٽ اُڇڙي ويا. سليمان ميربحر، عثمان جنڊاڙو، غلام، هاشو وڏو درياهه مٽهيءَ تي جادي وارو پٽڻ هوندو هو، هن درياهه جي ويڪر ميل کن هئي. هن درياهه ۾ وڏا ٻيڙا جيڪي ٽي سئو مٽن کان به مٿي وزن ڪٽندا هئا، هلندا هئا. ٻيڙين ۾ بادبان (سيڙهه) هوندا هئا، جيڪي هوا جي رخ تي هلندا هئا. سوکي بندر گاهه ۽ ڪارو چاڻ بندر گاهن تي سيڙهه وارا وڏا ٻيڙا ايندا ويندا هئا. اهي سوين مٽن وزن ڪٽندا هئا.

عبدالله ميربحر جي ڳوٺ ڀرسان سيدن جو ڳوٺ هو، جيڪي وجهد وجهديني جي لقب سان مشهور هوندا هئا. ڪاري چاڻ جي ڏڪڻ ۾ خچر جو مٿان هو، اتي ڪيتريون ئي مختلف ذاتيون رهنديون هيون، جن ۾ سمن جا گهر هئا. يوسف وڏيرو سمن، لائق ڏنو سمن، عيسو سمن، محمود سمن ۽ اسماعيل سمن جن جا 35 گهر هئا. هينئر تي چار گهر ڪارو چاڻ ۾ اڃان به موجود آهن. سمن جا ڪيترائي گهر جامشورو ۽ ڳاڙهي ۾ لڏي ويا هئا. هي هاريپ (هاريو) ۽ پٽن جو واپار ڪندا هئا. انهن پٽن نڪون، (تڏا توريون) ۽ پکا پٽ ٺاهيندا هئا. هنن جو سنڌ جي اتر وارن علائقن ۽ ۽ سانگهڙ، نوابشاهه ۽ ٻين ڀر وارن علائقن ۾ پٽن جا مڙها ٺيڪي تي ڪٽندا هئا. سوکي شهر ۽ ڪارو چاڻ جي ڀرپاسن ۾ رهندڙ ذاتين جو احوال: سوکي ۽ ڪارو چاڻ جي وچ ۾ ٽن ميلن جو فاصلو هو.

جهيڙن جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ جهيڙن جا پندرهن گهر هئا. سومار

۽ مامو جهيڙ.

جوڻيجن جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ جوڻيجن جا ڏهه (10) گهر هئا.

سومرن جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ سومرن جا 10 گهر هئا.

سنياءَ جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ سنيان جا 10 گهر هئا. حسن سنيو ۽ جمعو سنيو.

هالن جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ هالن جا (10) گهر هئا. اُسر هالو ۽ غوثو هالو.

ڪلهوڙن جو ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ ڪلهوڙن جا ڏهه (10) گهر هئا. ڪلو

ڪلهوڙو، مينهن وسايو.

مغل ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ مغلن جا ڏهه (10) گهر هئا. عمر مغل.
گهوٽا ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ گهوٽن جا پندرهن (15) گهر هئا.
گلھڙا ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ ويهه (20) گهر هئا.
پنھيار ڳوٺ: هن ڳوٺ ۾ پنھيارن جا ڏهه (10) گهر آهن.
شيخ جو ڳوٺ: لالو شيخ، هي نوان مسلمان ٿيا هئا. هنن جا ڏهه (10) گهر هئا.

ڪچهريءَ ۾ الهڏني خاصخيلي حصو وٺندي چيو. هير (هينئر) اِهي ماڳ ڦٽي ويا آهن. ڪو هڪ ٻه گهر هجي ته ٺهيو، نه ته ساري زمين بيٺا ”غير آباد زمين“ پئي آهي.

سامونڊي پٽيءَ ۾ درياھن جي راند ڏسڻ وٽان آهي. جيئن ٻار ونجهي وڃي راند ڪندا آهن، تيئن سنڌو درياھ منجهان نڪرندڙ نوان درياھ به هڪٻئي سان ملندا، پاڪر پائيندا وڇڙندا هلندا وري ملندا رهندا آهن. سامونڊي پٽيءَ ۾ سون جي تعداد ۾ درياھ آهن، انهن جا ڪجهه نالا ياد آهن. اوچتو درياھ، آڏياڙي درياھ، باغ واري درياھ، بستيا درياھ، بيرم درياھ، بگاڙ درياھ، پيٽاڻي درياھ، پاتار درياھ، پليان درياھ، ٿرسيان درياھ، ٻئي درياھ، ڦات درياھ، ڦٽو درياھ، ڦٽي درياھ، دجو درياھ، ڏوڏاڻي درياھ، ڌرڙ درياھ، حجامڙو درياھ، چار وارو درياھ، چان وارو درياھ، ڪناڻي درياھ، ڪاهي درياھ، ڪڏي درياھ، ڪوٽر درياھ، ڪانٽو درياھ، ڪٽندو درياھ، گاريلي درياھ، گابار درياھ، گئو درياھ، گهوڙو درياھ، ريچل درياھ، روڙو درياھ، رتو درياھ، ريل درياھ، سيرو درياھ، سوداگر درياھ. هتان جي ماڻهن جون دليون وڏيون آهن. اُهي مڇيءَ جي شڪار ۾ پنهنجيون جانيون گهوري ڇڏين، انهن جي پوئڻن، اولاد، عزيزن سڀني کي اها خبر هوندي آهي ته سمنڊ اسان جي عزيزن، رفيقن جا ساھ ڪڍيا آهن. شڪار گهوري ڪونه ڪندا آهن. انهن جو نسل به سمنڊ جو ساڳيو پنڌ جهڳيندو، شڪار گهوري ڪونه ڪري پيو. اهو سلسلو صدين کان وٺي هلندو اچي ٿو. پيڙائڻ، ناڪڻ، خلاصين جي سمنڊ سان سڱ گهٽي ڪونهي ڪا... هي ماڻهو ايڏا بهادر آهن، جو دردن جي چولين ۾ به دانهن ڪونه ڪندا آهن. پوءِ به شڪار ڪندا رهندا آهن.

پلا ماني کائڻ واري کي، ماني پچائڻ واري جو قدر ڪهڙو... مڇي جو مزو، لطف وٺندڙ، مڇي کائي خوش ٿيندڙن کي مڇي، ماريندڙ ماڻهن جو قدر ڪهڙو... پلا ڪڏهن ڪنهن سامونڊي ماڻهن جي سورن واري حياتيءَ جي سار لڌي آهي...؟ درياهي ماڻهن جون ڳالهين ٻڌڻ سان ڪنهن وقت ائين لڳندو آهي، جڻ سامونڊي پٽيءَ جا ماڻهو سمند جي ڪارين لهرن جي ڪاڇ جي لاءِ پيدا ٿيا آهن. سامونڊي ماڻهن جي زندگي عجيب ٿئي ٿي... سمند سان درياهه جي پاڻيءَ سان پيچ اهڙو ڳنڍيل اٿن جو ڪڏهن ڇڄي نه ٿو سگهجي، اهي ماڻهو پنهنجي نالن سان مڇيءَ جو نالو ڳنڍيندا آهن ۽ ڏاڍا خوش ٿيندا آهن.

فن سان چاهر رکندڙ چترڪار ۽ فنڪار فلمن، اداڪار ۽ قلمي پورهيو ڪندڙ شاعر، اديب اهي پاڻ تي تخلص يعني نئون نالو رکندا آهن، پوءِ اهي نالا انهن جي سڃاڻپ بڻجي ويندا آهن، تيئن ناکئن ۽ خلاصيت تي رکيل مڇيءَ وارا نالا انهن جي سڃاڻپ آهن.

مثال طور ناکئو گوهر عرف ”گند“ (سنهي مڇي کي ”گند“ چوندا آهن) ناکئو لوءِ عرف ”ويسر“، ناکئو سونو عرف ”سيري“، ناکئو چاڪي عرف ”چيو“، ناکئو فتح عرف ”ڦٽو“، ناکئو لالو عرف ”لوئر“، ناکئو خير و عرف ”ڪڳو“، ناکئو آڪو عرف آچار، ناکئو متو عرف مٽرڪو، ناکئو قاسم عرف ”ڦڙداس“، ناکئو پاتال عرف ”ڀوجو“، ناکئو چنيسر عرف ”چپليڪي“، ناکئو راڻو عرف ”رڌ“، ناکئو ڪالو عرف ”ڪڏو“، ناکئو چالميو عرف ”چورو“، ناکئو ڪڪو عرف ”ڪڏي“، ناکئو علي محمد عرف ”گاڙهو“، ناکئو حاجي عثمان عرف ”بوٽو“، ناکئو سوڍو عرف ”سيارو“، ناکئو ٽيٽو عرف ”تنگڻ“، ناکئو پيارو عرف ”پڪڙڻ“، ناکئو هاشم عرف ”ٿيري“، ناکئو مور عرف ”موراڪي“، ناکئو پيرل عرف ”پلو“، ناکئو پنهل عرف ”پاپليت“، خلاصي خير و عرف ”ڪڪو“، خلاصي ڪاڻيو عرف ”ڪنڀر“، خلاصي ڪالو عرف ”ڪرڙو“، خلاصي اصغر عرف ”هيچڪ“، خلاصي لياقت عرف ”لوهر“، خلاصي مولوي عرف ”مٽو“، خلاصي سلطان عرف ”واڳو“، خلاصي ڏونگر عرف ”ڏنڊيو“، خلاصي ابو عرف ”اچو پتون“، خلاصي گوهر عرف گپ گلو، مائي آمي، عرف چما، خلاصي ڪالو عرف ”ڪوڪو“، خلاصي ڍولڻ عرف ”ڏيڏي“، خلاصي پنهل عرف ”پلو“.

ڪنهن ڳوٺ جي محلي يا پاڙي ۽ گهٽي ۾ هڪجهڙن نالن سان خلاصي يا ناڪتا رهندا آهن، اهي پاڻ تي مڃي ۽ جو نالو رکي ڇڏيندا آهن، جيئن ڪو ٻيو ماڻهو ڀلجي ساڳي نالي واري ٻئي ماڻهو جي در تي نه وڃي. هنن ماڻهن جي ڪرت ۽ ڌنڌو ساڳيو هوندو آهي. يعني مڃي مارڻ وارو. مثال: ”سارنگ“ جي نالي وارا ٿي ماڻهو هڪئي پاڙي يا محلي ۾ رهن ٿا، پر انهن جي سڃاڻپ الڳ الڳ آهي.

(1) سارنگ، جرڪو، (2) سارنگ ٿوٺار (3) سارنگ ڍانگرو.

ڪنهن محلي جي هڪئي گهٽي ۾ ٻه ناڪتا ساڳئي نالي سان رهن ته اُهي پنهنجي نالي جي پٺيان مڃي ۽ جو نالو لڳائي، پنهنجي الڳ سڃاڻپ بڻائيندا آهن. ناڪٽو بابو ملاح عرف ”بوٽو“، ناڪٽو بابو ملاح عرف ڪٽو“.

اوجتو لهرون اٿل پتل ڪائينديون اسان جي مٿان پاڻي ۽ جي ڇنڊ ۽ وسائي ته منهنجي هٿ مان چانهه وارو مڱو پاڻي ۽ منجهه ڪري پيو، اهو ڏسندي سڀني کان ڪيل نڪري وئي، آءٌ به ڪلڻ لڳس. ناڪٽو اُٿيو ڪُل تي چانهه جي پاڙي ۾ ٿوري چانهه پئي هئي. سا ڪٽي اچي ڏنائين.

هوڙو درياءَ جي ڪنڌي سان هلندو رهيو، ٻارنهن سال اڳ هن ماڳن تي آيو هوس، تنهن وقت ۾ ڪنڌين تي ڪي ڇنڊ ۽ منجهه وارا گهر هئا. هيٺ ڏسڻ ۾ ڪونه آيا، ڪٿي ڪٿي ڍورن مينهن ۽ پڪرين کي چرندو ڏٺو هو. هاڻ اهي سڀئي پٽ خالي ۽ ڪاري پاڻي جي هيٺ اجڙيل ڏسڻ ۾ آيا. ڪيترائي ڳوٺ ڪاري پاڻي ۽ منجهه پنهنجو وجود وڃائي ويٺا هئا.

هڪ ٻيڙي اسان جي طرف اچي رهي هئي، جڏهن ڀرسان اچي بيٺي ته اُن ٻيڙي مان هڪ ماڻهو اُٿي بيهي رهيو. اُن کان ناڪٽي اهڙو پڇيو:

خلاصي گهٽج! ڪريو خبر..؟

ناڪتا اهڙا! خبر مڙهي خير، اسانجو تو ۾ ڪم پئين ويو آ.

يار! اسان جو ڪُل (ڇلمه) تڙ تي وسري ويو، هوڙي ۾ ڪونهي چڙهيو، آڻ (اوهان) وٽ ڪُل ڀل هجي ويرو (واندو) ته اسان کي ڏيو، مهرباني ٿيندي.

خلاصي گهٽج اسان جي هوڙي ۾ ڪُل آهي هيڪو، جي توکي ڏينداسين ته اسان ۾ ٻڪ پوندي.

ناڪتا اهڙا! ڪُل اسان کي ڏئي ڇڏ، اسين وڃون پيا درياهه تي اسان کي ڏاڪو (ڏهاڪو) ڪن ڏينهن لڳي ويندا.

ناڪڻو الهڏنو سوچي، پوءِ هوڙي جي کڻ مان کُل ڪٽي خلاصي گهٽج جي حوالي ڪندي چيو.

ادا، گهٽ! توهين پرتي پيا وڃو، ڀلي کُل ڪٽي وڃو، آءٌ ڪنهن کان کُل ڪٽي وٺندس، ان جو ڪم ٿي ويو.

خلاصي گهٽج خوش ٿيندي، هٿ لوڏي روانو ٿي ويو. ناڪڻو الهڏنو تنگ مشين جي ڀرسان اچي ويٺو، اسان کي لڳو ته چانهه ۽ ماني ڪيئن ٺاهينداسين. ناڪڻي جي چمري تي پريشانيءَ واري ڪابه اهڙي ڳالهه ڪونه هئي. وڏي آرام سان ويٺو هجي. ڊاڪٽر جليل ۽ الهڏنو اُهي ٻئي ماڻ ۾ ويٺا هجن. مون کي اندر منجهه اُن تب ورائي وئي ٿوري دير تائين سڀئي خاموش ويٺا هجن. ناڪڻو الهڏنو، منهنجي منهن ۾ نهاري مُر کي ڏٺو ۽ چيائين جنهن خلاصيءَ کي کُل ڏنو، اُن جو مي تي هيڪو وڏو احسان آهي. ائين چئي ناڪڻو سڀني ڏي نهاريو، پوءِ وڏي آواز ۾ سُڻائڻ لڳو.

ڪجهه سالن جي ڳالهه آهي، آءٌ خلاصي هوس.

”هڪڙي ڏينهن بولي تي وياسين، مونسان ڳڀور (چوڪرا) هوڙي ۾ آئين (آهن) اسان بولو ٻڌوسين، بولو رڇ ٻڌي ڪري اسين سُمهي رهياسين. ڪو مشين جي پٿر ۾ سٽو، ڪو فريج (برف جي ٽانڪي تي) سٽل هو، ڪو ماندا پيو هجي، ڪو وچ تي سٽو پيو هجي. اءٌ مشين جي پٿر ۾ سٽو پيو هوس.

ٻن ڪلاڪن کانپوءِ آلتڙ زور وٺيو ته اسان جي بولي رڇ جو هڪڙو حصو ٿي ويو. هوڙي جهٽڪو ڏنو ته اسين اُن جهٽڪي تي اُٿياسين ته وري پيو پاسو به ٿي ويو. هاڻ اسين اُچندا (9) پيا اچون. هوڙي کي ڪئين ٽابو ڪريون، ان سوچ ۾ هيٺاسين ته هوڙي وڃين ٻئي بولي ۾ پئي، جيڪو اسان جي پُٺيان بيٺل هجي. جنهن جاءِ تي اسان بولو ٻڌو هو. اُن کان ٿوري فاصلي تي پيو بولو ٻڌل هو. اِها اسان کي سُڌ ڪونه هئي. اُن ۾ اسان جي هوڙي لڳي ۽ ڪلتي ٿي وئي، ڳڀور (ننڍڙا ٻار) بولي رڇ جي مٿان چڙهي ويا. هوڙي اسان جي بولي رڇ ۾ ٿسي رهي پي هوڙن وارن ڳڀورن ۽ اسان کي

پائي ورتو. اها سيءُ جي موسم هئي. اِها اسان جي پلائي هئي جو بولي رڇ مان بچي وياسين. بولي رڇ ۾ جانور، مينهن، ڍور، ڍڳو ۽ ڪو ماڻهو جي ٿسي رهيو ته ”ساس“ نه هوندو اُن جو ”لاش“ هوندو. مطلب ساهه وارو ڪوبه بچندو ڪونهي. مري ويندو آهي. اهو گهٽج خلاصي جنهن کي کُل ڏنو، اُهو مڙسي نه

ڪري ها ته اسين بولي ۾ هُجون ۽ هير جيئرا نه هُجون.. نڌهن مون جا گهيرو
بتا خلاصي گهچَ جامي تي احسان آهن. آءُ اڳيان ڪنهن کان ڪُل وٺندس.
ناڪئي المڏني جي ڳالهه ٻڌي، سڀئي ماٺ ۾ پئجي ويا. منهنجي اڳيان هو
منظر چڻ فلم وانگر هلي رهيو هو. اُتي ناڪئي جو ڀرسان آيس.
ناڪئا! درياھ جا رستا ڏاڍا اڙانگا آهن؟

ادا، شڪار گھورڻ ايڏو سولو ڪونهي، انهيءَ ۾ وڏا جوکا سِر جا آهن،
درياهي ڏندو هون به دل وارن ماڻهن جو هوندو آ.
ناڪئي جي اها ڳالهه سمجھ ۾ اچي وئي.
پيڙي هلندي رهي، ناڪو المڏنو ميربحر چوڻ لڳو. سوڪيءَ بندر
پهچي وياسين.

سوڪي بندر جو نالو ٻڌي ان جي پتن ڏانهن نيهاريندي ٿوري
خوشي جو احساس به ٿيو ۽ گھڻو ڌڪ ٿيو. پيڙي درياھ جي ڪنڌي سان
لڳي بيهي رهي، اسين پيڙيءَ جي ڪڻ ۾ جوتا رکي پير اگهاڙا ڪري پيڙيءَ
مان هيٺ لٽاسين. پت تي آڙ هڻي، ڪٽي، ڪٽي ننڍڙا، ننڍڙا لاٽا ۽ وليون
هجن، اسين پنڌ ڪندا هڪ ڍوري وٽ آياسين، جنهن ۾ گوڏي جيترو پاڻي
هو. ڍوري جي پريان سوڪي شهر وارو پت ڏسڻ ۾ پئي آيو. ذهن ۾ سوڪي شهر
جو نظارو ڪنهن فلم جيان ڦرڻ لڳو. ڪجهه پل اتي ئي سوڪي جي خيالن ۾
بيٺو هئس. ايتري ۾ ناڪو الله ڏنو ڪُلهي تي هٿ رکي چيو، ”ادا! ڍوري مان
هلاڻو آهي، اتي چوبيهي رهيا آهيو.“

ها! هلون ٿا. پوءِ قميص لاهي مٿي سان ٻڌي، سلوار جا پانچا گوڏن تائين
ڪري ڍوري ۾ لٿس، ٿوري پاڻي ۾ هليس، ته ڪا شئي پير ۾ لڳندي محسوس
ڪئي ته منهنجي وات مان رڙ نڪري وئي. ناڪو المڏنو ۽ ڊاڪٽر جليل
جيڪي منهنجي اڳيان ڍوري مان هلي رهيا هئا، اُهي بيهي رهيا. ڊاڪٽر
جليل پوئتي موٽي چيو: ”توڪي پير ۾ ڪڍو (گهاڙ) لڳو آهي.“

”ڊاڪٽر! خبر ناهي، باقي پير وڌجي ويو، ائين ٿو لڳي.“ ڊاڪٽر
منهنجي پانهن کي پڪڙيو، ايتري ۾ المڏنو آيو، پنهني پانهن کان ڪنهي مٿي
ڪنيو. ان وقت اسڪول واري يادگيري اچي وئي. اسڪول جو ڪو شاگرد
ڪلاس ۾ نه ايندو هو ۽ گوسرو هوندو هو ته استاد احمد علي چونڊو هو.
”وڃو انهيءَ چوري کي ڳولي ڦولي ڪٿي اچو.“ پوءِ ڪلاس مان به

جڻاٻُت ۾ تلهاموٽا شاگرد ويندا هئا، اُن شاگرد کي ڳولي ايندا هئا. هڪ شاگرد اُن جي سڃي ٻانهن کان وٺندو هو، ٻيو شاگرد ان چوڪري کي ڪهي کان وٺي مٿي پتي کڻي ايندا هئا. گوسڙو چوڪري جا پير پٽ تي ڪونه لڳندا هئا.

اهڙي نموني ناڪڻو الهڏنو ۽ ڊاڪٽر جليل مون کي ڊوري منجهان مٿي کنيو. پاڻيءَ مان هلندا اچي ٻاهر ڪناري تي آندو. منهنجي سڃي پير جي تريءَ مان رت وهي رهيو هو. اسين هاڻي سوڪي شهر جي پٽ تي هئاسين. چؤطرف ڪلراني زمين ڪنهن پڪي پڪڻ جو آواز ڪونه. پري کان نل ڏسڻ ۾ آيا پئي. سوڪيءَ جي اُڇريل پٽ تي هلندي، ناڪڻو الهڏني ميربحر چيو:

”اسين ننڍا هوندا هئاسين، پنهنجن وڏڙن سان ٻيڙيءَ ۾ چڙهي سوڪيءَ شهر جي بازار گهمڻ لاءِ ايندا هئاسين. خاص طور تي سوڪيءَ جي مٺائي کائڻ جي لاءِ، ايندا هئاسين، سڃي تَر منجهه ”سوڪيءَ جي مٺائي“ مشهور هئي.“

اسين هلندا رهياسين، سوڪيءَ جي زمين پوسل واري هئي، جنهن جي چؤڦير سمنڊ جو ڪارو پاڻي هيو. اسين هلندا، انهيءَ جاءِ تي آياسين، جت سارين جو ڪارخانو هوندو هو، اُتي وڏو سيمنت جو حوض هيو. ڊاڪٽر جليل ۽ الهڏنو ميربحر نلن وٽ بيهي رهيا.

”هيءَ نشان سارين چڙهڻ جي ڪارخاني جا آهن. سوڪيءَ جا چانور مشهور هوندا هئا.“ آئون سيمنت جي نلن کي هٿ لائي ڏٺو... وري ٻئي نل کي ڏسڻ ويس. کُل چار نل هُجن. ڏهن ۾ سوڪيءَ شهر ۽ ڪارخاني جو منظر چٽيندو رهيس.

ڪجهه وقت اسين ڪارخاني جي جاءِ تي بيٺا رهياسين، پوءِ اتان واپس ٿياسين. ٿورو اڳيان زمين تي ڳاڙهين مٽيءَ جي سِرُن جا ڀڳل ٽڪر ۽ ٽڪر جي ٿانون جا ڀڳل ٽڪرا پيا هجن. اسين هلندا وري ٻئي طرف وياسين. ڏينهن تڪو هو، سهڻي کان پگهر وهن پيا، پر سوڪيءَ جي قتل شهر کي ڏسندي خيالن ۾ سوڪيءَ جي بازار جو نظارو ۽ اُن بازار ۾ ماڻهن جي هلڻ چلڻ جا ڏيک ڏسندو هلندو رهيس. گرميءَ جو احساس نه پيو ٿئي. ڀڳل ٽڪرن جي ڍير کان ٿورو اڳيان هلياسين.

ناڪڻو الهڏنو ميربحر ٿڌو ساھ ڀري چيو: ”سوڪيءَ ۾ هندن واڻين جون ڀڪيون، ويڪريون ڪشاديون جايون هيون. انهن جا دڪان به ڀڪا نهيل هوندا هئا. سوڪيءَ جي بازار واري گهٽي ويڪري هئي. مردن سان گڏ ٻار پڻ شيون وٺندا، بازار ۾ گهمندا ڦرندا هئا، ڪو ڪنهن کي ميري اک سان ڏسندو ڪونهيو. ڏاڍو سڪون ۽ سانت وارو ماحول هوندو هو. هن وقت منهنجي ذهن تي سوڪيءَ بازار جو نقشو چٽو بيٺو آهي. سوڪيءَ شهر جي ويران پٽ تي هلندي ڊاڪٽر جليل چيو:

سوڪي جي پاسي ۾ ”گاٻار“ درياھ وهندو هو، جيڪو ڪنهن وقت ۾ وڏو درياھ هو. سوڪي بندر گاهه جي پاسن کان چار درياھ وهندا هئا، انهن درياھن تي ڪيترائي ڳوٺ آباد هئا. هاڻي چؤڦير نظر ڦيرائڻ سان خالي پٽ ڏسڻ ۾ پيا اچن. هنن آباد پٽن کي سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ ڦٽائي ڇڏيو. هيئر سوڪيءَ جي سونهن جا خيال ذهن منجهه ڊوڙائي سگهون ٿا، باقي ڪجهه ڪري نه ٿا سگهون، اسان جا وڏڙا به سوڪي جا هئا. اُهي مالدار ۽ زميندار به هئا. ان وقت ننڍڙو هئس، ڪي خيال ذهن ۾ ڦيرو ڏين پيا. سوڪيءَ جي ڏکڻ ۾ اڱاريا ذات جا ماڻهو رهندا هئا. اهي ملڪاڻي ونگرا هئا. اڱاريو انهن جو پاڙو هيو.

سوڪيءَ جي شهر جون ڳالهيون پئي هليون، ”سوڪيءَ شهر ۾ واپار جو وڏو چلتو هلندو هيو، جڏهن هندو، واپاري واڻيا ويا ته سوڪيءَ جو چلتو ۽ واپار به ڀرو ٿيندو ويو. سوڪيءَ جي بازار جا ڪيترائي دڪان بند ٿي ويا. سوڪي جي بندر گاهه تي ٻاهرين ماڻهن جا ٻيڙا ۽ ٻيڙيون گهٽ اچڻ لڳيون. رڳو تڙ ۽ ڀر وارن درياھن کان ماڻهو ايندا هئا. شهر ۾ مسلمان واپاري به هئا، انهن سوڪيءَ جي ايندڙ وقت جو جائزو ورتو ۽ اهو سوچي ويا ته هاڻي سوڪيءَ ۾ رهي ڪاروبار ڪرڻ ڏکيو آهي، پوءِ انهن به پنهنجو ڪاروبار ٻين شهرن ڏانهن وڃي شروع ڪيو. گهڻا ماڻهو ڪاروچان شهر ڏي ويا. پر پوءِ اُتان به لڏي ويا.

ڪارو پاڻي اهڙو سوڪڙو وڌو جو ”ڀاڳين جا مال به ويا ته وڻاڻ به ويا.“ سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ ڪيترائي درياھ ڦٽائي ڇڏيا. جيڪي سامونڊي پٽيءَ ۾ گهر آباد هئا، انهن کي 1999 ع واري طوفان مڪمل تباهه ڪري ڇڏيو.

ڊاڪٽر جليل ان طوفان جي حوالي سان ٻڌايو.

1999ع واري طوفان کي انگريزي ۾ نالو سائيڪلون ٿو ڏنو ويو. هن طوفان سامونڊي پٽيءَ ۾ وڏي تباهي آندي هئي، جنهن کانپوءِ هي ماڳ پٽ بلڪل برباد ٿي ويا. ان طوفان کان اڳ ۾ سوڪيءَ تي، ها... هنن پتن تي جتي ويٺا ڪچهري ڪريون پيا، ڪجهه گهر آباد هئا. انهن ۾ احمد رونجهو، حاجي محمد رونجهو، حسين رونجهو، احمد ڀگدوبندو، جمعو مالهيو، آگن مالهيو، ۽ محمد مالهيو جا گهر هئا. اهي سڀ 1999ع جي طوفان کانپوءِ لڏي ويا. محمد مالهيو هير به سوڪي شهر کان اتر طرف ۾ گابار درياهه تي رهي پيو. ان جو اڪيلو گهر آهي، باقي ٻيا مختلف شهرن ڏانهن لڏي ويا آهن. اسين محمد مالهيو سان ملڻ هلنداسين. مٿيان ماڻهو سوڪيءَ جي پتن جا آخري رهندڙ ماڻهو هئا.

ڪجهه سال اڳ سوڪيءَ جي هنن پتن تي آيو هئس. هڪ ڀڳل جاءِ جي ڏاڪڻ جا ڏاڪا جن تي ٿاڻس لڳل هئي، اهي هن وقت ڏسڻ ۾ ڪونه آيا. نڪرن جا ڀڳل ٽڪرا پٽ تي وڪريل ڏٺا هئم، پر هيل اهي شيون ڪونه هجن. سوڪي جي پٽ کي به ڪاري پاڻي ڇڏيو ڪونه. ان کي به پنهنجن ڪارن ڏندن سان کائيندو، کائيندو ننڍڙو ڪري ڇڏيو هجي.

ايندڙ چند سالن ۾ ”سوڪي شهر ۽ بندر“ جو هي ننڍڙو تاريخي نشان به سمنڊ جي پيٽ ۾ گم ٿي ويندو. سنڌ جي تاريخي ماڳن ۽ بندرن سان سمنڊ وڏا ڪلور ڪيا آهن. جي پنهنجا ماڻهو اک پتين ها ته هي سونا پٽ سمنڊ ۾ غرق نه ٿين ها. سمنڊ سان گڏ پنهنجن به ڪلور ڪيا آهن.

پوءِ اسين اٿياسين. ڇانهه جي پاڙ سڀني کي لڳي، ڊاڪٽر وراڻيو: هاڻ پيڙيءَ ۾ ويهي ”گابار درياهه“ تي هلنداسين. اسان کي محمد مالهيو وٽان ڪير ملي ويندو، نه ته ڇانهه سليمان يعني ڪير کان بغير اها ضرور ملندي... هاڻي اسين ان ڍوري وٽ اچي پهتاسين، سڀني پنهنجيون قميصون لاهي مٿي سان ٻڌيون ۽ سلوار جا پانچا گوڏن کان مٿي ڪري ڍوري ۾ لهي پياسين.

ڪجهه منٽن کانپوءِ ڍوري مان ٽپي سڪي تي آياسين. سڀني مٿي وارا ڪپڙا لٽا، پٽ تي وڌا ۽ پيڙي ڏي هلڻ لڳاسين. آئون هلندي ڪنڌ ورائي سوڪي جي ويران پتن کي ڏٺو. اکين ۾ سوڪيءَ جا منظر ڌنڌلا ٿي ختم ٿي ويا. دل ۾ چيم، سامونڊي پٽي جا سهڻا ماڳ ۽ بندر ڦٽي ويا، ڪنهن کي

ڪاٺي ڪهل ڪانه آئي. بس پوءِ اکين تي هٿ ڦيري پيڙيءَ ۾ اچي چڙهيس. ناکو سڪاڻ تي وڃي ويٺو.

سوڪي بندر گاهه جي اتر طرف کان ”ميرواهه“ درياهه نڪري ٿو، اهو الهندي طرف وڃي، درياهه گهوڙو ۾ داخل ٿئي ٿو. پوءِ درياهه گهوڙو عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿو. ان وقت واءِ تيز لڳڻ شروع ٿيو. اسين هوڙي جي کڻ يعني پيٽ ۾ ويهي رهياسين. ٻڪ سڀني کي لڳي، پر ٻڪ ۾ منمنجي حالت پين کان وڌيڪ خراب ٿيل لڳي. ناڪئي الهندي جو پٺت قادر کڻ ۾ ويهي ماني پچائڻ لڳو، هوڙو درياهه منجهه آهستي آهستي هلندو رهيو. ناکو سڪاڻ تي ويٺو هو. پاڇي تيار پئي هئي. قادر ماني پچائي ورتي ۽ آواز ڏنائين: ”ماني تيار آهي ۽ کير ٿورو پيو آهي.“

”ها! مون کي ماني ڏي.“ منمنجي وات مان رڙ نڪري وئي، ڇو جو مون کي ڏاڍي ٻڪ لڳي هئي. پوءِ سڀئي ماني کائڻ لڳاسين. صرف ناکو الهندي ماني ڪونه کاڌي جو اهو هوڙو هلائي رهيو هو. ناکو الهندي گابار درياهه ڏانهن هلڻ لڳو، جتي ناڪئي الهندي جو گهر هيو. ناکو الهندي کڻ ۾ آيو ۽ ماني کائڻ لڳو، ان جو پٺت قادر هوڙي جي سڪاڻ تي وڃي ويٺو. اسين ڪجهه وقت کانپوءِ گابار درياهه جي ڍوري تي آياسين. ڏٺوسين ته هڪ ماڻهو ويٺو آهي. اهو رڇ آلاري رهيو هو. ڊاڪٽر جليل ڪٿي ۽ الهندي ان ڏانهن ڏسي آواز ڏنو ”اي محمد مالها ڪهڙا حال اٿئي...؟“ هوڙو اچي محمد مالهو جي پاسي ۾ بيٺو، ڊاڪٽر لهي ويو. ان سان گڏ اسين به هيٺ لٿاسين.

محمد مالهو سان هٿ ملائي ان جي پاسي ۾ ويهي رهياسين. ڪجهه دير تائين ڪچهري ڪري پوءِ ڪانئس موڪلايو، پيڙيءَ منجهه آياسين، پيڙي هلندي ساڳي جاءِ تي ان ڍوري وٽ آئي، جتي لهي اسين سوڪي جو قتل شهر ڏسڻ وياسين.

ميرواهه درياهه جي پڇڙي مان نڪري ”مُٽڻي درياهه“ ۾ داخل ٿياسين. هوڙو پاڻي منجهه هلندو رهيو. ڪنهن مهل آسمان ۾ گجگوڙ ٿي، ڪارا ڪڪر ڊوڪڙيون پائڻ لڳا. اهي ڪڪر اهڙا گهاٽا ۽ ڪارا هجن، جو انهن کي ڏسندي، خوف پيو ٿئي. وري ڪارا گهاٽا ڪڪر انهن جي گجگوڙ تي تنهن ڏڪائي ڇڏيو پئي. چئني طرفن کان گهمه اونداهي ٿي وئي هئي.

مون کي ڪوپٽو ڪونه هجي، هوڙو ڪهڙي طرف وڃي رهيو آهي. بس درياھ جا ڌڙڪا، آسمان ۾ بادلن جي چمڪات ۽ ڪڙڪات، ڪنھن مغل ڏڪايو ڇڏي. ڊاڪٽر جليل ”مُٽي درياھ“ جي ٻنهي ڪنڌين ڏي نھاري پوءِ اوڀر جي پاسي ڏانھن اشارو ڪري چيو:

اسين مُٽي درياھ منجھ ھلڻ پيا، درياھ جي اوڀر واري ڪنڌيءَ تي ”رونجھن“ ذات وارن جا گھر آھن. مان خاموش ويٺو ڊاڪٽر جي ڳالھ ٻڌان پيو.

”ھاڻ هوڙو اوڀر واري ڪنڌيءَ جو پاسو وٺي ھلي ٿو. ڪجھه دير کانپوءِ ”نانگ“ واري درياھ“ منجھ ھلندو. پوءِ وڃي ”آڌياڙي درياھ“ ۾ داخل ٿيندو. ناڪن ۽ خلاصين جون اھي ڳالھيون ياد ٿي آيون جن ماڻھن، ملاحن جون پيڙيون سامو، ٻي طوفان ۾ تباھ ٿي ويون ھيون، تختو تختي سان نہ مليو ھو، اھي سڀ منظر منھنجي خيالن ۾ فلم وانگر ڦرندا رھيا، اونداهيءَ ۾ اڪيون اٽڪايون ويٺو ھجان. درياھ جي گس پنڌ جي ڪا خبر پوي ڪونہ پوي تہ ڪٿي پيا ھلڻ، ۽ ڪٿي پھتا آھيون؟ ڪنھن وقت ڊاڪٽر جو آواز آيو ۽ ان ٻڌايو تہ:

”ھاڻ اسين ”آڌياڙي درياھ“ منجھ آھيون. ھي درياھ اڳتي ڏکڻ ۾ وڃي عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو.“ اوچتو واءُ ۾ تيزي اچي وئي. مون کي ائين لڳو، جڻ سامونڊي طوفان اچي ويو آھي. تيز ھوائن تي پيڙي پينگھ جيان لڏي رھي ھئي، ڪنھن مغل ھڪ پاسي تي لڙي ٿي وئي تہ ڪنھن وقت ٻئي پاسي لاڙو ٿي ڪيائين. پيڙيءَ جي لڏڻ ڪري ۽ آسيري پاسيري ٿيڻ سان ذھن ۾ سوين خيال ورائي ويا. جڏھن پيڙي ڪنڌي جي پاسي اچي ھوري ھلڻ لڳي ۽ اھي لوڏا ختم ٿيا تہ پيٽ ۾ ڪجھه ساھ پيو. درياھ ۾ هوڙو ٻار جي پينگھ جيان لڏي رھيو ھو. ھوائون تيز گھلي رھيون ھجن جيڪي مينھن جي آڇڻ ۽ وسڻ جو اشارو ڏئي پئي ويون. درياھ ۾ تيز واھ ۽ طوفان ھلندا رھندا آھن، نئين ماڻھو جي لاءِ ڏکي ڳالھ ھوندي آھي پر روزانو جن ماڻھن جو دريائي ڌنڌو ھوندو آھي. اھي طوفانن جا عادي ٿي چڪا ھوندا آھن، پر نئين ماڻھو کي عجيب پئو ٿيندو آھي. ڪجھه سيڪنڊ مس گذريا تہ مينھن جي ڪٽين جو وسڪارو شروع ٿيو. ڪڻ مان ناڪي پلاسٽڪ ڪٽي اسان کي ”اُن ۾ ڏڪيو ۽ پاڻ سُڪاڻ تي ويو.“ پُٽ کي بہ پنھنجي ڀر ۾ ويھاري ويٺو.

کڻ ۾ (هوڙي جي پيٽ) ۾ ڊاڪٽر ۽ آئون هجون. مان مينهن جو مزو وٺڻ جي لاءِ کڻ مان نڪري هوڙي جي موريءَ واري حصي وٽ بيهي رهيس. مينهن تيز هجي، پوءِ بيهي ڪونه سگهيس، اچي کڻ ۾ ويهي رهيس.

ناڪڻو الهڏڻو آواز ڏنو ”اسين آڏياڙي درياھ ۾ پيا هلون.“ ناڪڻي جو آواز ٻڌي هوڙي کان ٻاهر ڏٺو، سواءِ اونداهيءَ جي ڪجهه ڪونه ڏسڻ ۾ آيو. ناڪڻو الهڏڻي کي درياھي گس، رستن، پيچرن، ڍورن، چاڙن جي سڀ سُڌ هئي.

”ناڪڻو اُن کي چوندا آهن، جيڪو درياھ جا گس پنڌ، هيٺ مٿانهيون وغيره ڄاڻي. ناڪڻو هڪ لقب آهي. اهو لقب اُن ماڻهو کي ملندو آهي، جيڪو درياھ جي گس پنڌ ڄاڻ رکندو آهي. ان وقت درياھ جي ڌڌڪڻ، بادلن جي گجگوڙ ۽ برسات به گهٽ ٿي وئي، پوءِ ناڪڻو ان جي پٺ الهڏڻو خاصخيلي ۽ ڊاڪٽر جن جي چهرن تي ڏٺم ته اُهي سڪون سان ويٺا هجن.

درياھ ۾ هوڙو هلي رهيو هو، ڪنهن وقت اچي چمڪندڙ شيءِ جا ٺيڻگ ٻڌا. ناڪڻو ورائيو ”سائين! درياھ ۾ مڇين جي راند ڏسڻ وٺان آهي. درياھي مڇيون هوڙن ۽ پيڙين جي مٿان ٺيڻگ ڏئي هليون وينديون آهن. ڪي ننڍڙيون وڏڙيون مڇيون پيڙيءَ ۾ ڪري پونديون آهن. هنن مڇين جا چلر يعني بُت واري ڪُل اچي ۽ چمڪندڙ ٿئي ٿي. جيئن بجلي چمڪندي آهي، تيئن انهن جو بدن چمڪي ٿو. مڇي جو شڪار ڪري برف جي نادين ۾ وجهي بند ڪندا آهيون ته انهن مڇين جو چانديءَ جهڙو بدن برف ۾ ڪارو ٿي ويندو آهي. مڇي جي ڪُل (چلر) برف ۾ پنهنجي سونهن وڃائي ڇڏيندي آهي.

ٿڌڙي وٽندڙ هوا گهملي رهي هئي. چؤڦير اونداهي ئي اونداهي هئي. باقي موسم وٽندڙ واه جي ٿي پئي هئي. اسين موري تي اچي ويٺاسين ڊاڪٽر چيو ”ناڪڻا! ڄانه پيار.“

ناڪڻو الهڏڻو سڪاڻ تان لهي آيو، اُن جو پٽ اُتي سڪاڻ تي وڃي ويٺو. ناڪڻو درياھ ڪنڌين ڏانهن ڏسي ڏکارو ٿيندي چيو: ”ادا درياھ جون ڪنڌيون ويران ڏسين پيو. اڳي درياھ منجھ هلندا، هوڙا هڪليندا، ڪنڌين تي رونق ڏسي اندر نري پوندو هو. ڪنڌين وارا ماڻهو هٿ مٿي ڪٽي

اولا ۽ اشارا ڪندا هئا ”هيڏانهن اچو... جھٽ ويهو.“ ڪي ماڻهو نالو وٺي سڏ ڪندا هئا. هالڪا ڪوڪار به ٻڌڻ ۾ اچي ڪونه ٿي. نه ڪنهن پکي ۽ جو چين چين جا آواز آهن. اهڙي خاموشي ٿي وئي آهي جو هانءُ پيو ڦاٽي. هنن ڪنڌين کي ڏسي، اندر آڏ ٿيو پوي. ”ائين چئي ناکو ٿڌو ساهه ڀري ڇانهه ٺاهڻ ۾ لڳي ويو.“

هوڙو ”آڌر ياڙي درياهه“ ۾ هلي رهيو هو، درياهه جي ٻي ڪنڌي سان هڪڙو هوڙو وڃي رهيو هو، ان هوڙي ۾ وينل ماڻهن مان هڪ ڇڻي روشني ڪري، اشارو ڏنو ته ناکو الڏنو اهو اشارو سمجهي ويو، هڪ وڏي آواز ۾ چيائين. ”اهو هوڙو سائين محمد مولائيءَ جو آهي. شڪار تي وڃي پيو، ناکو ڇانهه ٺاهي سڀني کي ڏني، مان ڇانهه جو ڪوپ ڪڍي مھريءَ تان اٿي سڪاڻ تي وڃي ويس. اُتي ڇانهه پيئڻ ۾ مزو آيو پئي. هوڙي جو پينگهه وانگر لڏڻ ۽ هلڻ چوڦير اونڌاهي هٿ نه ڏسي هٿ کي، وري ٿڌڙي هوا جهومائي ٿي ڇڏيو. ايتري ۾ ناکو شاهه جو شعر ٻڌائڻ لڳو، سو به وڏي آواز ۽ سُر سان.

نه سي تڙ هوڙاڪ، نه وايون وٽجارن جون،
سرتيون! سامونڊرين جا اُڄ پُڄ چڪيم ڇاڪَ
مارينمُون! فراق پاڙيحيون، پرين جا.
(شاهه سر سامونڊي، داستان پهريون)

ننگر ۽ نارليون، پڳهه ڪڍي پنڌ ٿيا،
بندر بازاريون، سُڃا سامونڊين ري.
(شاهه سر سامونڊي باب پهريون)

ناڪي الڏنو ٻيٽ ٻڌايا ته ڊاڪٽر جليل کان به رهيو ڪونه ٿيو.
اهو هوڙي جي مھريءَ تي ويٺو ناڪي الڏني کي جواب ڏي. ناکا! تو (واهه)
جا ٻيٽ ٻڌايا... پر مي جو سڻ.

هينئڙو ٻيڙيءَ جان، ڏٺڙ پئي ڏينهن ٿيا،
پُڇيو تان نه پريان، ڪر لاهو ٿي ڪڏهين.

اوچتو آسمان مان ڪنوڻين جا ڪڙڪاڻ ۽ تجلا شروع ٿي ويا،
اهڙا آواز ڪڏهن اڳي ٻڌا ڪونه هُجن. وري هلڪو وسڪارو لڳو. اسين

مھريءَ تي ويٺا رھياسين. ان گھڙيءَ درياھ ڏاڍو مزو ڏنو پئي. چانهه جو ڪوپ اڃا هٿ ۾ هيو. اهو مون چين تي رکيو ۽ چُسڪي ڀرڻ لڳس ته ڪوپ خالي هجي. اها خبر ڪونه پئي ته ڪهڙي مغل چانهه جي پيالي ختم ٿي. پوءِ ناڪئي جو پُٺ قادر کي آواز ڏنو.
 ”ادا! چانهه کپي.“

ناڪئي ڪنڌ ورائي پٺ کي چيو ”چانهه چڱي ناهي هئي، اڃا هاتلي ۾ هوندي... کڻ ۾ چانهه جو پاڻو ڍڪي رکيو آهي. اهو گرم ڪر... چانهه سڀني کي پيار...“

ايتري ۾ وسڪارو جهڪو ٿيندو ويو. مينهن جي هلڪي ڪٺ بدن کي ٽٽڪيون ڏئي رهي هئي. جيئن ماءُ پنهنجي ٻار کي ننڊ ڪرائڻ جي لاءِ ٽٽڪيون هڻندي آهي. برسات جي ڪٽين ۾ ٻيو درياھ جي وچ ۾ ٻيڙيءَ جي لوڏن ۽ درياھ جون چوليون جيڪي هوڙي سان لڳي، وري واپس ٿي ويون، انهن کي ڏسڻ سان ڏاڍو مزو آيو پئي. مان درياھ جو مزو وٺي رهيو هئس. قادر هٿ وڌائي چانهه ڏني. هوڙو آڏياري درياھ کي ڇڏي ڪانئر درياھ ۾ آيو. ڪانئر درياھ جي ڪنڌيءَ تي ڪجهه گهر ڏسڻ ۾ آيا. انهن ڪڇن ڪڙڪانن جي گهر مان هٿ بتيءَ جي روشني ننڍڙي ٻار جيان ليٽا پائي رهي هئي. جڻ اها اسان کي اشارا ڪري سڏي رهي هئي. منهنجو ڌيان انهن گهرن ڏانهن هجي. ڊاڪٽر جليل اتي سڪاڻ تي ويٺل ناڪئي ڏي ويو، کيس وڏي آواز ۾ چيو ”اسين اڳتي ڪونه هلنداسين. هن ڪنڌيءَ تي فقيرائي جتن جا گهر آهن، اڄ رات انهيءَ ڳوٺ ۾ گذارينداسين.“

ناڪئو الهڏو هوڙي جو رخ ڦيرايو. هوڙو هلندو ڳوٺ جي پاسي واري ڪنڌي وٺي هلندو رهيو. هي ڳوٺ عربي سمنڊ جي پاسي ۾ هو. اڳيان ڪانئر ٽر (ڪانئر نار) هئي، جتي درياھ عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو آهي. انگريزي ۾ ”ڪريڪ (Creek) چوندا آهن.

ڪانئر درياھ جي اولھ ۾ ڀاڳ فقيرائي جتن جو ڳوٺ هجي. ڪنڌي تي چئن، منهن ۽ ڪڙڪانن وارا گهر هئا. انهن گهرن جي پاسي ۾ درياھ جي ڪنڌيءَ تي مسجد هئي. هوڙو جيئن ان مسجد جي پاسي ۾ بيٺو ته کي ماڻهو هٿ بتيون کڻي اسان جي هوڙي ڏي آيا. انهن اڳي ئي هوڙي جو آواز ٻڌو هو. ڊاڪٽر انهن کي سڃاتو ۽ ناڪئو ڏسي انهن کي کيڪاريو.

اسان هوڙي مان لٽاسين. سڀئي ماڻهو سڪ سان مليا. هڪ چٽو اسان جي اڳيان بتي کڻي هلندو رهيو. ٻيو اسان جي پويان بتي کڻي هلندو پئي آيو. ان جي هٿ ۾ لٽ به هئي. مسجد جي پاسي ۾ چنو جيڪا (اوطاق) هئي. اسين ان ۾ آياسين. اوطاق ۾ هڪڙو مهمان اڳ ۾ موجود هيو. ان سان ملياسين. هڪڙو همراھ پاڻي کڻي آيو. هٿ منهن ڌوئڻ جي لاءِ چيو، پوءِ چئي کان ٻاهر نڪري هٿ منهن ڌوئوسين.

ڪجهه منٽ مس گذريا ته ماني اچي وئي، ڊاڪٽر مرڪي هڪڙي جٽ کي چيو ”تو کي خبر هئي ڇا...؟“

ڊاڪٽر! درياھ منجهه هوڙو هلي ته اسان کي پتو پئجي ويندو آهي. توهان جو هوڙو ڪانٽر درياھ منجهه گهڙيو ته درياھي لهرن اسان کي اچي نياپو ڏنو ته مهمان اچن پيا. پوءِ هو اتي هوڙي جو آواز هوري هوري چٽو ٿيندو ويو ته سمجهي وياسين. اهو هوڙو اسان جي ڳوٺ طرف اچي ٿو. ڇو ته اڳيان عربي سمنڊ آهي. اوڏانهن ته ويندو ڪونه. پوءِ ٽن چئن جٽن جي ماني لهرائي ڇڏي. هوڙو جيئن ويجهو آيو پئي، اسان کي پڪ ٿيندي وئي ته اهي اسان جا مهمان آهن. پوءِ چئي کان ٻاهر نڪري توهان جي طرف ڏٺو. هوڙي اسان جي ڳوٺ جي ڪنڌي وارو پاسو وٺيو پئي آيو ۽ اهو ڊاڪٽر جليل هوندو، هوڙو ته ساڳيو ئي آهي، ماني کائڻ کانپوءِ ڊاڪٽر سڀني جو تعارف ڪرايو.

”هي فقيرائي جٽ آهن، اُٺ ۽ اُٺيون پاليندا آهن ۽ مڇيءَ وارو ڌنڌو ڪندا آهن. اصل ۾ هنن جو ڌنڌو اُٺين وارو هو، جيڪو صدين کان ڪندا پيا اچن، پوءِ ڪنڌيون اجڙيون ته ڪاروبار گهٽجي ويا. هتان جا ماڻهو روزي ڪمائڻ ۽ بچڻ کي پالڻ جي مڇي وارو ڪم ڪرڻ لڳا. هاڻي سڀني جو اهو روزگار آهي، پر فقيرائي جٽ اڃان وڏڙن وارو ڌنڌو اُٺيون چارڻ ۽ وڪڻڻ وارو ڪم ڪندا اچن پيا. هنن جا وڏڙا ٻيڙن ۾ اٺ چاڙهي پرڏيهي ملڪن ڏي ڪپائڻ ويندا هئا. واپسي ۾ اهي مختلف وڪرن ۽ سامانن سان ٻيڙا پرڻي ايندا هئا. پوءِ اتي ويٺل جتن سان تعارف ٿيو. حاجي يعقوب جٽ فقيرائي، علي محمد فقيرائي جٽ، عثمان فقيرائي جٽ، هاشم فقيرائي جٽ، جيڪو مهمان چئي ۾ ويٺو هو. اهو به ذات جو جٽ هجي.“

ڳالهه ٻولھ ۾ فقيرائي جتن جو لهجو الڳ محسوس ٿيو. سامونڊي پتي ۽ لاڙ ۾ جتن جون اوڙ ڪون (ذاتيون ۽ پاڙا) گهڻيون آهن.

رات جو ڪچهريءَ ۾ فقيرائي جت يعقوب قصو ٻڌايو “هڪ پيري گڏاڻي درياھ (بلوچستان) تي شڪار ڪري رهيا هئاسون. ناڪڻو جانو خاصخيلي، خلاصي هيرو خلاصي منومگر (مڇي، جو نالو) خلاصي چنيسر پوتو (مڇيءَ جو نالو) خلاصي خير، خلاصي حاجي ملاح، خلاصي پويو (مڇيءَ جو نالو) خلاص جانو ڪڙڙو (مڇيءَ جو نالو) خلاصي ٿيري (مڇيءَ جو نالو) خلاصي محمد مالهيو، خلاصي بالو بوهڙ (مڇيءَ جو نالو) پَنڊاري (رڌ پچاءُ ڪندڙ) ميرو ملاح، سڀئي هوڙي منجه هُجون. هوڙو پاڻي منجه پينگه وانگر لڏندو، جهومندو هلندو رهيو، صبح جو وقت هجي، سڀئي اميد ڪري شڪار گهورڻ (ڪرڻ) وڃون پيا. اوچتو هوڙي لوڏو کاڌو، هوڙي جو پاڻيو نڪري ويو ته هوڙو آسيرو پاسيرو ٿيڻ لڳو. سڀني پاڻيءَ منجه ٽپو ڏنو، جان بچائڻ جي لاءِ آواز ڏيندا، هٿ مٿي کڻي ڪنهن سماري لاءِ اشارو ڪندا ترندا رهياسين. جنهن هوڙي منجه هئاسين، ان هوڙي جا پڳل ٽڪرا ”پاڻيا“ پاڻي منجه لڙهندي ڏناسين. اوچتو هڪڙو هوڙو آيو. ان پري کان درياھ منجه پڳل هوڙي جي پاڻين ۽ پاڻيءَ ۾ اسان کي ڏسي ورتو هجي. جڏهن اهو هوڙو ويجهو آيو ته اهو ناڪڻي آلو خاصخيلي جو هجي. پوءِ ان هوڙي وارن مڙسي ڪري اسان جي هوڙي وارن ماڻهن کي بچائي ورتو ۽ پنهنجي هوڙي منجه چاڙهي ورتو.

هن درياھ جي ڏنڌي ۾ اهو پتون نه پوندو آهي ته اڳيان ڇا ٿيڻ وارو آهي، ڇا ٿيندو... ڪهڙو واقعو يا حادثو ٿيندو. بس اميد جي ڏور پڪڙي توڪل تي هلندا رهندا آهيون. پوءِ اتي چني کان ٻاهر نڪري عربي سمنڊ جو نظارو ڪرڻ لڳس. ڪانئر درياھ جي ڪنڌي تي ٺهيل گهرن مان نڪرندڙ روشني درياھ جي پاڻي ۾ ڇاپا (عڪس) اولڙا ٺاهيندي رهي هئي، انهن کي ڏسڻ ٻي رهيس. ٿڌڙي هوا به لڳي رهي هئي، ايتري ۾ ڊاڪٽر ٻاهر نڪري آيو. ٿوري گهڙي اتي بيٺا رهياسين.

صبح جو سوير سج جي ڪرڻن چني جي ڪانن مان اندر جهاتي پاڻي تماشولائي ڏٺو هو ته اک کلي وئي. اسين سڀ اڻياسين ته چانه سان گڏ نيرن اچي وئي. چني جي سنهڙين ڪاٺين منجهان ڪلرائي زمين تي ٻاڪري مال جون ڪڏڪاريون، ڌنارن جا آواز اندر ٿي آيا، هوا تيز گهلي رهي هئي. نيرن ڪري سڀني سڄڻن کان موڪلايوسين. هاڻي ڪانئر درياھ

منجھ ھوڙو ھلڻ لڳو... درياھ جي ٻنهي پاسن کان ويران ڪنڌيون ڏسڻ ۾ ٿي آيون. ان وقت سج چوٽ چڙھيل ھو، ڪنڌين تي ننڍڙا لاٿا ۽ گاهه ڏسڻ ۾ ٿي آيو... باقي ڪو وڻ ڪونه ھجي. ھوڙو ھلندو رھيو.

ھاڻي اسين ڪانئر درياھ کي ڇڏي وري باغ واري درياھ ۾ آياسين. اسان کي ٽڪو ڳوٺ ڏي ويڙھو ھيو. ھي ڳوٺ سمنڊ جي پاسي ۾ ھجي.

باغ واري درياھ کي وائيءَ واري درياھ بہ چوندا آھن. وائيءَ واري درياھ جي اولھ ۾ فقيرائي جتن جا گھر ۽ لکين ذات وارن جا گھر ھئا. ناڪڻو الھڏنو آواز ڏنو.

”يڪي پڪ لڳي آ. ھوڙو ڪنڌيءَ سان بيماري شڪار گھوري ٻنڌس (گھوري ٻنڌس؛ مڇيءَ جو شڪار ڪندس).“ پوءِ درياھ جي ڪنڌي سان ھوڙو بيماريو. جنھن جاءِ تي ڍورو ھجي. ڪنڌي تي ڪنھن ڪنھن جاءِ تي بہ ٿي ننڍڙا ٻوٽا ڏسڻ ۾ آيا، باقي سمورو پٽ ڪارو، ڪلرانو ھيو. البت تمرن جا وڻ ڪٿي ڪٿي نظر آيا.

ناڪڻو الھڏنو سُڪاڻ (سُڪاڻ: ھوڙي جو پويون حصو مھري وارو حصو يعني اڳيون حصو) تان اٿي کڻ (ڪڻ: ھوڙي يا پيڙي جو پٽ اندر جو حصو) منجھ آيو پٽ قادر کي آواز ڏنو آبل! رڇ (چار) کڻ مان کڻ تہ ھلن... رڇ جون ٺيڙون بڪرو ھنن کنيو، ھوڙي مان لھي درياھ جي ڪنڌي تي ويا. ٿورو اڳيان پاڻيءَ جي ڇاڙ ھئي. ان ڇاڙ ۾ رڇ ھڻي شڪار ڪرڻ لڳا.

جڏھن درياھ موج مستين سان وھندو ھيو، سامونڊي پٽيءَ ۾

اچي پنھنجيون ڇاڙون ڪڍي، ڪنڊر جي پڪڙ جي ويندو ھيو. ھن جي ڇاڙن کي درياھ جي مختلف نالن سان سڏبو آھي. درياھ جون ڪنڌيون سرسبز آباد، قسمن قسمن جا گاهه ٻوٽا ۽ تمر جا وڻ جيڪي ڪنڌين جي سونھن ھوندا ھئا. ڪنڌين تي ڀاڳين جا چھرا ٽھڪندا، ڪيل خوشيءَ جون چوڪڙيون ۽ ٽوليون، درياھي ڪنڌن تي تلنديون ھيون ۽ ھير اھي پٽ اُجڙيل آھن. انھن پٽن کي ڪاري پاڻيءَ ڦٽائي اجاڙي ڇڏيو آھي. نہ وڻ نہ واھرو ڏسجي ٿو.

سامونڊي پٽيءَ ۾ تمر جا وڻ ڀاڳين جي لاءِ ڏيڍ ۽ سھارو ھوندا ھئا. تمر جا وڻ سندن گھر اڏڻ، جايون ٺاھڻ ۾ ان جون ڪاٺيون ٽانڊو ٻارڻ جي

ڪم اينديون هيون. ايتري ۾ منهنجي ڪنن تي آواز آيو... ڪنڌ ورائي ڏنو ته هڪڙو هوڙو اسان جي هوڙي ڏي اچي رهيو هو. ان ۾ ويٺل خلاصين مان هڪ خلاصي (خلاصي: هوڙي ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهو) آواز ڏنو "ناڪا! المڏنا ڪجا پيو ڪرين؟"

ناڪو المڏو اڃان ڊوريءَ ۾ بيٺو هيو، تنهن آواز ٻڌو ۽ ان خلاصيءَ کي سڃاڻي ورتو پوءِ وڏي آواز ۾ جواب ڏنو.

مگر خلاصي مڃي وٽايان پيو؟

(نوٽ) مگر مڃيءَ جو نالو آهي. ناڪا ۽ خلاصي پاڻ تي مڃين جا نالا الڳ سڃاڻپ طور تي رکندا آهن.

مگر خلاصي وڏي آواز ۾ ورندي ڏني ناڪا! ويسِي گهرجي، اسان وٽ جمجمي آهي. مگر خلاصي سمجهي ويو... ناڪو هوڙي بيماري مڃي ماري کاڌو تيار ڪندو، تنهنڪري ان کان ويسِي (سيڌو سامان) جي باري ۾ پڇيو.

"مگر! مهرباني.... ويسِي آهي، ڪٿ ۾ رڌ پچاءِ جو سامان آهي. ايتري ۾ اهو هوڙو جنهن مان مگر خلاصي ڳالهائي رهيو هو. اسان جي هوڙي پير سان آيو. سڀني ماڻهن هٿ مٿي ڪري ڪيڪار ڪئي. ان هوڙي ۾ ويٺلن خلاصين ڊاڪٽر کي سڃاتو ۽ کلي آواز ڏنو.

ڊاڪٽر! تون ناڪي سان گڏ آيو آهين...؟

"ها... اچو ڇانهه پاڻي پيو...؟"

ڊاڪٽر! هلون پيا.... پري وينداسين، جتي جمجمو شڪار لڳو. اُتي رڄ هڻنداسين.

"ڇڱو مهرباني."

پوءِ هوڙو آواز ڪندو هلندو ويو. درياھ جي لهرن ۾ اسان جو هوڙو پينگھ جيان لڏي رهيو هو.

ناڪو المڏو مڃي ماري ڪٿي آيو. مڃي جا چنلر چاندي جي پٽن جيان چمڪي رهيا هُجن. ناڪو ۽ اُن جو پٽ ٻئي رڌ پچاءِ ۾ لڳي ويا. ڊاڪٽر اڃان درياھ جي ڪنڌيءَ تي هيو. سج جا ڪرڻا پاڻي ۾ تجلا ڏيندا ٿي رهيا.

المڏو هوڙي جي ڪٺ مان هڪ وڏو دٻو کنيو، ان کي کولي مرچ

مصالحن واريون پڙيون ڪنيون. قادر مڇيءَ کي چلي چير ڏئي ڇڏيا هُجن. ۽ اُتو ڳوٺ ۾ لڳي ويو.

“سامونڊي ۽ درياهن تي شڪار گھوريندڙ (شڪار ڪندڙ) ماڻهو پاڻ سان “ويسِي” ضرور ڪٽندا آهن. اهي ويسِي يعني سودو سڙو کانسواءِ هلندا ڪونه. نه ڪو وري شڪار ڪرڻ ويندا.

شڪار ڪرڻ ۾ گھڻا ڏينهن لڳندا آهن، تنهن لاءِ پنهنجو پورو بندوبست ڪري ويندا آهن. تيل جا وڏا ڪين. ڊرم پرائيندا جهجهي ويسِي (سامان) جنهن ۾ رڌ پڇاءِ وارو سامان، بصر، پٽاٽا، چانور، اٽو، تيل، گرم مصالحا، لوڻ ۽ مرچ ۽ ٻيو سامان ڪٽندا آهن. ڪيترا خلاصي ۽ ناڪٿا پاڻ سان تماڪ واريون پڙيون، گتڪو، سگريت، پَن جون پيڙيون، انهن جا بندل پاڻ سان کڻي ويندا آهن. شڪار تي نڪري ناڪٿا ۽ خلاصي پنهنجو پورو بندوبست ڪري پوءِ تڙ (درياهه جي ڪنڌي) ڇڏيندا آهن. جيترا ڏينهن انهن کي درياهه ۾ رهڻو هوندو آهي، انهن ڏينهن کان ڪجهه وڌيڪ ڏينهن جي لاءِ ويسِي (سيڌو سامان) کڻي ويندا آهن. درياهه ۾ هلندي پيڙائتا ماڻهو هڪٻئي جي جهجهي مدد ڪندا آهن ۽ هڪٻئي جو سهارو هوندا آهن. شڪار ڪندڙ ۽ درياهه منجهه هلڻ وارو پنڌ ڏاڍو اڙانگو ۽ ٽڪائيندڙ ٿيندو آهي.

اسين ڳچ وقت ڪنڌيءَ وٽ بيٺا رهياسين. ماني تيار ٿي وئي. ڊاڪٽر جليل آيو، جيڪو ٿورو اڳ ڪنڌيءَ تي پसार ڪري رهيو هو. پوءِ اسان گڏجي ماني کاڌي سون. باغ واري درياهه جي هڪ ڇاڙ اُتر طرف ۾ شڪرانو درياهه سان ملي ٿي. اها ڇاڙ مل درياهه مان گذري وري ڪانڌر درياهه سان گڏجي پوءِ سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي. درياهه جون وڏيون ڇاڙون هونديون آهن، جن مان هوڙا، ٻيڙيون گذري ويندا آهن، انهن ڇاڙن کي درياهي ماڻهو “ڪِٺاڻي” سڏيندا آهن.

سامونڊي پتيءَ ۾ نئين وڏن درياهن سان گڏ ڇاڙن، ڪارين جو ميلو لڳو پيو هوندو آهي. هڪ درياهه منجهان نڪرندڙ ڇاڙ گهمندي ڦرندي ور وڪڙ کائيندي ٻين درياهن مان گذرندي ويندي آهي يا ڪي ڇاڙون هڪ درياهه مان گذري ٻئي درياهه مان گذري وينديون آهن.

سامونڊي پتي ۾ ڍورن ۽ ڇاڙن ۽ ننڍڙين ڍورين جو رنگ يا انهن

جي هلت چلت به ڏسڻ وٽان آهي. ٿوري جھٽ جي لاءِ اهو تصور ڪجي ته جنهن وقت جام پاڻي سنڌو درياھ ۾ هوندو هو، تنهن وقت اهي ڍورا، ڍوريون، ڪاريون، ڇاڙون سونهن ڀريون نظر اينديون هونديون. درياهن جون ڪنڌيون مهاڻن، ٻين ذاتين وارن ماڻهن جي محبت سان منڊيون پيون هونديون. واه جو نظارو هوندو...!! اهو سوچيندي اندر ۾ ڪاڇي ويس.... درياھ جي ڪنڌيءَ کي جنهن وٽ هوڙو پينل هجي، ان کي ڏسي ڪونه سگهيس.

ايتري ۾ ناڪو چانهه کڻي آيو "ادا چانهه پيو، هاڻي هيءَ ڪنڌي ڇڏي اڳتي هلنداسين... شام جو سانجهي جي مهل ٽڪو ڳوٺ ۾ منزل آهي."

چانهه پيئڻ تي دل نه پئي چوي، هوڙو هلڻ لڳو. درياھ ۾ سنهڙين مڇين جي راند ڏانهن ڌيان ڇڪجڻ لڳو. مڇيون پاڻيءَ مان نڪري مٿي وڃي وري پاڻي ۾ ٽپي ٿي هنيائون. مون کي ڳوٺ نصير آباد وارو چيلو واه ياد اچي ويو، جتي اسين چار پنج دوست چيلو جي مٿاهين ڪپر يا موريءَ تي بيهي پاڻيءَ منجهه گهٽون، تهيون ڏيندا هئاسين. اهو منظر ذهن ۾ اچي ويو. چانهه جي سُر کي ڀري وري درياھ منجهه مڇين جي راند ڏسڻ لڳس. ٻه ٽي مڇيون پاڻيءَ مان نڪري ٽپ ڏئي هوڙي جي مٿان اُڪري پئي پاسي پاڻي ۾ وڃين ڪريون. انهن مڇين جا چلڪندڙ چلر ڪنوڻ وانگر چمڪو ڏئي ٿي ويا. درياھ ۾ هوڙو هلندو رهيو. چؤڦير پاڻي ئي پاڻي هجي. درياھ منجهه ڀري کان سنڌي گيتن آواز ٿي آيا.

ناڪو الهڏنو سڪاڻ کي ڇڏي اسان سان اچي ويٺو. ادا گيتن جو آواز ٻڌين پيون... اهي هوڙا شڪار تي وڃن ٿا ۽ ڪي هوڙا شڪار ڪري موٽيا آهن. هاڻ اهي گيت ڳائيندا اچن پيا. لڳي ٿو، انهن کي جهجهو شڪار لڳو هوندو. هاڻ منهنجي دل چوي ٿي ته اسين به شاهه سائين جا بيت ڳايون. ڪجهه آئون بيت ٻڌائيندس، پوءِ ڪي شعر ڊاڪٽر ٻڌائيندو.

وَتَ وَتَ وَتِيءَ ۾، مَتَ مَتَ مندِ پئو،

قدر ڪيف ڪلاڙ، جو پيا ڪن پئو،

اچن درس دڪان تي، ڪنڌ قبول ڪيئو،

سَڙها سَڙ ڏئو، چڪر سَڙ ڪي سڀند جي.

پوءِ ڊاڪٽر شعر ٻڌايو:

لهرن ليکوناه ڪو، جَت ڪَٽر ڪُن ڪارا،

اچارا عميق جا، آچن اوڀارا،
اُٿي آسارا! ويرو وڙهنديءَ ويسرا.
(شاه)

درياءَ جي ڪنڌي ڏانهن نهاريندي مون کي ساجد سنڌيءَ جو شعر
”سمبارا“ جون سٽون ياد اچي ويون.

ڪانه ڪنڌيءَ جون سرگوشيون،
ڪن پل مرڪن، ڪن پل روئن.
ڳالهه ڪُنن جي ڪن آڀرتي،
لهرون لهرون ساڳي سُس پُسن.
هن رت ڪهڙي راند رچائي،
اُپ جو سينو سوڙهو ٿي پيو.

هوڙو هلندو رهيو، باغ واري درياھ جي اولهه ۾ ”واٽي واري ڍوري“
تي فقيرائي جتن جو ڳوٺ هو. فقيرائي جتن جي ڳوٺ جي سامهون باغ
واري درياھ جي اوڀر ۾ ٽڪو جو ڳوٺ هيو. هي ڳوٺ ونگائي جتن جو هو.
ڪجهه دير کانپوءِ هوڙو ”تل درياھ“ ۾ داخل ٿيو. تل درياھ پراڻي شاخ
سندو درياھ جي آهي. اڳي تل درياھ ديم باگاڻا مان نڪرندو، ديم ڇوڙ
گجيو، ديم موسيٰ ۽ ديم سلطان پور، ديم ميران، ديم ڪُن ۽ ٽڪو جي وچ
مان گذري عربي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو، پر هاڻي تل درياھ ديم ميران مان
گذري عربي سمنڊ ۾ پوي ٿو. سامونڊي پتيءَ ۾ ڇاڙون هڪ درياھ مان نڪري
وري ٻي درياھ منجهه پون... وري اتان نڪري ٽئين درياھ منجهان گذري
وڃن. درياھ جا رُخ قرن ٿا ته ڇاڙون به ڦٽيو وڃن، پوءِ وري نيون ڇاڙون
درياه منجهان ڦوٽهڙو کائڻ (نڪرڻ) ٿيون.

ٻيڙيءَ درياھ جي اُڀرندي ڪنڌيءَ سان هلندي رهي ناکو ٻيڙيءَ،
جو رُخ درياءَ جي ٻيٽ ڏانهن يعني وچ ڏانهن ڪيو ته ڊاڪٽر آواز ڏيندي.
ناڪو! آواز ڇڏي تهرائ پيو هلين؟
ناڪو ڪنڌ ورائي، وڏي آواز ۾ سر سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جو بيت
ڳائڻ لڳو.

اوراڙ نه تهرائ، ويڃاري وه وڃ ۾
سڪي ڏني شهرين، پيو مڙئي تار

گھڙتون کيم نهار، ٻڌندن سين ٻاجهون ڪري
ڊاڪٽر جليل ڪٿي چوڻ لڳو،
”ادا، اسان کي هڻوئي پرين ڪندي تي آهي.“

ٻيڙي وچ درياھ ۾ پهتي ته درياھن جون لهرون ٻيڙيءَ کي پينگه جيان لوڏو
ڏيڻ لڳيون. درياھ جي اتندڙ تيز لهرن ۾ مڇين جا نينگ ٽپا ڏسڻ وٽان
هڃن. مڇين جي ٻٽ جا چلر چانديءَ جي ورقن جيان چمڪندا نظر آيا
پئي. لهرن مان مڇين مٿي ٻُل ڏئي ٻيڙيءَ مٿان پئي پاسي گتون تي هنيائون.
مڇين جو اهو اڏڻ ڏسي ڪجهه گھڙي ماڻ تي ويس. جيڪڏهن ڪئميرا
هجي ها ته مڇين جا نينگ ٽپا ڏيڻ، ٻيڙيءَ جي مٿان ٻُل کائڻ وارا منظر
محفوظ ڪري وٺان ها. ”ٻيڙي وچ درياھ“ ۾ هلندي ناڪئي چيو، حاجي دٻلي
ناڪئي جي هوڙي وڃي پئي. اهوريلو ريڙهيءَ ميان جو آهي. ريڙهي ڳوٺ جا
ماڻهو ”هوڙو“ يا ”هوڙي“ جا لفظ گھڻو استعمال ڪندا آهن ”ٻيڙي وچ درياھ
۾ هجي، تيز هوا تي ٻيڙي لوڏو کائي، آسيري پاسيري ٿيندي رهي. ٻيڙي
ڪندي جي پاسي هلي رهئي هئي، ٻيڙيءَ کي اُهي لوڏا ڪونه هئا. جيڪي
وچ درياھ منجهه هئا. درياھ جون ڪنڌين تي وڻ ٿڻ ڪونه هئا. ڪنهن هنڌ
تي هڪ ٻه ننڍڙي قد وارا لاڻا ۽ پٽ تي جاريون پڪڙيل هيون. اُن پٽ تي
ٻاڻيءَ جي ٻوسل هئي.

ناڪئي ڪنڌ ورائي، پنهنجي ڀرسان ويهڻ جو اشارو ڪيو. آءٌ موريءَ تي ويٺو
هوس. ٻيڙيءَ جي ”ڪٺ“ ۾ لهي ويس. هي ٻيڙيءَ جو اندريو حصو هيو. جنهن
کي درياھ جا ماڻهو ”ڪٺ“ چوندا آهن. ڪٺ ۾ سيڌي سامان سان گڏ، ننڍڙو
”رڇ“ يعني جار پيو هجي. جنهن سان مڇي ماري کاڌي هئي سون.
ڪوهستاني علائقي جا ماڻهو خاص طور واڍيلا بلوچ ”رڇ“ جو لفظ رڌ پچاءُ
وارن ٿاڻون جي لاءِ استعمال ڪندا آهن.
”ادي! رڇ اوري ڪر“ ادي! ٿاڻو اوري ڪر.

جڏهن سڪاڻ تي اچي وينس ته ناڪئي چيو اسين لاڙ جا ماڻهو ٻاڻيءَ سان
ڍورين ۽ ڪناڻين سان واسطو رکون. جڏهن ٻيڙي ۾ هجڻ ته شاھ پٽائيءَ جا
بيت ۽ وائيون ڳائيندا آهيون. پوءِ پنڌ ۽ سفر جو پتو نه پوندو آهي ۽ ماڳ
تي رسي ويندا آهيون. ناڪو درياھن جي ڪنديءَ ڏي ناري (نھاري) چيو.
ڪنهن وقت هي ڪنڌيون ڪر ڪٽي نھارينديون هيون ته درياھ منجهه

هلندڙ ٻيڙا تن جا ڪنڌ به ڪنڌين تي رهندڙ ڀاڳين ڏانهن لڙي ويندا هئا. هنن ڪنڌين تي وڏا ميلا، ملاڪڙا، ڳڻڻ وڃائڻ ٿيندا هئا. رات ڏينهن ماڻهن جون محفلون مچنديون هيون. وري ”سوکي بندر“ تي وڃون، واهه جو مزو اچيو وڃي. سوکي بندر جي پاسن ۾ سوين ڳوٺ آباد هئا. روزانو سوين ماڻهو سوکي جي پاسن کان ڳوٺن ۽ تڙن (پنشن وارا ننڍڙا بندر) کان ماڻهو صبح ۽ شام جو سوکي ۽ ۾ ايندا هئا، ڪي وري مزوريءَ جي ڪرڻ لاءِ ”بندر“ تي سوير ايندا هئا.

ڊاڪٽر جليل ڪڻ مان نڪري سُڪاڻ تي آيو، الهڏنو خاصخيلي موريءَ تي ويٺو هُجي، هُن وڏي آواز ۾ چيو:

مڪان بيت سُٺو، اسان ڪنڌ ورائي هٿ جو اشارو ڪري چيو، ادا، وڏي آواز سان ۽ سُر سان ٻڌاءِ.

ايتري ۾ ڪڪڙ آسمان ۾ ڪني ٿي ويا. موسم جهڙالي ٿي وئي، ٿڌڙي هوا گهلڻ لڳي. آهستي آهستي هوا ۾ تيزي اچي وئي، ائين لڳو جڻ وڃون وسڻ واريون آهن. ايتري ۾ الهڏني خاصخيلي بيت ٻڌايو

بندر ٻارو ٻار ملهه نه ملي واريين

فقير اٿي پار، اُمل ڏين اتوريا

ڊاڪٽر جليل وارو سومرن جي دؤر جو شاعر پير پٺو جو شعر پڙهيو.

ديبل پاس ڏڪليجي، آيو آب اُپار

مڪلي ماڳ مٿاهين ٿياسين.

سُڪاڻ تي ڪنهن ڪنهن وقت لهرون پائڻيءَ ڇنڊا اسان جي مٿان وسائي هليون ٿي ويون. مان سُڪاڻ تان اُٿي وري موريءَ تي اچي ويٺس، منهنجن ذهن ۾ سامونڊري پٽيءَ وارا ”بندر“ واسو ڪرڻ لڳا، ڊاڪٽر چيو، جن رسالن ۽ ڪتابن ۾ ”بندر گاهن“ جي باري ۾ پڙهيو آهي ياد آهن آيا. ڇو ته جنهن هنڌان اسان ٻيڙيءَ منجهه هلي رهيا، سا لاڙ جي سامونڊي پٽي هئي هن پٽيءَ ۾ سنڌو درياھ جا ڪيترائي سون جي تعداد ۾ ڦاٽ آهن. جيڪي هاڻ درياھن جي نالن سڏجن ٿا. هي پٽيءَ سنڌ جي ڀاڱن واري پٽي سڏبي هئي، ڇو ته هتي گهڻا سامونڊري بندر هئا. جن مان اڻويهه ويهه وڏا مشهور بندر گاهه هئا.

آءُ خيال ۾ ويٺو هئس ته ناڪئي جو آواز ڪن رتي پيو.

هیر شاھ جو شعر ٻڌو، پوءِ چانهه جو وارو ايندو“.

سامونڊي ساري، مٽي تڙ گذاريان

مون کي ٿي ماري، انهن سنڌي ڳالهڙي

واه...واه.. ناکئا ”جليل جي وات مان لفظ نڪري ويا. ناڪئو خوشي ٿي،

سڪاڻ تان لهي پيڙيءَ جي کڻ ۾ ويو. اُن مان پاڻو ڪڍي، پيڙي کان ٿورو

جهمڪي درياھ جي پاڻي ۾ پاڻو وجهي، اُن کي هٿ سان صاف ڪري، پوءِ ڪڻ

۾ رکيائين. ڪڻ مان چانهه جا چار مڱا ڪڍي، انهن کي به درياھ جي پاڻي ۾

صاف ڪيائين. ناڪئو ڪڻ ۾ ڪُل (چلمه) جي ڀرسان آيو. اُن ۾ سنهڙيون

ڪانيون وجهي، تيلي هاري ته ڪانيون ٻرڻ لڳيون ۽ ڪُل مان دونهون ٻاهر

آيو. پاڻو ڪڍي اُن ۾ کير ۽ چانهه جي پتي ڪُل تي رکيائين. پوءِ ڪڻ مان

اُٿي، درياھ جي ڪنڌيءَ ڏانهن ڏسڻ لڳو. هن جي اکين ۾ آلاڻ اچي وئي.

سندس چهر تي مايوسي ۽ اداسي اڀري آيس. پوءِ ڏکاري انداز ۾ چيائين.

ادا، اهي پٽ جن تي اسين، پنڌڙا ڪيا، مائتن سان گڏجي عزيزن ڏي ايندا

هاسين. هاڻ اهي ڳالهيون ياد ڪري اندر ۾ اڏ ٿي ويندو آهيان. هن

سامونڊيءَ جي پٽن تي پيار پلجندا هئا. هر ڪنڌيءَ تي ماڻهن سان چٽا، مٽه

پريا پيا هوندا هئا، ڀاڳيا آيل کي پاڪر پاڻي جيءَ ۾ جايون ڏيندا ها ته ڪٿي

ميلن جو ڏيک ڏسڻ ۾ ايندو هو. اڙي.. ”اوچتو ناڪئي کان دانهن نڪري وئي

۽ ڪُل ڏانهن وڌي ويو... جي هي چلمه تي نه اچي ها ته چانهه واري پاڻي مان

چانهه هارجي پوي ها.

ناڪئا! ڳالهائين جمجوپيو ڪرين“ الهڏني چيس.

ادا! ڳالهيون ڀيٽ ۾ جو آهن، ڀلا اهي ڪيئن ٻاهر نڪرنديون.

ڊاڪٽر ۽ مون کان ڪل نڪري وئي. ناڪئو چانهه ٺاهي پهرين الهڏنو

خاصخيلي کي چانهه ڏني، پوءِ اسان کي چانهه ڏيڻ لاءِ سڪاڻ تي آيو. سائين

سوڪي بندر تي هر سال وڏا ميلا لڳندا ها. اسان ننڍپڻ ڏٺا، بندر گاهه کان

ٿوري سڌ پنڌ تي سوڪيءَ جو شهر هو. ماڻهو بيل گاڏين تي سامان ڍوئيندا

هئا. ڪي اُنن ۽ گهوڙن تي سامان کڻي بندر تي ايندا هيا. اسان کي عالي

پاڻي ”بندر تي لاهيندو هو ته پوءِ پنڌ سوڪي ويندا هئاسين.“ ناڪئو چانهه جو

مگو ڏئي هليو ويو.

ناڪئي جا لفظ ”سوڪيءَ تي هر سال ميلا لڳندا هئا“. بندر گاهن تي

ميلن ملاڪڙن ۽ پيل گاڏين، ڏاند ۽ اُٺن جون ڳالهيون، بندر گاهن تي هر وقت ماڻهن جي رونق ۽ پيمه لڳي پئي هوندي هئي.

شام جو ٽڪو ڳوٺ جي ڀرسان پهتاسين، هڪڙو ڍورو هُجي، تنهن ۾ هوڙي (پيڙي) بيٺل هئي. ڍوري جي ڪنڌيءَ تي مسجد هئي. ناڪڻو المڏنو ميربحر، ان مسجد جي پاسي ۾ هوڙو بيهاريو. ڪنڌي تي پنج ڇهه ماڻهو بيٺا هجن، انهن ناڪڻي ۽ ڊاڪٽر جليل کي سڃاتو. آواز ڏئي چيائون: او ڊاڪٽر، ناڪڻا خوش آهيو. احمد ونگائي ڪهڙا حال اٿئي.

جيئن هوڙي مان لهي ڪنڌيءَ تي وياسين، سڀئي ماڻهو مليا، اتي ناڪڻو احمد جت، ناڪو محمد جت جو ڊاڪٽر تعارف ڪرايو. هي ٽڪو ڳوٺ ونگائي جتن جو هو. پوءِ سڀئي چڻي ۾ ويٺاسين. ڪچهري چالوڻي. احمد جت ونگائي پڇيو:

ڪٿان پيا اچو.

”سائين! سوکيءَ جا ڦٽل نشان ڏسي اچون پيا...“ مون کيس جواب ڏنو. ايتري ۾ ٽي چار ماڻهو چڻي ۾ آيا، اهي هت ملائي ويهي رهيا. اهي ٽولا پڌندي ڪچهري ۾ سڀئي ماڻهو هڪٻئي ڏي ڏسڻ لڳا...

هنن جي ذهنن ۾ سوکي جون يادگيريون سمنڊ جي وير وانگي ذهنن جي ڪنارن کي ڇهي هليون ٿي ويون... ڇو ته درياهي ڪنڌين، ڦٽل ڳوٺن، اجڙيل بندر گاهن جو درد سامونڊي ۽ لاڙي ماڻهن کان وڌيڪ پيو ڪو ڄاڻي نه ٿو. ڀلا... سُڪي وارن ماڻهن کي سامونڊي ماڻهن جي پيڙاهن ۽ پوڳنائن جو پتو ڪهڙو...!! پوءِ ناڪڻو احمد جت ونگائي چيو:

سوکي بندر گاهه ۽ شهر ڏٺوسين. وڏو سُڪيو ستابو، امن ڀريو شهر هُيو. سوکيءَ جي ماڻهن جي محبت جو مثال ٻين ترن وارا ڏيندا هئا. اسان وٽ ڪو مهمان ايندو هو ته ان کي چانهه ۽ مٺائي ڪارائڻ ۽ سوکيءَ جي بازار گهمائڻ لاءِ شام جي وقت سوکي وٺي ويندا هئاسين.

سوکي شهر جا وائيا جيڪي واپاري هوندا هئا، اهي سوکيءَ کي سنڀاليندا هئا، انهن جي وڃڻ کانپوءِ باقي ماڻهو جيڪي سوکيءَ جا وارث بڻيا، تن ڪونه سنڀاليو ۽ سوکي ڦٽي ويو. اسان ننڍڙي عمر ۾ وڏڙن سان سوکي ويندا هئاسين ته سڄو ڏينهن سوکيءَ ۾ گهمندي ڦرندي مزو اچي

ويندو هو. جڏهن سوڪي جا سُڪيا ماڻهو وڃڻ لڳا ته اهي سوڪيءَ منجهان سڌڪندا روئيندا هليا ويا. پوءِ سوڪيءَ جا ڌنڌا ڪاروبار بيمهجي ويا. صفا ٿورن سالن ۾ سوڪي اجڙي ويو. واڻين جي وڃڻ کان پوءِ سوڪي ڦٽي ويو. اُهي واڻيا ٻين ملڪن، شهرن سان وڻج واپار، سامان جي مٽ سٽ، شين جي ڏيتي لپتي ڪندا هئا. سوڪيءَ ۾ اُن ڌرڻ واريون مشينون، سارين جا ڪارخان، اسڪول، اسپتال سڀئي واڻين جي هيٺ سنڀال ۾ هئا. سوڪيءَ ۾ واڻين جون پڪيون جايون هونديون هيون. سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي ”وڻ به ويا، واهرا به ويا.“

وڻن ۾ ئي پڪين جا آڪيرا سڙا لڳندا آهن. پڪي ئي وڻن منجهه ڪڪ ڪائن، سنهڙين تيلين جا گهر ٺاهيندا آهن. وڻ ڇانورو ڪندا آهن. سوڪيءَ جا واڻيا سڀني جي لاءِ ڇانورو هئا.

جڏهن برساتون پونديون هيون ته اسين ٻاراڻي عمر ۾ سوڪيءَ جي پتن تي وڃي ڊينگلا روپيه ڳوليندا هئاسين. ڊينگلا روپيه چانديءَ جا هوندا هئا. اُهي چانديءَ جا روپيه ڳولي ڏاڍا خوش ٿيندا هئاسين. ڊينگلن روپين مان پتو پوي ٿو ته واڻيا ڏوڪڙ پيسو گهرن ۾ رکندا هئا. گهرن جي پتين يا پَتَ کي کوٽي ڪڍ ڪڍي انهن ۾ ڊينگلا روپيه پوري لڪائيندا هئا.

برساتن جي ڏينهن ۾ ٻين تڙن کان ٻار ايندا هئا، اسان به ويندا هئاسين. ڳوٺ سوڪيءَ جي پاسن ۾ درياھ، ميرواه، واهڻ، سنهڙي اهي ٽئي واسو ڪاريءَ مان لنگهي عربي سمنڊ ۾ وڃيو ڇوڙ ڪن.

سندو درياھ جڏهن سجاول کان اڳتي ٽپي هلي ٿو ته هن مان ٻيا ڦاٽ درياھ (ڇاڙون) نڪرن ٿا. ڇروڙو، مُتڻي درياھ، ڦاٽ درياھ مان، ڪڇند درياھ ۽ ونو درياھ نڪري ٿو. ڏسندي ڏسندي سامونڊي پتي ۾ درياهن جو ڄار وڇائجي وڃي ٿو. انهن درياهن جي راند روند ڏسڻ وٽان آهي. ڪنهن وقت ائين لڳندو آهي جو اهي درياھ ٻارن جيان راند ڪڍي رهيا آهن.“ ها... ونجه وٽي راند ڪندا رهن ٿا.

ڊاڪٽر جليل ڪٽي ڪچھريءَ ۾ حصو ورتو. جنهن موضوع تي ڳالهه ٿي رهي هئي، ان قصي کي اڳتي وڌائيندي چيو، ادا! سندو درياھ مان جيڪي درياھ نڪرن ٿا، اُهي الڳ الڳ نالن سان سڏبا آهن. ائون ڪجھه درياهن جا نالا ٻڌايان ٿو.

(1) ٻار درياھ، (2) گهوڙو درياھ، (3) پڪيڙو درياھ، (4) مٽي درياھ، (5) ڦاٽ درياھ، (6) ڪڻند درياھ، (7) ڪائڻر درياھ، (8) پيٽاڻي درياھ، (9) چڙي درياھ، (10) روهڙو درياھ، (11) رنٽي درياھ، (12) جوگيڙو درياھ، (13) جنڊاڙو درياھ، (14) جھول درياھ، (15) ڪاهي درياھ، (16) ڪڏي درياھ، (17) وڏائي درياھ، (18) سوداگر درياھ، (19) ڪن چني درياھ، (20) ڪارونپار درياھ، (21) سنهڙي درياھ، (22) سڪيڙو درياھ، (23) چار وارو درياھ، (24) سنهڙي ڪوٺ درياھ، (25) ڪڏيرو درياھ، (26) ڏسيري درياھ، (27) ڏٻو درياھ، (28) نانگ واري درياھ، (29) چرڻ درياھ، (30) ڏرڙ درياھ، (31) مٺل درياھ، (32) واڳو درياھ، (33) ڪورنگي درياھ، (34) ميرواه درياھ، (35) سِير درياھ، (36) ونو درياھ، (37) وان درياھ، (38) ڏوداڻيو درياھ، (39) جري درياھ، (40) ڏنگي درياھ، (41) چَن درياھ، (42) آڏياڙي درياھ، (43) ترسيان درياھ، (44) چاڱلو درياھ، (45) اوچتو درياھ، (46) پوري درياھ، (47) پڪيڙو درياھ، (48) رتو ڪوٽ درياھ، (49) بهگاڙ درياھ، (50) گوراڙ درياھ، (51) پنهپور درياھ، (52) چرڻي وارو درياھ، (53) شڪرانو دراه، (54) گاريلي درياھ، (55) پانجمي وارو درياھ، (56) باغ واري درياھ، (57) پلان درياھ، (58) آمن وارو درياھ.

ڳوٺ ٽڪو ڪان واپسيءَ مهل باغ واري درياھ مان هلندي، پاڻيءَ جي سنهڙين لهرن کي ڏسندي، جيڪي ٻيڙي سان ٽڪرائجي هليون ٿي ويون. ان وقت منهنجي ذهن ۾ انهن ماڻهن جا خيال لهرن وانگر ٽڪرائجن لڳا، جيڪي سوڪي بندرگاهه کان لڏي ويا هجن، اُهي ڪٿي هوندا؟ انهن مان ڪيترا حال حيات هوندا...؟! ڪهڙن ماڳن تي انهن جو ڏس پتو ملندو...؟ ٻس پوءِ ذهن ۾ هلچل مڃي وئي. ڏاڍو بي چين ٿي ويس. قديم تاريخ جو جائزو وٺجي ته اهو پتو پوي ٿو ته ”سنڌ جي ماڳن سان وڏو مزاق ٿيندو رهيو آهي، ڪڏهن سامونڊي لهرن ته ڪڏهن پنهنجن ماڻهن ڪيو آهي. رات جو جڏهن ڪارو چان پهاڙين ته پوءِ به انهن ماڻهن جا خيال ڪُن وانگي ذهن ۾ ڦرندا رهيا.

صبح جو ڊاڪٽر جليل نيرن ڪٿي آيو، الله ڏنو خاصخيلي ۽ مان نيرن کائڻ به بنايائين ته مون کي سوڪي جي ماڻهن جو خيال آيو. پوءِ ڊاڪٽر کي چيم، ”ادا! هڪ ڳالهه چوڻ چاهيان ٿو ته سوڪي شهر جي ماڻهن سان

ملڻو آهي. جن سوڪي ۽ سوڪي بندر کي پنهنجي اکين سان ڏٺو هو، انهن ماڻهن سان ملڻو ضروري آهي. اهي ئي ماڻهو اسان کي سوڪي شهر جي باري ۾ ۽ سوڪي بندر گاهه جي باري ۾ صحيح ڄاڻ ڏيندا.

ڊاڪٽر جليل ۽ الله ڏنو خاصخيلي گڏيل آواز ۾ چيو، ”ادا! اهي ماڻهو ساريا پيا آهن، نٿي ضلعي ۽ ڪراچي ضلعي ۾ به ويٺا آهن. انهن سان ضرور ملبو، جڏهن به توهان چاهيندا ته انهن ماڻهن جي ڳولڻ ڏانهن هلنداسين.“

اها ڳالهه ٻڌي ڏاڍي خوشي ٿي. ماني کائڻ کانپوءِ اسين ٿي پٽڻ تي آياسين. پاڻي پيڙي جي پاسي ۾ بيٺو هو، پيڙي ماڻهن سان پيريل هئي. جڏهن پيڙي ۾ وينس ته ڊاڪٽر وڏي آواز ۾ چيو، ”ادا! ٻئي ڏينهن آئون ريتڙي ويندس، مهرباني ڪري توهان اتي اچجو، ريتڙي ۾ سوڪي جا ماڻهو رهن پيا. انهن سان توهان جي ملاقات ڪرائيندس.“

آءُ درياھ جي ڀرين ڪنڌيءَ جي پٽڻ تي آيس، اتي ڊاٽسن بيٺي هُجي، هڪ نوجوان پٽڻ تي لهندڙ ماڻهن ڏي نھاري آواز ڏئي رهيو هو. ”گاڙهو، گاڙهو.“

آءُ ڊاٽسن جي پٺيان چڙهي هيٺ خالي جاءِ تي ويهي رهيس، پيڙيءَ جا گھڻا ماڻهو، جيڪي ڪاري مان گڏ پيڙي ۾ هئا، اهي به اچي ڊاٽسن جي پويان ويٺا.

ڊاٽسن ڀرجي وئي ته اهو نوجوان جيڪو آواز ڏئي رهيو هو، اهو ڊرائيور سيٽ تي ويٺو ۽ ڊاٽسن چالو ڪئي. هي رستي تي ماڻهو لاهيندو ۽ ڪٽندو هليو. چاليهه منٽن کانپوءِ گاڙهو شهر ۾ داخل ٿياسين، ڪجهه منٽن کان پوءِ خاصخيلي هوٽل ڀرسان ڊاٽسن بيٺي رهي. آءُ هيٺ لٿس، ڊرائيور کي پنجاهه روپيه ڪرايو ڏنو.

آءُ پاسي واري هوٽل ۾ ويس ته ڪن تي آواز آيو. ادا منصور! ڪنڌ لاڙي ڏنو ته ان ئي هوٽل ۾ باقر خان مروا بلوچ هڪ دوست سان گڏ ويٺو هجي، انهن جي اڳيان ميز تي چانهه جا ڪوپ رکيل هئا.

باقر خان مروا ۽ ان جي دوستن سان مليس، باقر خان اشارو ڪري چوڪري کي چيو، ادا! چانهه کڻي اچ.

ادا! سٺو ٿيو جو ملاقات ٿي، توکي فون ڪرڻ وارو هوس، سڀاڻي سائين ڪرم

علي بلوچ جي والد مرحوم جي چاليهي جي ماني آهي، ان جي دعوت ڏيڻي هئي، هاڻ ڇانهه پي پوءِ ڳوٺ هلنداسين.

ڳاڙهو کان ڳوٺ رسول بخش مروا بلوچ تائين پنجاهه ڪلو ميٽر جو فاصلو آهي.

اسين ڳاڙهو شهر مان نڪتاسين، هڪ ڪلاڪ کانپوءِ ميرپور ساڪرو شهر ۾ پهتاسين، سنڌ بلوچستان هوٽل ميرپور ساڪرو، حاجي عبدالغني گبول جي هوٽل جي پاهران موٽر سائيڪل بيهاري سين. باقر خان چيو.

ادا! ڇانهه پي پوءِ هلون ٿا، هاڻ اسان جو ڳوٺ ويهه ڪلو ميٽر پري آهي. روڊ خراب آهي، ڪلاڪ جو پنڌ ٿيندو.

هوٽل ۾ داخل ٿياسين ته سامهون هڪ بزرگ شخص سفيد ڏاڙهي سان ويٺو هو. ان سان اڳ ۾ ملاقات ٿي چڪي هئي. ذهن ۾ ان جو نالو ياد نه پيو اچي، الهڏنو پاهوت سان 2007ع ۾ سندس جي ڳوٺ محمد صديق پاهوت ۾ ملاقات ٿي هئي. الهڏنو پاهوت سوڪيءَ جي ٻاري ۾ ٻڌايو. ڏهه سالن جو هوس، باقر خان مروا بلوچ جي پيءُ بنگل خان مروا بلوچ جيڪو مي جو چاچو هيو، ان سان گڏجي سوڪي بندر گاهه تي ويو هوس. سوڪي شهر جي پاهران پاڻي هيو، وير چڙهي آئي هئي. ان پاڻيءَ مان ٽپي سوڪي شهر وياسين، اتي ڊنل گهر هئا، جايون پڪيون ٺهيل هجن پر انهن جون پٽيون ڊنل هيون، اتان سرون کڻي آيس. هڪ سر ڏهن ڪلو جي هئي، جيڪا ٻه فوٽ ويڪري ٻه فوٽ ڊگهي هئي. اهي مٽيءَ جون ٺهيل هيون.

الهڏنو پاهوت کان موڪلائي اسين ڳوٺ رسول بخش مروا ۾ آياسين. اوطاق تي ڪچهري متل هئي، ان ڪچهري ۾ ڪارو چاڻ جو ذڪر هلي رهيو هو.

ڪارو چاڻ، هتي ڪنهن وقت ۾ درياهي بندر هو. ٻيڙين جو وڏو تڙ هوندو هو. ڪارو چاڻ شهر ۾ ٽيهن هزارن کان مٿي آبادي هئي. ساريون سٿون ڪرارن ۾ ٿينديون هيون. سوڪيءَ جا ماڻهو محنتي هئا. هاري بنا ڍڳن جي زمينون آباد ڪندا هئا، انهن ماڻهن جو ساريال (سارين جو فصل) پوکڻ جو طريقو الڳ هو، جنهن زمين منجهه ساريون پوکيندا هئا، ان زمين کي پهرين ڳڙ (پتو) ڦيرائيندا هئا، پوءِ ان زمين منجهه پاڻي ڦيرائيندا هئا، اُهي ماڻهو زمين جا ڳڙ مضبوط (پٽا مضبوط) ٻڌندا هئا، تن ڏينهن ۾ مٺو پاڻي ججهو جام

هئو، سنڌو درياهه کي روڪ روڪ ڪونه هئي. مٺي پاڻيءَ جي ڪري سامونڊي پٽيءَ جا بندر گاهه پٽ ۽ درياهي ڪنڌيون، خوشحال ۽ آسوديون، مهاڻن ۽ پيڙائين جا مٽلا مٽل هوندا هئا. درياهه کي بند ڪونه هئا، درياهه جي پڇڙيءَ وارا (لاڙي ۽ سامونڊي) ماڻهو سکيا هئا، ٻي ڳالهه اها ته درياهه موج مستي سان وهندو هو ته سمنڊ جي پاڻيءَ کي اڳتي اچڻ ڪين ڏيندو ۽ پوئتي ڌوڪيندو رهندو هو، تنهنڪري لاڙي ۽ سامونڊي پٽيءَ پٽ ۽ بندر بازاريون آبادي وارا هوندا هئا. ڪارو چاڻ جا ماڻهو پوکي راهي جي چاڻ رکندڙ ۽ ماهر هئا. زمين کي ڳڙ ڏئي، اُن زمين ۾ مٺو پاڻي ڇڏي پوءِ (زمين مان گاهه ڦٽڻ) زمين منجهه گاهه ڦٽندو هو ته مال (جانور) ڇڏيندا هئا. مال جڏهن گاهه ڇرندو، زمين ۾ هلندو، اُهي پنهنجن پيرن سان لتڙ ڪندا هئا. جانورن جي لتاڙ سان اُها زمين نرم ٿيندي هئي ته پوءِ اُها زمين ساريال پوکي راهيءَ (سارين پوکڻ) جي لاءِ تيار ٿي ويندي هئي. هاري زمين جي حساب سان ٻج تيار ڪندا هئا. ٻيا پاڻ جي ساريال جو فصل تيار ٿي پوندو هو. ٻج تيار ڪرڻ جو طريقو:

ڪاري جا ماڻهو زمين جي حساب سان ساريال (سارين) جو ٻج ٻورين ۾ وجهي پوءِ ٻورين جا مٽن بند ڪري سڀي ڇڏيندا هئا، جنهن زمين ۾ ٻج پوکڻو هوندو هو، اُن زمين جي هڪ جاءِ تي کڏ ڪوتي، اُن منجهه ٻج واريون ٻوريون وجهي ڇڏيندا هئا.

اهي ٻوريون پاڻيءَ منجهه ٻن ڏينهن تائين پيون هونديون هيون. تئين ڏينهن تي زمين جي کڏي مان ٻوريون ڪڍي زمين جي ڳڙ ٻاهران سُڪي ڪناري تي پڙش (تڏا) وڇائي، ٻورين مان ٻج ڪڍي اُن پڙش (پڙش-گاهه جا قسم، جنهن مان تڏا ۽ ٿوريون ٺاهيون وينديون آهن) تي هاري، پکيڙيندا هئا. هاري هٿن سان ٻج کي ڪنڊيڙي، ڪُلو (واڻڪو-ڇڊو) ڪري تنهن کانپوءِ اُن مٿان ٻيو پڙش ڏئي وري مٽيءَ جو راڳو ڏئي بند ڪندا هئا، جيئن انهن پڙشن جي اندر هوانه وڃي. هڪ يا ٻن ڏينهن کانپوءِ گرميءَ جي ڪري پڙشن جي اندر ۾ رکيل ساريال ٻج منجهان ”سئي“ نڪري ايندي هئي. گونچ يا ٻج موري پوندو هو. يعني ٻج ڦٽي پوندو هو. پوءِ پڙش کي هٿائي ٻورين مان ٻج ڪڍي اُن کي ڪلاڪ سوا جي لاءِ کولي يا پکيڙي (ڪنڊيڙي) رکبو هو، پوءِ تي چار مڙس چيلهه سان گنديءَ (ڪپڙي) جو ڪانهو ٻڌي، اُن ۾ ٻج

وجھي، پوءِ زمين ۾ لهي وڃي، ٻج اڇلائيندا هئا، پوکيندا هئا. اهو ڪاري جي ماڻهن جو ساريال پوکڻ جو طريقو هو.

ڪاري ۾ سارين جي پوکي راهيءَ تي ڳالهه ٻوله ٿي. هن ڳالهه ٻوله ۾ جن دوستن حضور تو، انهن ۾ محمد ايوب تروا بلوچ، شهباز تروو بلوچ، شير محمد چانڊيو، بلوچ، وزير چانڊيو بلوچ، هنيد خان گنبو بلوچ، ولي محمد گنبو بلوچ، خميسو گنبو بلوچ، شاعر رشيد چانڊيو، ڪمال بلوچ، خان محمد گنبو بلوچ، بکر چانڊيو ۽ عبدالله چانڊيو. پوءِ شاعر رشيد چانڊيو ڪارائي پتن جي ڦٽندڙ حالتن بابت ڪچهريءَ وارن وارن کي نظم پڙايو.

مشهور ملڪن اندر، ڪارو ڪڏهن خوشحال هو،

ڪيئي ٿي رهيون، قومون، قومون هتي هن جو نه ڪو مثال هو،
هر ڏئي توڙ ٻُڪيلا، هي وڏو هت ڍال هو،
هو هاري ناري هتي، ماڻهو مڙئي متوال هو،
ان انباري هئا هتي، ۽ پيو گهڻو هت مال هو،
ڪير لسيون ڪوڙ هئا، ڪٿون ڪنهن جو خيال هو،
سج هئي مهران جي، جر منو هت جال هو،
واهڻ هئا، وسنديون هيون، ناليون هيون نيڪال هو.
سر بسر ساريون هيون، خالي نه هت خال هو،
اڄ ڏنم ڪارو وڃي، بي حد گهڻو بي حال هو،
سمنڊ سارو ويو ڪڍي، ظاهر مٿس زوال هو،
ڦر چڙهي ويو، وير جي، اهڙيءَ طرح احوال هو،
ويا ٽنهيون ٻارا ٻڏي افضل نه ڪوفي الحال هو،
جا گذر ٿي ٿئي گهڙي، سا سو ٻاهر سال هو،
ويا لڏي ڪارو ڇڏي، جن جو جيئڻ جنجال هو،
هي ڇا منجهان ڇا ٿي ويو، قدرت سندو ڪمال هو،
سي ڪير هئا، ڪيڏانهن ويا، ڏس پتا ڇڏندا هلو،
سند جي هر چيز تي، لڪ ته ڪجهه لڪندا هلو،
ورق رشيد تاريخ سندا، پڙه ته ڪجهه پڙهندا هلو.

سوڪي بندر گاهه کان لڏي ويل ماڻهن سان ملاقاتون

اُتي خبر پئي ته ڪجهه ماڻهو ماسٽر ڪرم علي بلوچ جي دعوت تي آيا آهن. انهن جا وڏڙا سوڪيءَ جا هئا. پوءِ ڏاڍو خوش ٿيس. شام جي وقت ماسٽر ڪرم علي ۽ باقر خان مروا انهن سان ملاقات ڪرائي. هڪ جو نالو ڪرمي بلوچ اوڙڪ صوباڻي، جنهن جي عمر ستمتر (77) سال هئي. ٻيو مراد علي بلوچ هو. سائين ڪرم علي بلوچ صوباڻي احوال ڪندي چيو:

اسين هاڻي ڳوٺ ٻاٻيهو تعلقو ڪيٽي بندر ضلعو نئون ۾ رهون ٿا، جڏهن اسان جي وڏڙن سوڪي شهر ڇڏيو هو. ان وقت جوان هئيس. سوڪيءَ جي هر ڳالهه ياد آهي. ڪنهن مهل ائين لڳندو آهي ته. ڪالهه آيا آهيون. سوڪي. واه. ڪرمي بلوچ ماڻ ٿي ويو. هن جي اکين ۾ آلاڻ اچي وئي، اکين تي هٿ ٿيري ڳالهه ڪرڻ لڳو.

ادا! سوڪيءَ اسان کي هر شئي ڏني، سوڪيءَ ۾ سڀ سُڪ هئا. سُڪ مان مُراد امن ڀريو شهر هجي، هر ڪو ماڻهو پڪي پڪڻ، پرديسي ماڻهو به سوڪيءَ ۾ اچي امن ۽ پيار سان رهندا هئا. ڪوبه ڪنهن کي زنجائي ۽ ڏڪائي ڪونه پيو. هر ڪو (هندو، مسلمان، سک) هڪٻئي سان بيڪ ونڊي هلندو رهندو هو. پاڻ ۾ ائين ملندا هئاسين، جيئن سڳا ڀائر هجن.

سوڪيءَ ۾ سرڪاري آفيسون هيون، اُتي محالڪاري صاحب رهندو هو، سيڪنڊ ڪلاس مارجسٽريٽ رهندو هو. جنهن کي ڇهن مهينن جي سزا ڏيڻ جو اختيار حاصل هو. انهن ڏينهن ۾ سوڪي ۽ ڪاروچاڻ ۾ جيل ڪونه هوندو هو، پر لاڏيون شهر ۾ هو. تن ڏينهن ۾ لاڏيون شهر شاهه بندر منجهه هو. شاهه بندر کي ”محال“ جو درجو هو، تعلقا پوءِ ٺهيا هئا. لاڏيون شهر هاڻ سڃاڻل ضلعي ۾ آهي.

مان لاڏيون شهر جي ”جيل“ جو ذڪر ڪري رهيو هوس، سو پراڻو جيل اڃان لاڏيون ۾ آهي. سوڪي شهر جي ڀرسان ڳوٺ ۾ رهندا هئاسين، اسان جا مائٽ، عزيز رفيق سڀئي سوڪيءَ ۾ هئا. منهنجو گهڻو وقت مائٽن ۾ گذرندو هو. سوڪي شهر مون کي پنهنجي شهر جيان لڳندو هو. جواني وارا ڏينهن سوڪيءَ منجهه گذاريا.

جڏهن سوڪي ڦٽو ته منهنجي عمر 25 سال هئي. واه جو وقت هيو. سوڪيءَ جي اولهه ۾ اسان جا 50 پنجاهه گهر هئا. سوڪيءَ جي اوڀر ۽ اُتر ۽

ڏکڻ ۾ به اسان جا مائٽ رهندا هئا. سوکي جي اُتر ڪاچيل ۾ بازار هوندي هُئي. اُن بازار جي اولهه منجهه سارين جي ميل (ڪارخانو) هُئي. سوکيءَ جي بازار جي ڏاکڻ ۾ آفيسون هيون. بازار ۾ ماڻهن جو ميلو هر وقت متل هوندو هو. هر دڪان تي ماڻهن جي پيمه رش لڳل هوندي هُئي. ڪو ڪنهن کي ميري اک سان ڏسندو ڪونه هو. بازار ۾ گهڻا دڪان هندن جا هوندا هئا، اُتي ڪتي، جٽ، شيدي، خاصخلي ۽ ٻين ذاتين وارن جا به دڪان هئا، پر گهڻو واپار وارو چلتو واڻين جي دڪانن تي هوندو هو. واڻين کي گراهڪن سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جو ڌانءُ ڏاڍو سٺو ايندو هو.

سوکيءَ جي بازار ۾ ”ويروهندو“ جو درز ڪو دڪان هو، اسين ان کان ڪپڙا سهرا ايندا هئاسين. اتي مسلمانن درزي انهن جا دڪان هئا. سوکي ۾ ٻاهرين ملڪن ۽ مختلف شهرن کان ججهما ماڻهو ايندا هئا. انهن ماڻهن کي ڏسي هر ڪوپيو خوش ٿيندو هيو. جنهن وٽ ڪو مهمان ايندو هو ته اهو ڏاڍو خوش ٿيندو هو. چوڻي آهي ته ”ڪپڙن ۾ ماپندو ڪونه هو.“ اُن مهمان کي ماني ٿڪي ۽ مٺايون ايتريون ڪارائيندا هئا جو مهمان ڪائي ڪونه سگهندو هو. ائين چئي ماڻ ٿي ويو. پوءِ ڪريم بلوچ صوباڻي ٿڌو ساھ ڀري چيو.

”واهه سوکي واهه.“

ڪچهري ۾ ويٺلن ماڻهن جي چهرن تي هلڪي مايوسي پکڙجي وئي. سڀئي سوکيءَ جي ڏکڻ جي ڏور منجهه ائين ٻڌل ويٺا هئا، جيئن جيل جي ماڙيءَ ۾ رَسن سان ٻڌيل قيدي ويٺا هوندا آهن. هر ڪو ماڻ جي مُٺ ۾ پڪوڙيو ويٺو هجي.

ڪريم بلوچ صوباڻي چوڻ لڳو.

شام جي ويلي تي سوکيءَ جي چئن پاسن کان وهندڙ دريائن جون هوائون، ٿڌڙيون ٿڌڙيون گهلنديون هيون. درياءُ مٺي پاڻيءَ سان تار وهندا هئا. سوکيءَ جي پٽن تي پکين جون جهونگاريون وري ويتر سهڻو مانڊاڻ مچائي وڃنديون هيون. سوکيءَ تي راڳ رنگ، ميلا ملاڪڙا، هر پاسي ملوڪ مهمانن جون چوڪڙيون متل هونديون هيون. پوءِ چوَنه سوکي جي سونهن ناچ ڪري ۽ ڳائي... واهه سوکي واهه... سوکيءَ ۾ ٻين شهرن مان ۽ ضلعن مان، پر سنڌ جي ڪُنڊ ڪڙڇ مان ڀلوڙ فنڪار ايندا هئا. ملهه پهلوان

۽ ڳاڻڻا ۽ ڳاڻڻيون اينديون هيون. فنڪارن کي وڏو مان ملندو هو، کين جمجوڏوڪڙ پيسو سوڪي ۽ جا ماڻهو ڏيندا هئا. ڪي سوڪي ۽ جا ماڻهو پهلوآنن، فنڪارن، ڳاڻڻن ۽ ڳاڻڻين کي سوڪڙيون پاڪڙيون ڏيندا هئا. فنڪارن جون مانيون ڪندا هئا. هر ڪو چونڊو، خوش ٿيندو هو ته اڄ رات فنڪار رات جي ماني تي مون وٽ ايندا.

سوڪي ۽ مون ڪيترن فنڪارن جا راڳ ٻڌا، راڳيندڙن جا راڳ ماڻهن جي من کي ريجهائي ۽ روڙاري وجهندا هئا. سوڪي ۽ مون مهمان جو وڏو قدر هوندو هو. سوڪي ۽ جي مهمان نوازي ملڪن تائين مشهور هئي. سوڪي ۽ مون ڪنور ڀڳت ايندو هو. جيوڻي مائي، ماستر چندر جي سُريلي آواز ۾ سوڪي ۽ جو شور گونجڻ لڳندو هو. پري پري تائين درياھ جون هواون ماستر چندر جي ڪلام کي ڪڍي وينديون هيون. ماڻهن جا وڏا ٻيڙا پر جي ايندا هئا. ماستر چندر، ڪنور ڀڳت ۽ جيوڻي ۽ جي آواز تي ماڻهو مست هوندا هئا.

سوڪي ۽ مون سلیمان شاھ کي ڏٺو. اُن جو ناچ ۽ راڳ نرالو هوندو هو. سوڪي ۽ جي ماڻهن کي جمهورائي وجهندو هو. ٻيا فنڪار محمد خان خاصخيلي، حسين مرگهل کي ٻڌو. اهي فنڪار ڪنهن کان گهٽ ڪونه هُجن. راڳ رنگ جون محفلون چانڊوڪين راتين ۾ گهڻيون ٿينديون هيون. چنڊ جي ميني ۽ ٿڌڙي روشني ۽ مون راڳ ٻڌڻ جو مزو اچي ويندو هو.

سوڪي ۽ جا ماڻهو راڳ رنگ کان علاوه گهوڙن ۽ اُٺن ۽ پليون مينهن ڌارڻ جا شوقين هئا. جانورن سان گهڻو پيار ڪندا هئا ۽ شوق سان پاليندا هئا. سوڪي ۽ جا ماڻهو وڏا مالدار ۽ پلن گهوڙن ڌارڻ جا شوقين هئا. سوڪي ۽ مون پتن (گاهه) جي وڏي پيدائش ٿيندي هئي، جنهن مان تڏا، تنوريون ۽ پڙش ٺهندا هئا. سوڪي ۽ بندرگاهه جي اوسي پاسي وارو ماڻهو سوڪي ۽ مان پتن خريد ڪري اُن جا ٻيڙا، ٻيڙيون پراڻي پنهنجن گهرن ۽ ماڳن ڏي ڪڍي ويندا هئا.

سوڪي ۽ جي پراسن ۾ رهندڙ ماڻهن جو اهو به ڏندو ۽ گذران هوندو هو. جو اُهي گهرن ۾ عورتون پتن مان تڏا تنوريون، پڪا، ڪارا، ڪاريون وڪڻڻ جي لاءِ ٺاهينديون هيون، انهن تي سگهڙ عورتن جي هٿ جي هنر جا ڪمال ڏسڻ ۾ ايندا هئا. سوڪي ۽ منجهه عوسو شيدي جي هوٽل مشهور هئي، اوسو شيدي ٺاهوڪو درزي به هو. وڏا وڏا، مالدار سوڪي جا ۽ ٻين تڙن

جا ڪيترائي ماڻهو ”اوسو شيدي“ کان لڳڙ ٻڳڙ (لٽا ڪپڙا) سبرائيندا هئا. بازار ۾ جتن جا وڏا دڪان هوندا هئا.

اسين روزانو اوسو شيديءَ جي هوٽل تي چانهه پيئڻ ويندا هئاسين. سوڪيءَ ۾ اسان جي مائٽن جون زمينون هيون، جن ۾ ساريال (سارين) جو فصل ڀلوڙ ٿيندو هو. اسان جي وڏڙن ۽ عزيزن وٽ زمينون هيون. انهن جا نالا صديق رجيرو، حاجي زمون رجيرو، حاجي قادر بخش رجيرو، سوڪيءَ ۾ شيدي، جت، خاصخيلي ۽ ٻين ڪيترن ماڻهن جون زمينون هيون. سوڪيءَ ۾ ڪيترن ئي ذاتين وارا ماڻهو رهندا هئا. ائين لڳندو هيو، سي اسين سڀ هڪ ويڙهي جا آهيون. اسان سوڪي وارن جي پاڻ منجهه اهڙي سڪ پريت هئي، جو ٻيا ماڻهو سوڪي جي ماڻهن جو مثال ڏيندا هئا. تڏهن سوڪيءَ کي ”سڪ پريت“ ۽ سڪن وارو شهر چوندا هئا.

هیر (هينئر) سوچيندو آهيان ۽ خيالن ۾ سوڪيءَ شهر ۽ وهندڙ درياهن کي ڏسندي، اندر وڃي پوندو آهي. جڏهن سنڌو درياهه جي ٽسٽي ۽ هستي سان ڪيڇل ٿي، پاڻي رُڪي رُڪي اچڻ لڳو ٿي. سامونڊي پٽيءَ ۽ درياهن تي رهندڙ ماڻهن کي ڪٽڪو ۽ اندر منجهه کائڻ لڳو. ڪٿي ائين ته ڪونهي، سنڌ جي سامونڊي پٽي کي سڪائڻ جي لاءِ پاڻي کي روڪيو وڃي ٿو. اهو اُڪوهر ڪنهن کي اندر ۾ کائڻ ۽ مارڻ لڳو. جنهن شيءِ جو ڀڄ هيو، ائين ٿيو. پنهنجن ماڻهن ئي لاڙ ۽ سامونڊي پٽن تي وسندڙ ۽ رهندڙ ماڻهن جي حياتي کاري ڪئي. سمنڊ جي کاري پاڻيءَ کي وجهه ملي ويو. اهو اڳتي وڌڻ لڳو. آباد زمينون جن کي کارو پاڻي اندران ئي اندران ڪاڇ هڻي، اُن جي مٺي جر کي کارو ڪري رهيو هو. پوءِ ڏسندي ڏسندي آبادي واريون زمينون ڪلر انجي ويون. فصل سُڪندا ويا، ماڻهن جا روزگار ڦٽندا ويا. جڏهن گذر سفر وارا وسيلا تنگ ٿي ويا پوءِ ماڻهن لڏ پلاڻ ڪرڻ لڳا.

سوڪيءَ مان واٽيا هليا ويا. اهي 1947-1948ع ڌاري حالتن جي رُخ کي سمجهندي آهستي آهستي سوڪي مان وڃڻ لڳا. ڪجهه هنڌن پنهنجون جايون سوڪيءَ جي ماڻهن کي مفت ۾ ڏيندي ائين چيو ”جي موتي آياسين ته اسان کي موتائي ڏجو، جي وري ورڻ نه ٿيو ته اهي جايون ۽ دڪان ۽ زمينون اوهان جون ٿيون.“ پوءِ سوڪيءَ جا واپاري ماڻهو پنهنجا ڪڪ ڇڏڻ لڳا. پنهنجيون جايون ۽ دڪان مفت ۾ ۽ سستي اگهه ۾ ڏئي هليا ويا.

مون کي ياد آهي ”ريلو واڻيو“ رهي پيو هو. پوءِ اهو مسلمان ٿيو. ان جو ”عبدالقادر“ نالو رکيئون، پيو هندو، اهو به مسلمان ٿيو، ان جو نالو ”نورمحمد“ رکئون. ٻنهي کي مون ڏٺو هو. نورمحمد کي هير (هينئر) اولاد آهي.

سوڪيءَ جي بازار ۾ ”ويرو درزي“ جو دڪان هيو. هونا هوڪو درزي هجي. اهو لڏي ڪونهيو. لاڏيون شهر کان اتر ۾ جيئي شاهه (شاهه يقيق) جي مزار آهي. سوڪيءَ شهر جي ڦٽڻ کانپوءِ ”ويرو هندو“ ان مزار تي وڃي رهيو ۽ ڪجهه سالن کانپوءِ اتي ئي دم ڏنائين. ”ويرو هندو“ کي ساڙيو ڪونهيو، کيس اتي ئي دفنايو ويو.

هاڻ اسين ويٺا واجهايون ڪڏهن منو، ڇڙيو، لڙيو پاڻي سامونڊي پٽين ۾ پالوت ڪري ايندو ۽ ڪنڌيون سايون آباد ٿينديون.

سوڪيءَ جي پاسي ۾ مٽي درياهه تي جُمڙو ڳوٺ هو. هي ڳوٺ منهنجي ڏاڏي جي نالي تي هو. سوڪي بندر گاهه تي هفتي ۾ دوستن سان، عزيزن سان گڏ ويندو هوس. ديوان جي دڪان تي مٺائي شوق سان کائيندا هياسين. پوءِ گهر جو سڀڻو سامان وٺي واپس ورندا هئاسين.

واڻ درياهه تي ڳاڙهي جيوڻي آئي، اُن جو راڳ ٻڌوسين. واڻ درياهه تي قاسماڻي جت رهندا هئا. اهي وڏا شوقين هوندا هئا. راڳ رنگ جون محفلون ڪرائيندا هئا. سوڪي شهر ۾ ملاڪڙو ڏنوسين، پير سيد شاهه ملاڪڙا لڳرائيندو هو. مون کي ملهه پهلوئن جا نالا ياد آهن. ڇڏي دبلو، حسين سوڍائي، گدا شيدي، ريڍار ملهه ذات جو مالھيو، هارون پاڻي وڏو ملهه هو. سوڪي شهر ۾ جمعي جي ڏينهن ملاڪڙو لڳندو هو. اُن ۾ ڪارو چانچ جا ملهه به حصو وٺندا هئا.

عبدالله شيدي، ميڙائو مٿاڻو، آچار سوٽو، عثمان لاشاري، ساندو چانڊيو، مامو خليفو، چاڱو خاصخيلي (هن کي ٻه آڱوٺا هئا. تنهنڪري چاڱو چوندا هئا) ملهه هو. ڳوٺ رسول بخش مروا بلوچ ۾ ٻه ڏينهن رهڻ کانپوءِ باقر خان مروا سان گھارو شهر آياسين، باقر خان مروا پوءِ واپس ڳوٺ هليو ويو.

محمد عمر خاصخيلي کيرواڻي

شام جي وقت عيسو خاصخيلي کيرائي جي جاءِ تي بادام جي وڻ

جي هيٺان ويٺو هوس. پير سان الهڏنو خاصخيلي ويٺو هيو. ايتري ۾ ٻه همراھ اوطاق ۾ آيا. انهن جو تعارف الهڏني ڪرايو.

ادا! محمد عمر خاصخيلي ڪارو چاڻ جو آهي. هن جي عمر 85 سال کن آهي ۽ هيءُ محمد سومار ولد رمضان سھتو، هن جي عمر 90 سال آهي، پوءِ محمد سومار چوڻ لڳو. پوءِ انهن سان ڳالھ ٻولھ ٿي. محمد عمر خاصخيلي پٽ عبدالله خاصخيلي سوڪيءَ جي يادگيرين بابت احوال ٻڌايو. اسان جو ڳوٺ درياھ ڪٽند ۽ درياھ وٺو، انهن پنھي درياھن جي وچ ۾ هو، ديھ ٻيٽڙي، ڪارو چاڻ جي پاسي ۾ ڳوٺ هو. اتي خاصخيلي ماڻھن جا چھ سئو گھر هُجن، اتي چوڏھن سئو ايڪڙ زمين هئي. ان ۾ ساريال (سارين) جو فصل ٿيندو هو. انهن ڏينھن ۾ ٻارنھن مھينا مٺو پاڻي وهندو هو. ساريال فصل جھڙو ٿيندو هو، دادو، لاڙڪاڻو، ميرپور، سانگھڙ حيدرآباد ۽ سکر جا ماڻھو سوڪيءَ ۽ ڪارو چاڻ ۽ ڀرپاسن تي، درياھن تي لاٻارو ڪرڻ ايندا هئا. ساريال جا لاٻارا تي چار مھينا هلندا هئا. اھي ماڻھون تي چار مھينا ٽڪي پوندا هئا. پوءِ سوڪيءَ جا ماڻھو ۽ ڪاري چاڻ جا ماڻھو انھن کي ڪير ۽ مکڻ جي لاءِ ڏڏي (مينھن) مفت ۾ ڏيندا هئا. اھي جيترا مھينا رھندا هئا، ڏڏي (مينھن) انھن وٽ هوندي هئي، اھي جڏھن ويندا هئا تہ ڏڏي واپس ڪندا هئا. انھن ماڻھن کي شام جو ڪائين جي ڀري ۽ آن جي ڀري بہ مفت ۾ ڏيندا هئا. جيئن انھن جا ٻچڙا بک تي نہ ويھن ۽ لنگھڻ نہ ڪاٿين.

ڪاري چاڻ ۾ اسڪول هو، اسين اتي پڙھندا هاسين (هئاسين)، سوڪيءَ ۾ اسڪول هو. پوءِ استاد اسان ٻارن کي سوڪيءَ وٺي ويندو هو. سوڪي جي اسڪول ۾ ٻارن سان چٽا پيٽي جا امتحان ڪرائيندو هو. جيڪي ٻار کٽي ويندا هئا. انھن کي انعام ۽ شاباس ڏيندا هئا. اسڪول واري زماني ۾ سوڪي ڏنوسين، هن وقت بہ اھي ڏينھن ۽ اسڪول وارو زمانو ياد ايندو آھي. اسان جو وٽو درياھ جي ڪنڌيءَ تي ريزڪي جو دڪان هو. اُن دڪان ۾ ريزڪيءَ جي سامان سان گڏ، ڪپڙو لٽو، ٺڪر جا ٿانوَ بہ رکيل هوندا هئا. هڪڙي ڏينھن آئون دڪان تي ويٺو هوس. وٺو درياھ جي ڪنڌي سان ٻيٽڙي لنگهي، ٻيٽڙي ۾ ماڻي ويٺي هجي ۽ چار پنج مرد بہ ويٺا هُجن. ٻيٽڙيءَ منجھ ويٺل ماڻي سُراسان ڳائي رهي هئي. ڪلام جو آواز منهنجي ڪنن تي پيو. ڏيان ٻيٽڙي ڏانھن هليو ويو.

صبح ملیم سومرا، وٺي جون واڌايون،

سانوڻ سوڙهه لائي، ٿيون ساڻي منجهه سڻائي.

پوءِ خبر پئي ته اها ڳائڻ واري مائي ”جيوڻي“ هئي، وان درياھ تي ڳائڻ وڃي پئي. وٺو درياھ جا ماڻهو تيار ٿيا، هر ڪو خوشيءَ ۾ چوندو وڃي پيو... ”هلو وان درياھ تي هلو... جيوڻي آئي آهي.“ پوءِ سهيني ٽڙن ۽ ڳوٺن جا ماڻهو سنبريا ۽ پيڙين ۾ چڙهي ’وان‘ درياھ تي ويا. انهن ڳوٺن جا نالا ياد آهن.

حاجي هارون سمون ڳوٺ، حاجي چنڊورو نجهو ڳوٺ، حاجي قادر بخش بلوچ ڳوٺ، آمو خاصخيلي ڳوٺ، عبدالرحمان شيديءَ جو ڳوٺ، حاجي قاسم جت جو ڳوٺ، ڪارو چاڻ شهر، اسحاق اتراديءَ جو ڳوٺ، سيد ڪريم ڏنو شاهه ڳوٺ، صديق بلوچ ڳوٺ، حاجي صالح جت ونگائي جو ڳوٺ، مامو ڪچيءَ جو ڳوٺ، خمو مالھيو جو ڳوٺ، المڏنو مالھيو جو ڳوٺ، يعقوب مالھيو جو ڳوٺ، جمعو مالھيو جو ڳوٺ، موسيٰ مالھيو جو ڳوٺ، موسن خاصخيلي ڳوٺ، دائود چيرو ڳوٺ، علي خاصخيلي ڳوٺ، سومار چيرو ڳوٺ، ڪاڪ ڳوٺ، مبارڪ ڳوٺ، ڪارائي ڳوٺ، محمد سمون ڳوٺ، چارڻ ڳوٺ، حاجي لونگ جمعو ڳوٺ، آڏڙي ڳوٺ.

مائي جيوڻي جي راڳ کي ٻڌڻ لاءِ سڄي تر جا ماڻهو ۽ پري پري جا ماڻهو آيا. وان درياھ تي ميلو مڇي ويو. مائي جيوڻي کي مردن پئسا گهڻا ڏنا، پر مائين (عورتن) به وس کان ڪونه گهٽايو هو. انهن هٿ جون ٺاهيل رليون، وهائڻا، گهرا ڪٽي اچي جيوڻيءَ کي تحفي ۾ ڏنيون، اُهي رليون ۽ وهائڻا وڏا قيمتي هئا. انهن تي هٿ جي هنر جو سهڻو ڪم ٿيل هجي.

ڪي عورتون گنديون (پوتيون، روا) آڻي جيوڻيءَ جي مٿان وڌيون، اُهي چنريون ۽ ٻانڌڙيون (گندين جا قسم) جيڪي مشهور هيون. هونئن به سنڌ جون ثقافتي شيون ڏيهه ۽ ڏيسار تائين مشهور رهيون آهن. سامونڊي پٽيءَ جي ڪنڌين تي وڏا راڳ ٿيندا هئا.

اسان سوڪيءَ مان ڪنھارن کان تانوَ وٺي ايندا هئاسين. حاجي موسو ۽ يعقوب ڪنھار اهي پئي پائر هئا. انهن جو خاندان هن وقت حيدرپيءَ ۾ آباد آهي. اهي ڪپڙي جو ڪاروبار ڪن ٿا. گهارو شهر جي نئين آباد يعني وچ وارو حصو چئجي ٿو. اتي حاجي ابراهيم ڪنھار جو ڪپڙي جو دڪان

آهي ۽ اُن جي پٽ حاجي لطيف ڪنڀار جو به ڪپڙي جو دڪان آهي. هينئر گهارو شهر ۾ ڪنڀارن جا ڪپڙي جا دڪان آهن. پوءِ محمد عمر خاصخيلي ۽ محمد سومار سميت موڪلائي هليا ويا.

احمد خاصخيلي ابراهيم حيدري

ڪجهه ڏينهن اڳ پياري دوست ايوب شان سان ڳالهه ٻوله ٿي هئي. انهيءَ ٻڌايو ته ڪجهه ماڻهو سوڪي کان لڏي، حيدري ۾ اچي آباد ٿيا هئا، انهن مان ڪي حيات آهن، ڪي ابراهيم حيدريءَ جي پاسي (ميمڻ ڳوٺ) ۾ رهن ٿا. شام جو جليل ڪٿي ۽ آءُ گڏجي ابراهيم حيدري وياسين.

ريڙهي ميان کان ابراهيم حيدري بندرگاهه تائين ويهن منتن جو سفر هجي. اسان ابراهيم حيدريءَ ۾ فشر فوڪ فورم پاڪستان جي آفيس ۾ پهتاسين اتي ايوب شان انتظار ۾ هو. پوءِ اسين آفيسن مان نڪري پنڌ هلندا، ابراهيم حيدري شهر جي سنهڙين گهٽين مان هلندا اچي احمد خاصخيليءَ جي گهر آياسين. اتي ڪچهري ڪندي خبرون چارون پڇندي احمد ٻڌايو ته

”سوڪيءَ ۾ سُڪ ٿي سُڪ هو، ائين سمجهو سوڪي شهر نه پر سڪ جو گهر“ هجي. اسين سڀئي هڪ گهر جي ماڻهن وانگر رهندا هئاسين، اتي ڪوبه ماڻهو پيٽ بکيو ستو ڪونه، نه بُڪ ۾ ماڻهو ڪو مٽو. سوڪيءَ جا ماڻهو هر ڪنهن جي سار هلندا هئا ۽ آيل ماڻهن جي وڏي ممان نوازي ڪندا هئا. سوڪي بندرگاهه کان پيڙين وارا گذرندا هئا ته انهن کي سڏي کير مڪڻ ڏيندا هئا. ڇو ته ڀاڳين ماڻهن جو شهر هجي، هر ڪنهن وٽ چوپائي مال جا وٽان هوندا هئا، سو کير مڪڻ جام ٿيندو هو.

اسان جا پٽ ڏاڏا ميرپورخاص جا هئا. اسان جو ڏاڏو ميرپورخاص مان لڏي اچي سوڪيءَ جي ڀر ۾ ڳوٺ ڪريم ناڻي بچلاڻي ۾ ويٺا. اسان جو هتي لڏي اچڻ جو سبب اهو هو ته اسان جي وڏڙن ”سوڪيءَ جي سڪ“ جي ساڪ ۽ هاڪ ٻڌي هئي.

جنهن ڳوٺ ۾ اسان جو ڏاڏو اچي رهيو هو، اهو اُت ايڪڙن تي هو. اسان جي وڏڙن سوڪيءَ ۾ هٿ ڪوليو. جڏهن ”سُڪيا پر“ ٿيڻ لڳاسين ته پوءِ سوڪيءَ ۾ زمين ورتي سون. اسين پاڻ هارپو ڪندا هئاسين. اسان جو ڏاڏو واپار ڪرڻ لڳو. هي پيڙين ۾ ساريون ۽ چانور پرائي ڪراچي ڪڍي ويندو

هو. اتان هٿ جي لاءِ جنس (سامان شيءَ، وکر وڙو وغيره وٺي ايندو هو. اسان جي وڏڙن سان سوکيءَ جي واڻين جي وڏي بيڪ پريت هئي، جڏهن واڻيا ويا پئي ته روئڻ لڳا، سهڻي کان روئي موڪلايائون. اسان جا وڏڙا به روئي ويٺا.

سوکيءَ مان واڻيا هليا ويا هُجن. پوءِ سوکيءَ ۾ اهورنگ ۽ واپار چلتو ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو. سوکيءَ واڻين کانسواءِ خالي خالي لڳندو هو. ڄڻ شهر ڪٽل هوندو هو. پوءِ سوکي ڦٽندو ۽ ڪٽندو ويو. جڏهن هندو ويا پئي ته انهن زمينون مسلمانن کي ڏنيون ۽ چيائون ”جي واپس وري آياسين ته اسان کي موٽائي ڏجو، نه ته اوهان جون ٿيون.“

هڪ ڀيري اسان جو مائٽ سير ڪريڪ تي شڪار گهورڻ (مڇي مارڻ) ويو، اتي پڪڙجي پيو. انڊيا نيوي وارن هن کي پڪڙي وڌو، انهن جو آفيسر هندو هو. ان پڪڙيل پيڙين وارن کان پڙا پڇيا، ڪير آهيو؟ ڪٿان آيا آهيو؟ وغيره انهن هر هڪ خلاصي کان پڇيو. محمد صديق خلاصي کيس چيو.

”اسين سوکي بندرگاهه کان آيا آهيون.“ آفيسر سوکي بندرگاهه جونالو ٻڌي ڪا گهڙي خاموش ٿي ويو. پوءِ پيڙين وارن سان سٺو سلوڪ ڪرڻ لڳو. پوءِ ان آفيسر پنهنجي باري ۾ ٻڌايو. اسان جا وڏا جڏهن سوکي مان لڏي رهيا هئا ته سوکيءَ جي ماڻهن اسان جي وڏڙن سان سٺو سلوڪ ڪيو هو. مون کي پنهنجا پيءُ ماءُ سوکيءَ جي ماڻهن جي محبتن ۽ انهن جي عزيزاڻپ جي باري ۾ ٻڌائيندا هئا. وڏڙن جون ڳالهيون ياد آهن، تنهنڪري توهان کي ڇڏيان ٿو.

سوکي ۾ اسان جي پنجاهه ايڪڙ زمين هئي. چار گهوڙا هئا، انهن ڏينهن ۾ خوشحال ماڻهن وٽ گهوڙا هوندا هئا. جڏهن سوکي ڦٽو ته اسان پنهنجي زمين حاصل ڪرڻ جي لاءِ ڏک ڏوڙ ڪئي، صرف 16 سورنهن ايڪڙن جي رقم ملي هئي. اسان شاديون پنهنجي ذات وارن مان ڪندا هئاسين، چنڊ جي ساڻي ۾ شاديون ٿينديون هيون. چنڊ جي پهرين رات کان چوڏهين چنڊ تائين اهي سايون راتيون ليڪيون هيون، جن ۾ شاديون ٿينديون هيون. سايون راتيون معنيٰ سوجھري ۽ چانڊوڪي واريون راتيون. سوکيءَ جي ڦٽڻ کانپوءِ اسان جا وڏڙا ”درياهه آباد“ تي اچي ويٺا، درياهه آباد (لياري، ڪڏو، ميمڻ سوسائٽي، ڪراچي لياريءَ درياهه آباد ڪارا

در وغيره) وارو علائقو هو. اسان جي وڏڙن ”درياه آباد“ تي نوراني مسجد ٺهرائي هئي. جنهن ۾ منهنجو نانو ”ميان جي محمد يوسف خاصخيلي هو. ان مسجد جي سار سنڀال لهڻ، ٻانگ ڏيڻ يا ڪو اعلان ڪرڻ واري کي ”ميان جي“ لقب واري نالي سان سڏيندا هئا.

هڪ واقعو ٻڌايان ٿو ته ”انهن ڏينهن ۾ جڏهن اسان جا وڏڙا حج تي پيادل ويا هئا، منهنجو پيءُ ۽ ٻچل ان سان پيا به ڳوٺ وارا ماڻهو هجن. رستي ۾ هڪ جاءِ تي پڪڙجي پيا، اتي مهينو قيد ۾ هئا. اهو قيد ڪاٽي پوءِ حج تي ويا. بابا گهر کان نڪرڻ وقت امڙ کي روڪ پنجاه روپيه ڏئي چيو هو. هي پئسا گهر جي خرچ پڪي لاءِ رک، اسان کي ڳچ مهينا تيا سگهي ٿو ته سال کن لڳي وڃي.

عيسيٰ خاصخيلي پٽ حاجي سومار خاصخيلي ڪيرواڻي
عيسيٰ خاصخيلي ڪيرواڻي پٽ حاجي سومار خاصخيلي ڪيرواڻي
ڳوٺ علي ڪيرواڻي خاصخيلي ديم ببلو تپو ببلو، ببلو به واڻيون هندو هو،
جنهن جي نالي سان ديم آهي، تعلقو ڪاروچاڻ

آئون ستونجاه سالن جو آهيان. ديم سوکي ۽ ديم ببلو ان جي وچ تي ”علي ڪيرواڻي“ ڳوٺ ۾ ويٺل هئاسين. اسان جو ڳوٺ سوکي کان ٽي ڪلوميٽر پري اتر طرف هجي. علي ڪيرواڻي ڳوٺ جي اوڀر پاسي ۾ مٺڻي درياه ۽ ڏکڻ جي پاسي ۾ ميرواه درياه جو وڏو بندرگاه سوکي هيو. علي ڪيرواڻي ڳوٺ ۾ اسان جا پنجاهه سٺ گهر هئا. اهي سڀئي ڪيرواڻين جا هئا. مالوند ماڻهو هئا. اهي سڀئي هارپ ڪندا هئا. محمد موسيٰ! ملڪاڻي وڏو زميندار هو. تنهن جا هاري هئاسين، تنهن چار سئو (400) ايڪڙ زمين اسان کي ڪٽائي ڏني. ان زمين ۾ جيڪي فصل ٿيندا هئا، ساريون، رتريون، ڪسرو. هن ساريءَ جو قد مڙس جيترو هوندو هو. شگنديا (سگنداسي) ڪامبر چانور، هي چانور چاليهن ڏينهن ۾ تيار ٿيندو هو.

باسبتي چانور جام ٿيندو هو. ان کان علاوه چيٽ جا فصل واٽئي واتا زمين ۾ ٿيندا هئا. جنهن ۾ مورو مٽر، اڙو ڪاري، اڙو ساڻي، مڱ، لاهوري گجر، پٽائي گجر، موري وٽاڙ رول، جنهن جي پاڇي ڀلي ٿيندي هئي، شوق سان کائيندا آهيون. ٻاجهر، جوٽار. ان کان علاوه اسان جي زمين ۾ باغ هئا.

گنگو باغ، پيرن جا باغ، گدامڙين جا باغ، پيڙين جي پٺن جا باغ، پرڏيهي وٽن جا باغ اسان جي زمين ۾ ميرون جا ڀلا وڻ هئا، انهن جا وٽن جا نالا... ڄمون، ڪٽوڙا، گدامڙي، پيٽر، صوفي وڏا پير، ناريل ڪٽي آمري، ڄام جا وڻ (ڄام ذات به آهي) انب ليٺان، سوپارين جا وڻ هوندا هئا، انهن جو قد ٽن فوٽن کان پنجن فوٽن تائين هوندو هو.

پيٽر ۽ پيرن جا ڀيلا هئا. پرڏيهي وڻ، ڪڙي جو وڻ، هن وڻ مان ڪٽونر ٿيندو آهي. حڪيم ڪڙي جي وڻ جي ڪٽونر مان مردن جي طاقت واري دوا ٺاهيندا هئا. پرڏيهي وڻ، هن وڻ ۾ ڦريون ٿينديون هيون، ماڻهو وڻ مان ڪڇيون ڦريون پتي (ڪائيندا) هئا. سريل وڻ، هن وڻ جي ڪاٺي ڏاڍي مضبوط ٿيندي هئي. سريل وڻ جيترو پراڻو اوترو ان جي ڪاٺي مضبوط ٿئي ٿي. بڙ جي وڻ مان حڪمت جون شيون ٺهنديون هيون. گيدوڙي جو وڻ، هن جي ڪاٺي مضبوط ٿئي ٿي. هن جي پن مان ماڻهو پيڙي ٺاهيندا هئا ۽ چڪيندا هئا ته ان ۾ تماڪ وجهندا هئا. اسان وٽ جڏهن پرساتون پونديون هيون ته انهن ۾ وليون ٿينديون هيون. ولين جا قسم... گولو (ول) هي ول تي چڙهي ويندي آهي. هن جو ڦر گول چماتي جهڙو ڳاڙهو ٿئي ٿو. هن جو ڦر ماڪي کان وڌيڪ مٺو مصري ٿئي ٿو. سنگرال (ول) هن وڻ جو ڦر قد ۾ پينڊي جيترو ٿيندو آهي، پر پينڊيءَ کان سنهڙو، عورت جي سنهڙي آگر جيترو ٿئي. توه (ول) هن جو ڦر دوائن ۾ ڪم اچي ٿو. منڊيري (ول) گرمي جي موسم ۾ وڏي فائدي واري آهي. ڪنڀيون پيدا ٿين. هن جي پاڇي سٺي ٿيندي آهي.

اسان جا سڀ فصل وائڻو هئا. سواءِ سارين جي لهڻ کانپوءِ ان زمين ۾ چيٽ ڪندا هئاسين، چيٽ جا فصل بغير پاڻي جي ٿيندا هئا. وائڻي ۽ وائڻ جي معنيٰ اها زمين جنهن کي پهرين هر ڏئي پوءِ تر ڏيندا هئا. تر جو طريقو

ڇهه فوٽ ڊگهي ڪاٺي جيڪا سوا يا ڏيڍ فوٽ ويڪري هوندي هئي. ان سان ڪيٽيل زمين کي سرخو ڪينداسين، يا تر ڏينداسين ته پوءِ اها زمين سڙجي سنئين ٿي ويندي هئي. پوءِ ناڙي ڪينداسين ۽ ٻج ڇڏيندا هئاسين. ان زمين ۾ اڳ ساريال فصل هيو.

پوءِ جليل ڪٿي ۽ مان دوستن کان موڪلائي ريڙهي آياسين.
ڊاڪٽر چيو، ”هلو ته گھج سان ملون.“

ريڙهي ميان ۾ محمد حسن گھج جي گھر ۾ قاسم ولد زين موساڻي،
موساڻي پاڙو محمد حسين ولد عمر ڏورائي پاڙو دريائي، گھج موساڻي (بک
جي گھاڻي) ڪچھري ۾ هر ڪنهن زندگيءَ جو هڪ واقعو ٻڌايو.
ادا! درياھ جي ڌنڌي ۾ اسان سان واقعا الائي ٿيا آهن، ڏانڊي درياھ تي
وياسين. هوڙي ۾ پنج خلاصي محمد حسن موساڻي، محمد صديق موساڻي،
محمد موسيٰ موساڻي، محرم قادر موساڻي، محمد جمن موساڻي ۽ آءٌ محمد
قاسم موساڻي شام پوڻان ڇھ يعني وچين کان اوڀر آڪڙ جو ٽيم هُجي. وڏن
سانن جو وقت، ڪلو ۾ ٻارنهن تگرهن سانا تڙندا، ايڏا وڏا اسان مارڻ
وياسين.

درياه منجه شڪار تي ويندڙ ناکڻان ۽ خلاصين سان زندگي ۽ موت جا
واقعا ٿيندا رهندا آهن. پر هڪڙو ڏانڊي وارو واقعو جيڪو ٻڌايان پيو.
ايڏي وڏي لهر اُٿي جيڪا هوڙي تي آئي، هوڙي کي ائين وڪوڙي ويڙهي
وئي جيئن ڪپڙي جو تڪيو ويڙهيو آهي. ايئن ويڙهجي وياسين. پوءِ اسين
هوڙي مان چلانگ ڏئي پاڻ کي آجو ڪري پائيءَ ۾ ترڻ لڳاسين. ٻيو پاڙي
وارو هوڙو جيڪو موساڻي ابلو جو هو. اُن اسان کي پائي مان ڪنيو ۽ پانجي
هوڙي ۾ پاڙهيو. پوءِ ان اسانجي ٻڌل هوڙي کي چيڙو ٻڌي تڙ تي آندو.

ڪاجر درياءَ کان ناکڻي چيو ته هلون، رات جي اُن مهل اونداهي هجي. واءُ
تيز پيو لڳي. اسين ڪڏي سمنڊ مان ٻاهر اچون پيا. تقريباً ويهه يا ٽيهه واٽون
ڪنڌي کان ٻاهر هُجون اُتي ناکڻي جي مت مڃها وئي، ناکڻي جو دماغ نه پيو
ڪم ڪري. پوءِ ناکڻي مڪي سڏ ڪيو.

قاسو! ٻڌاءِ هير ڪهڙي تڙ تي آئين (آهيون)؟
ناڪڻا! اونداهي الائي آهي، واءُ وڌندو پيو اچي، سُڌ نه پئي!! مجرو (هوڙي جو
منهن) تل تي ڪر.

ناڪڻو، قاسو جي ڳالهه سڻي هوڙي جو مجرو تل تي ڪو ۽ قاسو ماندا (موري
وارو حصو) هوڙي ۾ بيهي ونجهه تانگهائي بيٺو، پر ونجهه نه پيو لڳي، هوڙو
هليو پيو اچي، واءُ تيز هجي، خلاصي اڌ ۾ جهليا پيا آهن! ناکڻي جو دماغ
ڪم نه پيو ڪري، خلاصي پريشاني منجهان اڪڻي جي مُنهن پيا نارين، قاسو

ونجهه تانگائيندو پيو آچي، نيٺ ونجهه اچي ڏوٽي ۾ لڳو.
ڊاڪٽر جليل کي ڪا ڳالهه ياد آئي، مون کي اشارو ڪري
چيائين، ”ادا! اٿ ته هلون، موساڻي پاڙي ۾ ڇاڇا محمد پٽ عرس
خاصخيلي وڏي عمر جو ماڻهو آهي، جنهن سوڪي ۽ کي پنهنجي اکين سان
ڏٺو آهي. هل ته هلي ان سان ٿا ملن.“

پوءِ اسان دوستن کان موڪلائي ڇاڇا محمد جي گهر آياسين.
ڇاڇا محمد ولد عرس خاصخيلي، جنهن ”سوڪي ۽ جوڻڪ اکين سان ڏٺو.“
”ابا! اهي سوڪي جا سک، چڱن مڙسن جا فيصلا، محبتي ماڻهن جون
محفلون.....واه.....سوڪي تو جي سونهن.“

”ابا! سوڪي ۽ جو شهر چئن دريائن، اتر ۾ ميرواه، ڏکڻ ۾ ”سنهڙي“، اوڀر ۾
”مٺي“ ۽ اولهه ۾ ”گاڙهه“ درياهه هو. انهن چئن دريائن جي وچ ۾ پنجاهه
ايڪڙن جو پيٽ هو. ان پيٽ تي خوبصورت شهر سوڪي ۽ ”بندرگاهه“ هو.
سوڪي ۽ ۾ ڀلي زمين، باغ ۽ سارين جي فصلن سان ساوڻي لڳي پئي هوندي
هئي.“

سوڪي ۽ جي شهر ۾ ٻه وڏيون بازاريون، اتر کان ڏکڻ جي طرف ۾ هيون ۽ اتر
پاسي ۾ سارين جي مل (Rice Mill) سا ٿن پائرن ”سيٽ ڌرمون مل“،
”سيٽ تيجومل“، ”سيٽ آسن داس“ جي هئي.

ابا! سوڪي جي سک جي وڏي ڳالهه اها هئي، جو اتي ”ٿاڻو“ ڪونه هو، نه چور،
سپاهي هو. ها.... باقي ڪسٽم جي آفيس هئي. سوڪي بندرگاهه کان جيڪو
مال پيڙن، اُن ذريعي ايندو هو ۽ سوڪي شهر مان مال بندرگاهه تي ايندو هو.
پنهني کان ڪسٽم وٺندا هئا. معنيٰ ڪسٽم جي پرچي کانسواءِ مال لهندو ۽
چڙهندو ڪونه هو. سوڪي کان سڄو گيهه، جانورن جو ڇمڙو، چيٽ ۽ ڪٽي
جا فصل، تڏا تنوريون، اُن وغيره اهي سڀ هتان ويندا هئا. جيڪي واپاري
سوڪي بندرگاهه کان پنهنجا پيڙا پرائي ڏور ملڪن تائين وڃي، اتي ٽڪي
پوندا ها ۽ پنهنجو مال ڪپائي، سي ورڇ جي ڪندا هئا ته اهي انهن ملڪن
مان گرم مصالا پيڙن جا پتا وغيره وٺيون ايندا هئا. انڊيا جون پيڙيون مشهور
هونديون هيون.

ابا! هير هوري هجي، يا هورو. پيڙي هجي يا پيڙو ۽ لانچ وغيره. سڀئي مشين
تي هلن ٿا. پر اڳي ڪونه هيون، پيڙيون، پيڙا، رنگي پيڙاسي ”مڙهن“ ڪپڙن

جي ٺهيل ”بادبان“ تي هلندا هئا. سياري ۾ اتر واءُ لکندو هوپ ته اُتر پار جا پيڙا ”سوڪي بندر“ تي ڪنگر انداز ٿيندا هئا. ۽ وري جڏهن انماري ۾ اولهه ڏکڻ جون هوائون لڳنديون هيون ته سوڪي بندر کان پيڙا هاڪاري هلندا هئا ۽ اهي ٻين ملڪن ڏانهن عدن، مسقط، هندستان، يورپ تاءُ ويندا هئا.

ابل! مطلب ته هر وقت سوڪي بندر تي بهارون ئي بهارون، خوشيون ئي خوشيون لڳيون پيون هونديون هيون ۽ رات ڏينهن ماڻهن جا ميڙا متل هوندا هئا. ماڻهو پيرن، لانچن ۽ هوڙن سان سامان لاهيندا ”ڍڳا گاڏي“ ”بيل گاڏي“ هڪ شئي جا به نالا آهن گهڻا ”ڍڳا گاڏي“ چون ته ڪي بيل گاڏي چوندا آهن. بندر گاهه تي مزوري جام هئي، تڙن، ڍورن ۽ درياهن تي رهندڙ ماڻهو، سوڪي بندر ۽ سوڪي شهر به روزانو سياهه ۾ مزدوري لاءِ ايندا هئا. بندر تي رات ڏينهن ڪم جو چلتو چلندو هو.

سوڪيءَ جا واڻيا وڏا زميندار هئا، ڪي مسلمان به زميندار هئا. پر وائين جو واپار سان گهڻو واسطو هوندو هو. جيڪي مسلمان زميندار هئا انهن ۾ رئيس قاسو جت آمر، علي محمد قاسماڻي جت ۽ عثمان شيدي، ابا! ٻيا زميندار هئا، مان وڏيڻ (وڏي عمر) ۾ نالا وسري ويا آهن.

سوڪيءَ ۾ سُڪ، ٻار هوئي سڄو سال منو پاني پيو وهندو هو. منو پاڻي جيڪو لڙهائيل مني پاڻيءَ سان هوندو هو. اها مٽي جنهن هنڌ تي به ويهي، جمبي پوندي هئي ته زمين جا ننڍڙا ننڍڙا، اهي اڙا، ٽڪرا ”پيٽ“ جنهن کي ڪاري جي ٻوليءَ ۾ ”بل“ چون، پوءِ نوان ”بل“ ظاهر ٿي پوندا هئا. ان زمين تي ساريون پوکيندا هئا ۽ ٻيا به فصل پوکيندا هئا. مني زمين ۽ منو پاني هُجڻ ڪري ٻلو فصل ٿيندو هو.

سوڪيءَ جي اولهه طرف ۾ مسلمانن جي بازار ۽ ان بازار جي پٺيان مسلمانن جا گهر، ڳوٺ هوندا هئا. ۽ اوڀر طرف بازار هئي. ان بازار جي پويان واڻين جا گهر هوندا هئا.

سوڪيءَ ۾ ميلا، سنا ميلا لڳندا هئا. انهن ميلن ملاڪڙن ۾ هندو ۽ مسلمان گڏ هوندا هئا. ٻيو شادي مرادي هندو توڙي مسلمانن جي ٿيندي هئي ته به گڏ شريڪ ٿيندا هئا.

ميلن ۽ هندن جي شادين ۾ ڳاڻڻا جن کي هاڻ فنڪار چون ٿا ناهن ڳائڻن، لٽا، ربيع ۽ ٻيا ڳاڻڻا انڊيا مان ٻيڙين ۾ چڙهي سوڪي شهر ايندا هئا.

راڳ جون محفلون سوکي شهر جي وچ ميدان تي ٿينديون هيون مسلمان مرد ۽ هندو مرد آمهون سامهون وچ ۾ ٿوري گهٽي ڳاڻڻ جي لاءِ ڇڏي ڏيندا هئا. ڪي ڳاڻڻا چير ٻڌي نچندا هئا. ان وچ واري گهٽي نچندا هئا. جيڪي ماڻهو ڳاڻڻن کي پيسه ڏيندا هئا ته ان ماڻهو وٽ بيهي رهندا ۽ ڳائيندا هئا هر ڪو ماڻهو چاهيندو هو ته ڳاڻڻو منهنجي ويجهو اچي ڳائي ۽ نچي. ان وقت جيڪي پيسه هئا، انهن ڏينگلن، چانديءَ ۽ پتل جي پيسن جو رواج هيو. ماڻهن ڳاڻڻن جي مٿان ڍنگيلن روپين چانديءَ ۽ پتل جي سڪن جا وسڪارا لائي ڏيندا هئا. ائين لڳندو هو جو ڪنهن چانديءَ جي سڪن جو مينهن وسايو هجي.

واٽيا پنهنجن عورتن کي پردن پٺيان ويهاريندا هئا، اهي به ڏينگلن، چانديءَ جي سڪن جون ڳاڻڻن مٿان وسڪارو ڪنديون هيون، اڪثر رات جي پوئين پهر ۾ ڳاڻڻ وقت ٻرسات پوندي هئي. ڪڏهن ڪڏهن اهڙي ٻرسات پئجي ويندي هئي، سڄو مزدو ڦٽي پوندو هو، ماڻهن کي پيڇڻ لڪڻ جون جايون ڪونه ملنديون هيون مرد، عورتون، ٻار پئي سانهنون ڪندا ۽ رڙيون پئجي وينديون هيون.

ابل! سوکي بندر ۽ شهر جي چئو طرف ننڍا وڏا ڳوٺ، جن ۾ مختلف ذاتين وارا ماڻهو رهندا هئا. اهي ڀاڳيا خوش ۽ مالوند هئا. انهن وٽ چوپائي مال جا وٽان ويڙها، هر پاسي ويندڙ آباديون، وستيون، مال جون ڪڏڪاريون، سانا، ٻلا، مڇي ۽ مانيون.....

شام جي وقت جانور (چوپائو مال) جو ”چراڪاڻو“ مان چري ڦري واپس وٽان تي ايندو هو ته انهن جانورن کي ٻڌل چڙن جون چونگارو، ڍڳرن جي ڍڳ ڍڳ جا آواز، پري کان ئي ٻڌڻ ۾ ايندو هو. ان مال جي چڙن ۽ ڍڳرن جي آوازن مان پتو پئجي ويندو هو ته اهو فلاڻي ڀاڳي جو ”وڳ“ پيو اچي. ان وقت پنجاهه روپين ۾ سارين جا ويهه مڻ يعني ”ڪراڙ“ ملندو هو. ابا هيئر پنجاهه روپين (50) ۾ ڪلوان جو نئون ملي ڇا ته مهاڻگائي آهي.

ابا! اڳي ماڻهو جو ملهه ۽ قدر هو ۽ هاڻ ماڻهو جو ملهه ۽ قدر ڪونهي پر پئسن جو ملهه ۽ قدر آ. جنهن وٽ ججهو ناڻو ان جو هر ڪو سڏائي پيو.

ابا! واڻ، درياءَ، آياڙي درياھ، ٻانهي واري مسجد وارو ڍورو، مل درياھ، ونور درياھ، ڪوبر، گهوڙو درياھ اهي سڀ آباد ڳوٺ هئا. هاڻ انهن هندن تي

ڪاري وارا ڪڪ لڳا پيا آهن.
ابل! اڳوڻي زماني ۾ مهاڻن جي ”مين“ ذات هئي. ماڻهو ڪم ذات گهٽ
ذات سمجهندا هئا.

هل ڏي هل مهاڻا وڃي چوڏيون مار!
هينئر ڏسين پيو ته هر ذات وارو ماڻهو چوڏيون پيو ماري، مڇي؛ وارو ڌنڌو
پيو ڪري.

سوڪي؛ جي شهر ۾ ”ابوساتي“ جي هوٽل ۾ بچو سمنو جي هوٽل مشهور هيون،
جن ۾ فونا ڦرندا هئا. انهن فونن جي ذريعي ڪلام پڌندا هئاسين. جن کي
”رڪاڊ“ به چوندا هئا. هاڻي ته اهي ”فونا“ به ڪونهي، هاڻ اهڙيون شيون
نڪري پيون آهن جو وڃي ٿيا خير. هر پاروت موبائيل آهي اڳي پار ٿري،
پتي تي لکندا ۽ پرهندا هئا. هاڻ سڀ ڪوموبائل تي لکي پڙهي وينو آهي.
سوڪي؛ ۾ حاجي خميسو ڪٿي جو دڪان هوندو هو، جيڪو پوءِ ڪارو ڇاڻ ۾
دڪان کولي ويٺو. موسي ڪنڀار سوڪي؛ ۾.

صبح جو ڊاڪٽر جليل ۽ ٻين دوستن کان موڪلائي ڪراچي هليو
آيس.

ٻئي ڏينهن تي الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي پٽ علي ڪيرواڻي
خاصخيلي ڪارو ڇاڻ مان فون ڪئي.

”ادا! گهارو شهر ۾ ڇاچو عيسيٰ ڪيرواڻي خاصخيلي رهي ٿو. اُن
وت وڃان پيو. توهين اتي اچو.“

”ادا! آءٌ گهارو اچان ٿو.“ پوءِ فون بند ڪري تياري ۾ لڳي ويس. آئون
ڪراچي ۾ پاءُ نويد ٿلهو جي گهر رابع ستي ۾ رهيل هوس. پوءِ تيار ٿي پاءُ ۽
امڙ پيٽ کان موڪلائي هيٺ آيس. اتان رڪش ۾ چڙهي جوهر موڙ تي اچي
ڊي ست (D-7) ۾ چڙهي، قائد آباد آيس. قائد آباد مان سجاول شهر ڏانهن
وڃڻ واري وين ۾ جاءِ ملي وئي. ڪلاڪ سوا ۾ گهارو شهر ۾ پهتس، ايتري ۾
پاءُ الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي جي فون اچي وئي.

ادا! آئون ”چيئرمين هوٽل“ تي ويٺو آهيان. مون ڪنڌ ورايو ته اتر
پاسي ۾ ”چيئرمين هوٽل“ ڏسڻ ۾ آيو. اڳتي وڌي هلڻ لڳس ته سامهون پاءُ
الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي ويٺو هو. هن چانهه ماني جي صلاح ڪئي پر مون
کي ضرورت ڪونه هئي.

الهڏني چيو قادو ملاح پاڙي ۾ ڇاچي عيسيٰ خاصخيلي کيرائي جي جاءِ آهي، اتي هلنداسين. ڇاڇا به اتي آهي. ان اسان سوڪيءَ جي باري ۾ حال احوال ڪنداسين. الهڏو خاصخيلي رستي ۾ هلندي ننڍپڻ جي ڳالهه ٻڌائڻ لڳو.

ڪاري ڇانڻ شهر کان ڏکڻ ۾ خچر جي مڪان تي آباد هو ۽ ميراواه ۽ سوڪي جو شهر ڏکڻ ۾ آباد هئا، اسان جي ڳوٺ جونالو علي کيروائي هو. اسين ٻار هئاسين جو سوڪي شهر گهمڻ ويندا هئاسين. سوڪي ۾ اسان جي اوڙڪ وارا خاصخيلي رهندا هئا. هڪ جونالو سپاڳو خاصخيلي هو. اسين هن وٽ ويندا هئاسين. سوڪيءَ جي بازار ۾ مانڊڻيون هيون. اسين مانڊڻين تان شيون وٺندا ڪئيندا (ڪائيندا) هاسو (هئاسون) اتي هڏو سوپاري ملندي هئي، جنهن ماڙ (ماڻهو) جون ڏانئون مضبوط هونديون هيون، اهو هڏو سوپاري وٺي ڪائيندو هو... باقي پوڙها ماڙ (پوڙها ماڻهو) هڏو سوپاري وٺي گهر اچي ان کي پاڻي منجهه پسائي رکندا هئا. پوءِ صبح جو پاڻي مان هڏو سوپاري ڪڍي ڪائيندا هئا. هڏو سوپاري جو اهڙو رنگ هوندو هو، جهڙو ڏونگي جي اندر وارو رنگ آهي.

اسان جا وڏڙا مالوند ماڙها (ماڻهو هئا) تن وٽ ڍور ڍڳا، مينهنون، بڪريون، رڍون ۽ اُٺ هئا. اسان جي گهر ۾ به کير مڪڻ ڄام هوندو هو... اسين پنين تي ويندا هئاسين (هئاسين) اتي خوبصورت وليون ولڻ هونديون هيون ۽ گاهه هجن، انهن ولڻ جا نالا ياد اچن پيا.

دود ڦل، گاهه هوندو هو، دود ڦل هر مال ڪئيندو هو. لُٽر گاهه، برسات منجهه ٿيندو هو. مال جو چڙو (گاهه) هوندو هو. مليرو، گاهه جو قسم. هي گاهه برسات ۾ ٿيندو هو. مال به ڪئيندو ماڙو (ماڻهو) مليرو گاهه پٽي ان جو ٻوڙ رڌي ڪائيندا هئا. ڪُٺ ٿيندا هئا، ماڻهو ڪئيندا (ماڻهو ڪائيندا) هئا. پٻڻ به ٿيندا هئا.

جهنگ ڊاڪو. هي گاهه جو قسم هو. هن ۾ ٿر ٿيندو هو، جيڪو ماڙ ڪئيندا (ماڻهو ڪائيندا) ڏاڍي مٺي ٿيندي هئي. ڪانهه پيرو. هي گاهه جو قسم آهي. هن جو ميوو چڱن ۾ هوندو. ماڙ ڪئيندا (ماڻهو ڪائيندا) ته جانور به ڪئيندا هئا. منڌيڙو گاهه... هي مال جو چڙو هو (جانور جو کاڌو هو) هي گاهه برسات ۾ ٿيندو هو. ڏنگڻ گاهه... هي سنهو گاهه ڪمند وانگر مٺي چڙهيو

ويندو هو. جانور دور ڍگا پکريون ريڙيون ۽ مينهنون، اُت ڪئيندا هئا. ڏاٽا ٿيندا هئا.

سانوڻي: هي گاه جو قسم هو. هي گاه مال چرندو هو. توپ: گاه جو قسم.

پتر: گاه جو قسم.

ڪانثر: گاه جو قسم هو. هي گاه گپ ۾ ٿيندو هو.

سامونڊي لوثاندو: هي گاه جو قسم آهي.

ڏير: هي گاه جو قسم هو. مال چرندو هو.

سوراڻي: گاه جو قسم.

سونئڻ: گاه جو قسم. هن گاه ۾ ٻچ ٿيندو. ان ٻچ جو ماڻهو پٽ رڌيندا هئا.

پاڙ: گاه جو قسم.

اُٻتي ڏنگڻي: گاه جو قسم. هي گاه مال کائيندو آهي.

ماميچو: گاه جو قسم.

ڪانڊيرو: وڻ گاه جو قسم. مال چرندو هو.

ڊامائو: گاه جو قسم. مال چرندو آهي.

آڏيري: گاه جو قسم.

پن: گاه. اسان پن وڌيو گهر ٻر ان مان ٺاهيندا هئاسين.

گهر جون عورتون پن مان ٿڌا تنوريون ٺاهينديون هيون. هت وارا

پکا ٺاهينديون هيون. پن جون ٿڌيون تنوريون ۽ پکا انهن تي پن جا نمونا

ڪڍنديون هيون. ڪي ٿڌا تنوريون ۽ پکا لسا يعني سادا ٺاهينديون هيون.

سر سبز ساوڪ ئي ساوڪ باغات پيلا هئڻ سبب جي ڪري سامونڊي پٽي ۾

برسات ڄام پوندي هئي، ان برسات ۾ گاه پٽ ۽ وليون بي انتها خوبصورت

ڦٽنديون هيون.

وڻ جا قسم: ريٽڙوڻ. هن جو ڦر گندري کان ننڍو ٿئي ٿو، پر ماڙ

ڪيندا آهن.

چمڙو: وڻ هن جو ٻچ به کائيندا آهن.

ڪُٽي وڻ: هي وڻ مال چرندو آهي.

وائو وڻ: جانور کائيندا آهن.

هُڪن: وڻ جو قسم.

ڄمڻ کانئس: ول جو قسم. هي ول ٻار جي شتيءَ ۾ ڪم ايندي آهي.
اڄ به پڻ مان تڏيون تنوريون ٺهنديون آهن. اها پڻ حيدرآباد ۽ ٻين
ضلعا ۾ ايندي آهي. ماڻهو وندا آهن. اڳي اهو وقت هو جو ماڻهو اسان جي
پن زمينن مان پڻ مفت ۾ وڏيون ڪڍيون ويندا هئا. ايڏي پڻ هوندي هئي.
اسين عيسو خاصخيلي جي جاءِ تي پهچي وياسين، سائين عيسو خاصخيلي
سان ملاقات ٿي.

حاجي ابوبڪر پٽ حاجي محمد عرس کڻي

شام جي وقت بجلي هلي وئي... عيسو خاصخيلي چيو...
ادا! تي وٽ لائيت ڪينمي... (منهنجي گهر ۾ بجلي ڪونهي...)
پوءِ الهڏو خاصخيلي چيو... هل ته هلو... ڪارو چاڻ جا کڻي گهارو
۾ رهندا آهن، پنهنجا عزيز دوست آهن. پوءِ اسين قادو محلي مان عيسو
خاصخيلي جي جاءِ کان نڪتاسين، پنڌ هلندا اچي جو ڪيا خليف محلي ۾
آياسين. الهڏو خاصخيلي هڪ لوه جو دروازو کڙڪايو. ننڍڙو ٻار آيو. ان
کان پڇيائين.

تون جو پيءُ ڪٿي...؟

ڇوڪر چيو ”ٻاٻا گهر منجه آ.“

پوءِ هڪ همراھ ٻاهر آيو. تنهن اوطاق جو دروازو کوليو. اوطاق ۾
ويناسين هڪ بزرگ شخص آيو، تنهن پنهنجو تعارف ڪرايو.

حاجي ابوبڪر پٽ حاجي محمد عرس کڻي ڪارو چاڻ. اسين
گهاري ۾ پنج سال اڳ 2012ع ۾ آياسين. آئون ننڍڙو هوس سوڪي ويو
هوس... اتي اسان جا مائٽ عزيز رهندا هئا. حاجي خميسو کڻي رهندو هو،
اُن جو دڪان ريزڪي سيڌي سامان وارو، حاجي خميسو کڻي منهنجو مامو
هو. اُن جي جاءِ ڀڳت سرن جي ٺهيل هئي. اُن کي چار پٽ هئا... عبدالله
کڻي، ابراهيم کڻي، سليمان کڻي، زاهد حسين کڻي.

عبدالله کڻي ۽ ابراهيم کڻي اهي ٻئي مون کان وڏا هئا. سليمان ۽
زاهد ننڍا هئا. منهنجو مامو حاجي خميسو کڻي پوءِ ڪارو چاڻ ۾ لڏي آيو. اُن
مهل سوڪيءَ جا گهڻا ماڻهو لڏ پلاڻ ۾ هئا، لڏ پلاڻ ۾ هئا. اسان کي اها خبر
ڪونه هئي ته، ماڻهو ٿڌڙا ٿڌڙا ڇو پيا کڻن. سوڪيءَ جا ماڻهو ڪارو چاڻ ۽ ٻين

هندن ڏانهن لڏو ڪٿي ڇوپيا وڃن!! آئون ننڍو هوس ته منهنجي ذهن ۾ اهي سوال ٿرندا هئا.

ڪارو ڇان وڏو شهر هيو... اسان جي زمين هئي. هن وقت تائين اسان جي زمين ديم بيلو ۾ آهي ۽ ”ٻينا“ آهي. يعني بنجر ٿي وئي. ڪاري پاڻي ڦٽائي ڇڏي آهي. بنجر ٿي وئي آهي. ڪاري لهجي ۾ غير آباد ۽ بنجر زمين کي ”ٻينا“ چوندا آهن.

اهارات گهاري ۾ گذاري صبح جو سوڀر حاجي ابوبڪر ڪٿي کان موڪلايوسين. الله ڏنو خاصخيلي ڪارو ڇان هليو ويو. آئون گهاري کان سڃاڻو ويندڙ وين ۾ چڙهي پوءِ نٿي ۾ لهي پيس. دوست شوڪت ڪماڻ جي دڪان تي آيس، خيال آيو ته باقر خان سان فون تي ڳالهائين، مون باقر خان کي فون ڪئي، باقر خان مروا چيو. ”ادا!! آئون مڪلي تي آهيان، توهان ڪٿي آهيو؟“

”ادا باقر! مان شوڪت ڪماڻ جي دڪان تي ويٺو آهيان.“
 ”ڳڻو توهان اتي ويهو، آئون اڌ ڪلاڪ کانپوءِ اچان ٿو.“

چاليهه منٽن کانپوءِ باقر خان مروا بلوچ آيو، ان سان گڏجي سندس ڳوٺ آيس. ڪجهه دير کانپوءِ محفل مڃي وئي، سگهڙ، دوست، شاعر ۽ ٻيا ماڻهو به اچي ڪنا ٿيا.

رات جو ڳوٺ رسول بخش مروا بلوچ ۾ ڪچهريءَ ۾ ويٺا هُجُون، سائين ايوب گنڀو بلوچ، جيڪو عمر ۾ سڀني کان وڏو ۽ بُت ۾ پڙ هجي، پنهنجو تعارف پاڻ ڪرائڻ لڳو: ادا!! منهنجي عمر 93 سال آهي. ڳوٺ ايوب گنڀو، ديم جاڙا والي، ٽپو ”ڪاڻ“ تعلقو گهوڙا پاڙي، ضلعو نٿو.

1946ع ۾ سوڪي بندر جا هندو واپاري جن کي واڻيو، واڻيا چوندا آهن، اُهي حالتن جو اندازو لڳائي ويا هئا. پوءِ سڀني سوڪيءَ وارن کي چوڻ لڳا... ”اسين وڃڻ وارا آهيون ۽ هاڻي هتي رهيو ڪونه...“ پوءِ انهن پنهنجا ٽپڙ ٽاڙي، سوڙها ڪرڻ ۾ لڳي ويا... ڏسندي ڏسندي واڻين جا واهرا پکين جي آڪيرن جيان خالي ٿي ويا. اها خبر ڪونه پئي ته سوڪيءَ جا پکي آڪيرن مان اُڏري ڪهڙي طرف هليا ويا. انهن پنهنجا گهر آڪيرا سوڪيءَ جي سنڌي مسلمانن کي ڏنا هئا.

سوڪيءَ جو شهر سڪيو، ستابو ۽ سُهڻو شهر هُجي، جو هي شهر

دريائن جي وچ تي آباد هو. سوڪيءَ ۾ ساريال (سارين) جي ميل (ڪارخانو) هئي. ميل ۾ اُن جا ڏير لڳا پيا هوندا هئا. نورمحمد ستهو ان ميل جو سُشي هو. واٽين جي وچن کانپوءِ سارين چڙهڻ واري مشين پٽائي حيدرآباد ڪڍائي ويو. پاڻ ٿورو عرصو سوڪيءَ ۾ رهي پوءِ تعلقو گهوڙا پاڙي جي ”آداسي“ ڳوٺ ۾ اچي ويٺو. آداسي ڳوٺ ۾ واٽين جي ڪوئي هوندي هئي.

آداسي واڃياڻي هئي ان جي نالي سان ڳوٺ آهي، هن وقت ”آداسي“ نالي سان سڏجي ٿو.

حاجي ٻاٻو شولاڻي بلوچ ولد آمو شولاڻي

صبح جو جليل ڪٿي ۽ آءُ موٽرسائيڪل تي چڙهي ابراهيم حيدريءَ وياسين، دوست ايوب شاهه انتظار ۾ بيٺو هو. ابراهيم حيدريءَ ۾ ايوب شان، جليل ڪٿيءَ سان گڏجي حاجي ٻاٻو شولاڻي سان ان جي محلي ۾ ملاقات ٿي. اُن سان سوڪيءَ شهر جي حوالي سان ڳالهه ٻوله ٿي. حاجي ٻاٻو، سوڪيءَ جي ڏينهن کي ياد ڪندي چيو، سوڪيءَ جي زمين سنڌو درياھ جي پاڻي تي آباد ٿيندي هئي. هيءُ وڏي ڀاڱ واري زمين هئي. هن زمين ۾ قسمن قسمن جا فصل ٿيندا هئا. زرعي آبادي تمام سُئي ٿيندي هئي، جنهن ۾ ساريال (سارين) جو فصل تمام گهڻو ٿيندو هو. انهن ڏينهن ۾ پلوڙ قسم جا چانور پيدا ٿيندا هئا.

ٿڙيا چانور، رتڙيا چانور، ڪارائي گنج چانور، سُڳديا چانور (سُڳداسي) ايري چانور، اڙد مٿر، مور مٿر، چٽا، جَوَ، مڪائي ۽ ٻيا فصل به جهجهتا ٿيندا هئا. سوڪيءَ ۾ سايون ڀاڄيون ٿينديون هيون، جنهن ۾ ساوا مِرچ، هرو تماٽا (چماٽا) بصر، پالڪ، بيم، ميه، توريون، پينڊا، هنداٽا، گدرا وغيره جام ٿيندا هئا. رات جي وقت سوڪيءَ جي پاسن وارن دريائن جو نظارو ڏسڻ وٽان هوندو هو. انهن دريائن منجهه رات ڏينهن ٻيڙا ۽ ٻيڙيون هلنديون رهنديون هيون، جيڪي ماڻهن کي هڪ ٻيٽ کان ٻئي ٻيٽ تي پهچائينديون هيون، انهن ۾ اهڙا ٻيڙا هوندا هئا، جيڪي گهوڙن (مڇيءَ جو شڪار) ڪرڻ ويندا هئا. ڪيترا وڏا ٻيڙا سوڪي بندر ۽ سنڌ جي ٻين تڙن تي مال کڻي ايندا هئا، پوءِ اهو مال لاهي ٻيڙا خالي ڪري سوڪي ۾ اچي اتان وري ٻيڙا ديسي گيه، چمڙو، اُن وغيره پرائي کڻي ويندا هئا. اُهي سوڪي مان اُن ٻيٽ، ڀاڄيون، چانور، ڪي وري وِھتَ (جانور) وٺي ويندا هئا، ڇو ته سوڪيءَ ۾ ٻيلا

گهوڙا ۽ اُن جا اعليٰ نسل هوندا هئا.

سوڪيءَ جي درياهن ۾ هر وقت ميلا هوندا هئا، پيڙين جا ناکئا، درياھ منجه پيڙيون هاڪاريندي، ڪلام ڳائيندا هئا، انهن جو سُريلو آواز هوا سان رلي ملي پري پري تائين ويندو هو. پيڙين جي هلڻ جو شور غل، آواز ۽ ناکئن فلاصين جا گيت جڏهن ڪنڌين وارا ٻڌندا هئا ته ڪلي ٽڙي پوندا هئا. درياهن جي ڪنڌين تي راڳ رنگ جون محفلون، ٿينديون هيون، جيڪي ڪنڌين جي سونمن، هوندا هئا. درياهي ماڻهن کي نئين زندگي ملي ويندي هئي. درياھ جا ماڻهو پيڙائين جا گيت، ميٽڙا ٻول ٻڌي خوشيءَ ۾ مور جيان نچي پوندا هئا ۽ چوندا هئا... ”شال آباد هُجن، اهي پيڙائتا ۽ ڪنڌين وارا“ درياھ موج مستيءَ سان وهِي ته پوءِ چوَن مهائين ملاحن، ناکئن ۽ خلاصين جون تستيون ٿين، ڪنڌين تي ڪڏڪاريون ٿين ۽ محبتي ماڻهن جا ميلا مڃن.

سندو درياھ ۽ سامونڊي پتي ۾ رهندڙ ماڻهن اهو ڪڏهن ڪونه سوچيو هو ته... اهڙا ڪارا ڏينهن ڏسڻا پوندا. دردن جا چڱا ۽ ڪڏڪاريون ڪندڙ ڪنڌيون، پٽ ۽ پوٽا، چاڙون سهي سوڪهڙيءَ ۾ سُڪي مروڙ جي ان منڊاڻتي موت جي مُنهن ۾ هليون وينديون. هير جنهن درد جي پيڙاه ۾ سامونڊي پيڙهجن ٿيا پيا... سا سون ۽ چانديءَ وارن ماڻهن کي خبر ڪهڙي...!!؟

سوڪيءَ جا هندو، سماجي چڱ پلائي وارا ڪم ڪندا هئا، مسافر خانو ٺهرائڻ ۽ جانورن جي لاءِ الڳ پاڻي وارا حوض ٺهرائڻ، سوڪي جو شهر صاف سٿرو هوندو هو. سوڪيءَ جي مکيه وائين کي ڪا گوڙ واري خبر پوندي هئي ته شهر ۾ ٿوري لڇاڻپ ٿئي پي، ته هڪدم عثمان ۽ قاسو بخت کي گهرائيندا هئا. سوڪيءَ ۾ ماٺار ڪرائيندا هئا ۽ کين اها هدايت ڪندا هئا، ”سوڪي سهني جي لاءِ سُڪ جو آڪيرو آهي. سڪ ۽ شائتي سان رهجي ۽ هلجي.“ حاجي بابو شولائي کان موڪلايو.

شام جو دوست جليل ڪٿيءَ سان گڏجي ابراهيم حيدري جي پاسي ۾ جمع ڳوٺ هجي، اتي پنهنجو پٽ حاجي رمضان ڪلمتي بلوچ سان ملڻ آياسين، جڏهن پنهنجو سان ملڻ ٿيو هي ڏاڍو خوش ٿيو. اوطاق کوليائين، ان منجه وينا سين. هن جي عمر اسي (80) سال هئي، پر لڳي ڪونه رهيو هو.

پنهنون ڪلمتي بلوچ ڳالهائون ڪندي ٻڌايو ته:

اسان جي سوکي ۽ زمين هئي. سوکي جا زميندار هياسين، شهر سوکي، ديه سوکي، تپو بيلو، مالحال ڪارو ڇانڻ تعلقو شاهه بندر، تپو بيلو ۾ 3 ديهون هيون. بيلو ديه، پيٽري ديه ۽ سوکي ديه. بندر گاهه ميرواهه درياهه جي ٿوري فاصلي تي ڏکڻ ۾ سوکي شهر هو. سوکي بندر گاهه جي اولهه ۾ گابار درياهه هو. منهنجو ڏاڏو واڌڪو ڪم ڪندو هو. آئون هير به واڌڪو ڪم هوڙا، پيڙيون وغيره ٺاهيندو آهيان. تر وارا ماڻهو مختلف شهرن وارا ماڻهو واڌڪو ڪم ڪرڻ جي لاءِ گهرائيندا آهن ته هليو ويندو آهيان. اسين خاص طور تي سوکي ۽ جي بازار ۾ اڀوساڻي جي منائي ۽ ان جي هوٽل تي چانهه پيئڻ ضرور ويندا هئاسين.

سوکي ۾ ٻه مک ماڻهو فيصلا ڪندا هئا. رئيس قاسو جت پاڙو آمر پٽ صوبيدار خان جت، عبدالرحمان شيددي ولد عثمان شيددي درزي هو ۽ سوکي ۽ جونڊيڙو زميندار به هو. عثمان شيددي ٺاهوڪو درزي هو. رئيس قاسو جت جو وڏو قومي سردار جنهن جونالو مامو خان ملڪاڻي هو. سردار مامو ملڪاڻي جو پٽ رئيس غلام قادر ملڪاڻي تعلقو جاتي، ضلعو سجاول. انهن جا سوکي ۽ جي بازار ۾ ڪپڙن جا وڏا دڪان هئا. حاجي خميسو کتي، رئيس قاسو جت، عثمان شيددي امين جت ونگائي، حاجي صديق جت ونگائي، حاجي سليمان جت ونگائي، حاجي قادر بخش بلوچ ولد محمد خان بلوچ وغيره انهن جا ڪپڙن جا دڪان هئا.

سوکي ۽ سکر کان پيڙا ۽ پيڙيون اينديون هيون. اهي لاٻارن جي ڏينهن ۾ اچي لاٻارو ڪري ساريون ڪٽي مل (سارين جو ڪارخانو) ۾ ايندا هئا. سوکي ۽ جت دٻائي وارن جا وڏا پيڙا هوندا هئا. اهي سوکي مان آن جا پيڙا پراڻي ڪراچي ويندا هئا. جت دٻائي ڪلاچي ۽ مان ڪپڙو، ريزڪي سامان وغيره اُن جا وڏا پيڙا پراڻي سوکي بندر گاهه، ڪارو ڇانڻ، ڪيتي بندر ۽ شاهه بندر انهن تي مال پهچائيندا هئا، انهن پيڙن جو مک مالڪ ابراهيم جت دٻائي هوندو هو. ابراهيم جت تعلقو ڪيتي بندر، ديهه جاوو درياهه وٺو تي رهندو هو.

اسين پنهنون ڪلمتي کان موڪلائي اسڪوٽر تي چڙهي ريڙهي اچڻ لڳاسين. ريڙهي ميان ڳوٺ جي موڙ وٽ سامهون لوڻ جون ڪاريون

ننڍيون ننڍيون ٻاريون، جن ۾ لوڻ جي اڇي چمڪَ سڄ جي ڪرڻن تي تجلا چانديءَ جي سڪن وانگر ڏٺي رهي هئي. انهن لوڻ جي ٻارين کان پري ڪُجهه فاصلي تي سمنڊ ۾ جهاز بيٺل هُجن. آءُ ريڙهي ميان ڳوٺ جي طرف ٿورو هلي بيهي رهيس. ڪن تي سوز ڪي ڪي، جو آواز آيو. ڪنڌ ورائي ڏٺو ته موڙ کان هڪ سوز ڪي ريڙهي ميان جي طرف وڌ ڪائي اچڻ لڳي، اُن کي هٿ ڏٺو ته بيهي رهي، مان سوز ڪي جي ”ڪُڻ“ (پويان) ۾ ويهي رهيس. روڊ جي کاٻي پاسي تي جبل جي ٽڪري هُئي. اُن تي ڪچا ڪپا گهر ٺهيل هجن. روڊ ۽ اُن ٽڪريءَ جي وچ ۾ ديورين جا گهاٽا وڻ، ڪلرائي زمين هئي. اُن زمين تي ڪٿي ڪٿي گند ڪچري جا ڍير هئا. روڊ جي ساڄي پاسي تي پونو (ڪلرائي زمين) ان کان پري پاڻيءَ ريڙهي درياهه جو ۽ ساوا وڻ ڏسڻ ۾ آيا.

اُهي وڻ تمر جا هئا، سوز ڪي ريڙهي ميان جي پَڪي روڊ تي هلندي رهي، روڊ جي ساڄي پاسي کان ڇهن ستن فوٽن تي ڪي پڪيون جايون، ڪي ڪڙن کانن وارين جاين جون قطارون هُجن. روڊ ۽ جاين جي وچ وارو حصو هيٺ هجي. جنهن ۾ گندو پاڻي بيٺل هيو. روڊ جي ٻئي پاسي کان گندي پاڻي تي نالو هيو. روڊ تي سوز ڪي هلندي جڏهن ريڙهيءَ جي مين روڊ تي هلڻ لڳي، روڊ جي ٻنهي پاسن کان دڪان ۽ گهر هجن. دڪانن ۽ گهرن جي اڳيان مٽيءَ ۽ گند جا ڍير پيل هئا. انهن ڍيرن تي ڪُٽا سٽل ۽ ڪي ڪُٽا هڪٻئي سان ويڙه ڪندا ڊوڙندا رهيا.

رحيم بخش ولد غلام محمد کٽي

اسين ڊاڪٽر رحيم کٽي جي ڪلينڪ تي آياسين. پوءِ ڳالهيون ڪندي رحيم چوڻ لڳو، ادا! اسان جا وڏڙا پڙڏاڏا پهريائين ”مورانجهر“ ڳوٺ ۾ رهندا هئا، جيڪو مور چڏائي ۽ وٺيون ٽڪي جي ڳوٺ جي آس پاس ۾ آباد هو. پوءِ ارڙهين صديءَ ۾ اسان جا وڏڙا نالي محمد صديق ۽ سندس ڀاءُ نالي محمد اُهي مورانجهو مان لڏي اچي ڪارو ڇان ۾ ڏهيسر ڳوٺ وٽ پنهنجو الڳ ڳوٺ، مسجد، مدرسو آباد ڪري ويٺا (هينئر اُهي ڳوٺ ڪون آهن) اُهي ملان هئا، درس تدريس جو ڪم ڪندا هئا ۽ انهن هڪ ”سريل“ جو وڻ پوکيائون جيڪو. ڏيڍ سئو سالن جو آهي. اڃا بيٺو آهي. واٽين جي ”پل پلائي“ هوندي هئي. پوءِ اتان لڏي شهر جي اولهه طرف ۾

”يار محمد اولياءَ“ واري پاسي ويا. ملڪ جي ورهاڱي تيڻ کانپوءِ واڻيا هليا ويا. انهن پنهنجي گهرن ۽ دڪانن جون ڇاڀيون اسان جي ڏاڏي عبدالرحمن کي ڏئي هليا ويا. جيڪي واڻين، ملڪاڻين ۽ جتن جون زمينون مقاطعي تي ڪٽي آباد ڪندو هو، پوءِ ايوب جي دور ۾ ”ڪاري ڇان يونين ڪائونسل“ جو چيئرمين بڻيو. ايمانداريءَ سان سڀ ڪم ڪار انجام ڏيندو هو. سڀ ”عبدالرحمن چوهدري“ جي نالي سان به سڏيندا هئا.

اسين وڏڙن کان ٻڌندا پيا اچون ته ”ڪارو ڇان بندر ۽ سوڪي بندر شهرن جي حوالي سان گهڻا مشهور هئا. ڪارو ڇان ۽ سوڪي شهر ايترا سُڪيا ۽ ذريعي آبادي وارا شهر هوندا هئا. جيڪي به ايندو هو، اهو پاڻي گهرندو هو ته کير جا وٽ ۽ لسيءَ جا وٽ پري ڏيندا هئا. محبت پرين ماڻهن جا هر وقت ميلا هوندا هئا. جڏهن مهر اڄ جون موجون ۽ مٺو پاڻي جهڪو ٿيندو ۽ آهستي آهستي رڪجي ويو ۽ پاڻيءَ اچڻ ڇڏي ڏنو. زرعي زمينون، جيڪي سهڻن باغن ۽ وڻن سان هٿار هونديون هيون، اهي سڀ ڪاري پاڻي، جيڪو مٺي پاڻي (درياهه جي پاڻي) جي نه اچڻ ڪري اهي زمين ۾ داخل ٿي ويو. ڏسندي ڏسندي سوڪي ڪارو جا سونا پٽ اڇڙي ويا ماڻهن لڏ پلاڻ شروع ڪري ڏني. سوڪي جو منهن کي ”پل پلاڻي“ ۽ ڪشمير چوندا هئا. هاڻ انهن پتن تي ”ڪانگ“ پگهه به ڪڏهن ڪڏهن ڏسڻ ۾ اچن ٿا. ماڻهن ائين اڏري هليا ويا جيئن چوندا آهن ”وڻ به ويا واهرا به ويا“، اسان به مجبوري ۾ ڪاري ڇان ڇڏي، لڏي اچي ريڙهي ميان ۾ اچي آباد ٿياسين. اسانجو بابا غلام محمد کتي ريڙهي ميان ۾ ئي دم ڌڻي حوالي ڪيو. اسين هاڻ هت رهندا آهيون. هتي منهنجو وڏو ڀاءُ عبدالجليل کتي ۽ آءٌ گڏ رهندا آهيون، مگر ڪارو ڇان جون خوشيون، خوشحاليون اسان کان وِرن ئي ڪونه ٿيون.

ڪجهه دير کانپوءِ سائين محمد عمر جاموٽ ۽ رزاق راهي آيا.

ٻنهي سان ملڻ ٿيو. مون سڀني کي اڳواٽ اچڻ جو ٻڌائي ڇڏيو هو، حال احوال ڪرڻ کانپوءِ چيو.

ادا ”بندر“ تي هلو. اُت خلاصي، واڍا آهن. انهن سان ڪچهري ڪريون، ”بندر“ تي ماڻهن جي پيمه رهي ٿي. ڪيتريون پيڙيون اچن ۽ ڪي پيڙيون ريهرڙيءَ مان سامان کنيو وڃن. ڪي ناڪڻا ۽ خلاصي پيڙين ۾ ويسِي (سيڌو سامان) وٽ ۽ شڪار گهورڻ جي تياري ۾ هوندا آهن. ڪي پيڙيون سُڪيءَ

(تڙ) تي رکيل آهن. انهن پڙين هوڙين کي مرمت جي لاءِ ناکئن بيهاريون آهن. اتي هير وڏي رونق آهي.

سائين محمد عمر جاموت جي ڳالهه ٻڌي، آءُ اُٿيس ڊاڪٽر جليل ۽ رحيم بخش کان موڪلايو. پوءِ رزاق راهي ۽ سائين محمد عمر جاموت سان گڏ ڪلينڪ مان نڪري سوز کي آڏي وٺان مٿياسين ته نوجوان سوز کي جي پاسن ۾ ته ڪي وري روڊ جي پاسي وارين پٽين سان ٽيڪ ڏئي ويٺا هجن، انهن جا ڪنڌ لڙيل، اکيون ٻوٽيل، جسم ساڻو ۽ ڏٻرو، وات ۾ گتڪو ۽ چورو هُجين. ڪي ٻار پاسي مان گذريا ته انهن جا وات به ڳاڙها ۽ مٿن جي اندران ڪجهه شئي هُجين. انهن جون مٿون، مُرلي وڃائيندڙ مڱهار جي مٿين وانگر ٽوڪيل هيون. ڪي نوجوان چوڪريون وڏن برقعن سان مٿن اڳاڙو هٿن ۾ پيرس گهرن مان نڪري سوز کي ۾ وڃين ويٺيون.

رزاق راهي ٻڌايو ته هتان سوز کي چشما ڳوٺ، حيدري بندر گاهه ۽ ٻين پروارن ڳوٺن ڏانهن وينديون آهن. اسين مين روڊ وارو رستو ڇڏي هڪ گهٽيءَ ۾ داخل ٿياسين. جيڪا سڏي ”عبدالغفور جاموت بندر گاهه ٿي وئي. ريڙهي ميان جو وڏو بندر گاهه آهي. گهٽيءَ جي پنهجي پاسن کان گند جا ڍير هجن. رستي جي وچ تي گترن جا ڍڪڻا ڪل ڪن گترن جو اڌ منهن تي گول لوهه جا ڍڪڻا رکيل هجن. رستي ۾ نوجوان چوڪرا، چوڪريون، انهن جي وات ۾ سوپاريون، چورو ۽ گتڪو هجي. رستي ۾ هر گذرندڙ ماڻهوءَ جو وات ڳاڙهو ڏسڻ ۾ آيو. رزاق راهي کي چيو: ”هتان جا ماڻهو ماني گهٽ ۽ گتڪو گهڻو استعمال ڪندا آهن. رزاق راهي کلي ڏنو. هن جي وات ۾ به گتڪو هجي. ريڙهي ميان جا ماڻهورنگ جا سانوار ۽ بُت ۾ سُڪل هجن. اسين بندر گاهه ڏانهن ويندڙ گهٽيءَ ۾ هلندا رهياسين. سائين محمد عمر جاموت چيو.

ادا، هي جاءِ پنهنجي آهي، آچو چانهه پي پوءِ ”بندر“ تي هلون ٿا. جاءِ جي ڏاڪن تي ماربل لڳل هجي. اسين اندر ڪمري ۾ داخل ٿياسين. ڪٿ تي سائين عبدالغفور جاموت سٽو پيو هو. هن سان اٺ ٽو سال اڳ ملاقات ٿي هئي. حال احوال ٿيڻ کانپوءِ سائين عبدالغفور جاموت مون کي سڃاتو. کائڻس طبيعت جي باري پڇيو ته ٻڌائڻ لڳو.

ادا، ست مهينا اڳ هن کي جاءِ ۾ جتي سٽو پيو آ، هلندي ڪري پيس، پوءِ

وهجي رهيس. هاڻ هلي نه ٿو سگهان، ڇڙي ۽ ڪنهن سماري تي اُٿي ٿورو هلندو آهيان، ڪهي تنگ سان هلي نه ٿو سگهان.

سائين عبدالغفور ڄاموٽ ڳالهه ڪندي، ڪٿ تي پاسو ورايو، ايتري ۾ رزاق راهي چار چانميون کڻي آيو ۽ سڀني کي چانهه ڏئي، هڪ ڪوپ چانهه جو پاڻ کڻي ڪرسيءَ تي ويهي رهيو.

سائين عبدالغفور ڄاموٽ پنهنجي تنگ جي باري ۾ ٻڌائڻ لڳو. ”ادا، وڏي ڳالهه اها آهي ته مي جي تنگ ڀڳل ڪونهي، نه ڪنهن هنڌ کان ٽٽل آهي، نه ئي ڌڪ ڦٽ جو نشان آهي، نه وري ڪو سور آهي. تنگ ۾ ڪو درد ٿئي ڪونه پيو. پر پٽ تي پير رکي هلي نه پيو سگهان. هي تنگ هلڻ کان جواب ڏئي ڇڏيو آهي. ڊاڪٽرن کان علاج ڪرايان ٿو پيو، ڏکيون به هٿان پيو پر ڪو فائدو نه آهي.“

اڌ ڪلاڪ کن سائين عبدالغفور ڄاموٽ سان ڪچهري ٿي. پوءِ ڪائنس موڪلايو. اسين ساڳي گهٽيءَ مان بندرگاهه جي طرف هلڻ لڳاسين. سڄي هٿ تي هڪ گهر جي اڳيان وڏيءَ عمر وارو جوڙو (عوررت ۽ مرد) ويٺو هجي. اُهي پاڻ ۾ ڪچهري ڪندا ٿي رهيا، پر انهن جي وات ۾ به چورو هُيو. هڪ جاءِ ۾ ڪڇيءَ جو وڻ هُيو. ڪڇي جون ڇڙيون ڀٽ جي مٿان گهٽيءَ جي طرف لڙيل هيون. ڇهن منتن کانپوءِ اسين ”بندر“ تي پهچي ويا. تڙ تي ننڍڙا پار سائيڪلون هلائيندا رهيا. ڪي پار سُڪيءَ تي بيٺل پيڙين ۾ راند ڪندا ٿي رهيا. اسين ”ريڙهي درياهه“ جي ڪنڌيءَ تي اچي بيٺاسين. درياهه ۾ پيڙيون/هوڙا/هوڙيون هلنديون رهيون. ڪي پيڙيون درياهه جي ڪنڌيءَ سان بيٺون هجن. انهن ۾ ماڻهو ويٺا هُجن. اسين تڙ کان واپس ٿياسين ته ڪي ماڻهو سائين محمد عمر ڄاموٽ سان اچي مليا. پوءِ سهڻي گڏجي ”بندرگاهه“ جي هڪ دڪان تي اچي ويٺاسين. سامهون ”ريڙهي درياهه“ جو نظارو به ڏسڻ ۾ ٿي آيو.

ڪچهري ۾ ويٺل ماڻهن پنهنجو تعارف ڪرايو. محمد جمن موساڻي عمر 48 سال، محمد رمضان خاصخيل، نور احمد جت، گلزار ”ڇاڪي“ ملڪاڻي، رزاق راهي فنڪار ريڙهي ميان، يوسف ملڪاڻي احمد سياراڻي، محمد جمن موساڻي، اُتي ڪلاڪ کن دوستن سان ڪچهري ڪري اٿياسين. سائين محمد عمر ڄاموٽ چيو. هاڻ ٻي پاسي هلنداسي. گهاتو

هينئر ڪٽنگ سيلون آهي. اتي گهڻا ماڻهو ويٺل آهن. جنهن جاء تي ٻيڻا آهيون. ان جي پٺيان آهي.

ريڙهي ميان مارڪيٽ هيءَ مارڪيٽ ”ريڙهي بندر گاهه“ تي هئي. اسين هلندا، نور محمد ڄاموٽ آئل شاپ“ ان جي سامهون هاشمي ٽيلرز ۽ ”گهاتو هيئر ڪٽنگ سيلون“ هئي. اسين اُتي آياسين ته پنج ماڻهو ويٺل هئا. انهن پنهنجو تعارف ڪرايو. ”محمد يعقوب عمر اڻي پنهنجو احوال ٻڌايو“.

آءُ 1965ع ۾ نئون ضلعو جي ”پهرا“ شهر مان لڏي هت آيو هوس. هينئر هت ئي ”گهاتو هيئر ڪٽنگ سيلون“ کولي پنهنجو گذر سفر ڪريان پيو. پوءِ ٻي ماڻهو پنهنجو تعارف ڪرايو. منهنجو نالو محمد حنيف شيخ، هيري شيخ محلا ريڙهي ۾ رهندو آهيان. اسان جا وڏا اصل سيوهڻ جا هئا.

محمد موسيٰ ”چاڪي“ اسين اصل سوکي شهر جا آهيون، جڏهن سوکي ڦٽو ته ”شاهه بندر“ تي اچي ويٺاسين. ڪجهه عرصو چوهڙ جمالي ميهڙ ۾ رهياسين هير چاليهن سالن (40) کان وٺي ريڙهيءَ ۾ رهون ٿا، هت درز ڪو ڪم ڪندو آهيان. علي محمد شيخ ۽ واڍو عباس موساڻي پنهنجو نالو ڪچهريءَ وارن کي ٻڌايو. هن جي عمر سال هئي. قد جو ڊگهو، اچو مٿو، ڳالهائڻ ۾ سهڻي کان تيز هيو. واڍو عباس موساڻي، ڪچهريءَ وارن کي ”پيڙيءَ منجه“ استعمال ٿيندڙ ڪاٺين جا نالا ٻڌايا. ايتري ۾ گهڻ ۽ ابو واڍو ۽ ڊاڪٽر وارا به اچي پهتا،

اولي:

هتيا:

جنگ: اها ڪاٺي جيڪا پاتين کي پاڻ ۾ ڳنڍي ۽ مضبوط ڪري ٿي:

ڪاترو: هن ڪاٺي جا ٻه قسم ٿيندا آهن، ڪاترو وڏو، ڪاترو ننڍڙو (1) ڪاترو، هيءَ ڪاٺي پيڙيءَ جي اڳيان گولائيءَ ۾ لڳندو آهي. جنهن کي مانڊيو ڪاترو چوندا آهن.

(2) ڪاترو: هيءَ ڪاٺي پيڙيءَ جي پويان سنڌو لڳندو آهي جنهن ”ڪاترو پويون“ به چوندا آهن.

تر: هيٺيون تر وارو حصو

راسو پيلجو: هي ڪاٺيون هوڙي ۽ پيڙيءَ جي ساڄ (ساڄي ۾ لڳن، کاٻي ۾

لڳن

داسو پيلجو: اها ڪاٺي جا هوڙي جي ٻنهي پاسن کي لڳي.
آڏا: اهي ڪاٺيون جيڪي پيڙي جي اندر ان لڳنديون آهن. پٽ، پاتيا، رَو،
سڪاڻ، مورو.

پوءِ دوستن کان موڪلائي ڊاڪٽر جليل جي گهر آيس.
صبح جو ڊاڪٽر جليل جي ڪلينڪ تي آياسين. اتي حسن درو
سان ملاقات ٿي. حسن ولد درو ملڪاڻي عمر سوا سؤ لڳ پڳ آهي.
پوءِ حسن درس چوڻ لڳو ڪاڪ ۾ ويٺو هوس، جيڪا سوکي جي اوڀر ۾ هئي.
حاجي بچل خان ملڪاڻي جيڪو اُن تر جو وڏي حيثيت وارو بادشاهه ماڻهو
هو، ڪاڪ اسانجو ڳوٺ هو. سوکي تي ڪم ڪار سان ويندا هئاسين.
سوکيءَ جي ڏکڻ ۾ عثمان ڪورائي جو ڳوٺ هو. اُن ڳوٺ ۾ گهمڻ ويندا
هئاسين. عثمان ڪورائيءَ جو ڳوٺ ”سنهڙي“ درياھ تي هو.

سوکيءَ ۾ جا پل پلائي هئي. اها ڪٿي ڪونه هئي، سوکيءَ جي پاسي ۾
”بندر“ هيو. اُتي عالي پاتڙي مير بحر هو جيڪو مير واه درياھ تي پٽڻ
اڪاريندو هو. ڪارو چاڻ يا پين پاسن کان ماڻهو ايندا هئا. اُنهن کي پار
اڪاريندو هو. سوکي شهر جي ايراضي اڍائي کان ٽي ڪلوميٽر پکيڙ ۾
هئي. سوکيءَ ۾ گهمندي مزو ايندو هو. اُن ٽيم ۾ سوکي ڪشمير هئي. ڪوڙ
ڪپت ڪونه هئي. امن وارو شهر هو. سوکي پٽڻ تي لهي سوکي شهر ڏي
ويندي، ڏه منت لڳندا هئا. سوکيءَ جا ماڻهو وڏن چار چڱن جي ڳالهه ٻڌندا
هئا. ڪنهن کي هڪل ڪبي ته اهو ماڻ ٿي، مڙي ويندو. جهيڙو جهڻو ڪين
ڪندو. هاڻ اُتو وقت پيو هلي، ڪوبه چئن چڱن ۽ وڏن جي ڳالهه کي ٻڌي
ڪونه پيو ۽ اڻ ٻڌي ڪري هليو پيو وڃي. مون کي چار پٽ آهن. اُنهن جي
شادي ڪرايم، انهن جون مايون پٽن کي ڪڍي ويون. آءٌ ڏيءَ وٽ ڪاوان ٿو.
هن پير سني جي حالت ۾ آهيان پر سچائي سان مرڻ گهران ٿو.

رات جا سوا ٽو (9:15) ٿيا هئا، فون جي گھنٽي وڳي نمبر ڏنو ته
پيءُ الهڏنو خاصخيلي ڪير وائيءَ جو هيو. هن گهارو شهر ۾ ملڻ جو پروگرام
رکيو هو، سو تيار ٿي گهارو جي لاءِ نڪتس. مون کي قاعد آباد ڪراچي کان
سجاول شهر جي ويڳن ملي، ان ستر روپيه (70) ڪرايو ورتو. ڪلاڪ سوا
کانپوءِ گهارو بس اسٽاپ تي پهتس. ايتري ۾ الهڏنو خاصخيلي جي فون

آئي...

“ادا! آئون چيئرمين هٽل تي ويٺو آهيان. اهو بس استاپ تي آهي...” منهنجي ڀرسان گاڏي وارو بيٺو هجي، تنهن کان “چيئرمين هٽل” جي باري ۾ پڇيو.
 “سائين! توهان سڄي طرف ڏسندا، سامهون چيئرمين هٽل آتو.”
 “ادا مهرباني!”

مون ڪنڌ ورايو ته سامهون “چيئرمين هٽل” هجي. الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي سامهون ڪاٺ جي صندل تي ويٺو هو. ان ڏي وڌي ويس. مون کي ڏسندي ئي اتي آيو. هٿ ملائي چوڻ لڳو.
 “ويھو ماني ڪاٺون.”
 “ادا ماني دير سان ڪاٺيندس.”

“جڳو هاڻي ڇاچي عيسيٰ خاصخيلي جي جاءِ تي هلون ٿا.
 الڏنو خاصخيلي هلندو ڪجهه ڳالهيون ٻڌائڻ لڳو.

سوڪيءَ ۾ خواجہ رهندا هئا. اهي زميندار هئا. هاڻي ڪراچي نيو مارڪيٽ ۾ سونارڪو ڌنڌو ڪندا آهن. اسين سوڪيءَ ۾ گهمڻ ويندا هئاسين. ڏاڍو مزو ايندو هو. ڪارو ڇاڻ ۾ رهندا هئاسين، پر سوڪي ۾ هڪ نه ٻئي ڏينهن ويندا هئاسين، سوڪي جا ڪنڀار، اهي لڏجي ڪارو ڇاڻ ۾ اچي ويٺا. ڪجهه سالن کانپوءِ اهي ڪارو ڇاڻ مان لڏي وڃي گهارو ويٺا. هير گهارو ۾ انهن جي ڪپڙن جا دڪان آهن.

اڳي برسات پوندي هئي ته ڪارو ڇاڻ ۽ سامونڊي پٽي ۾ خوبصورت گلڙا ڦٽي پوندا هئا. وليون پتن تي اڀري اينديون هيون. مريڙو، ڳلر، سائون، ڪنڀي، پت پون ڦاڙ، پوٺانتي، گولاڙو، ٻيا به ڪوڙ نالا آهن. ڪي وليون ان ڏينديون هيون. اسين ان جو پت پڇائيندا هئاسين. ڪارو ڇاڻ جي پاسي ۾ اترادي ملاحن جو ڳوٺ هو، جيڪو اسحاق اترادي سان مشهور هو. ان اترادي ڳوٺ ۾ مڇي جا (منهنجا) سڪ وارا دوست هئا.

ادا! سامونڊي ماڙهن (ماڻهن) جي حياتي هاڻي ڏاڍي ڏکي آهي. درياھ جون ڪنڌيون ڀسو، پيٽن ۽ ڍورن کي وڃي ڏسو، اجڙيا، ڪارا لڳا پيا آهن. اهي ماضي واري سونمن مال جون گڏڪاريون، ڀاڳين جا وٽان جيڪي خوشين سان ڀريا پيا هوندا هئا. اهي سڀ ڪونه آهن. هير نه ڪي

وٽان، نه ڪي وڻ وليون. نه وري پاڳيا آهن. ڪنهن ڏوري ۽ درياھ جي ڪنڌيءَ تي ڪو گھر آهي ته اهو به آسري ۾ ويٺو آهي ته من سنڌوءَ جو منو پاڻي آچي... پر اها اُميد واري تند اندر منجهه ڇڄي پئي آهي. ڪارو ۽ سوڪيءَ ۾ ”ڪاٺيار“ ويٺا هوندا هئا، انهن جا ڪي گھر ڪڏا مارڪيٽ ۾ آباد آهن. اصل ۾ اهي سوڪي شهر جا آهن.

حاجي ابراهيم فقيرائي جت سان ڳالهه ٻوله

ٻئي ڏينهن منجهند جو ٻارھين وڳي ڳوٺ رسول بخش ترووا بلوچ ۾ حاجي ابراهيم پٽ حاجي صديق فقيرائي جت سان ڳالهه ٻوله ٿي هن ٻڌايو ته:

”اسان جو ڳوٺ ڪيٽي بندر کان چئن ميلن تي آهي. منهنجي پيءُ ”حاجي صديق فقيرائي جت“ جي نالي سان ڳوٺ آهي. هن ڳوٺ ۾ سئو کن (100) فقيرائي جتن جا گھر آهن. اسان جي ڳوٺ کان ٿوري پنڌ تي دٻائي جت رهندا آهن. ان ڳوٺ جو نالو حاجي اسماعيل دٻائي جت آهي. اسان جا مائٽ وڏا سي سوڪيءَ ۾ رهندا هئا. اسان جي وڏن جو سوڪيءَ منجهه اُٿين (اُٿن) جو ڌنڌو هو. لاٻاري جي مُند ۾ اسين اُٿيون (اُٺ) درياھ منجهان اڪاري، سوڪيءَ تي ويندا هئاسين. اسين پنهنجو لڏو پيڙين ۾ ڪڍي ويندا هئاسين. سال ۾ ٻه مهينا ”ڪٽي ۽ نهاري“ اهي هندي مهينا آهن، اهي ٻئي مهينا سوڪيءَ ۾ رهي لاٻارو ڪندا هئاسين. سوڪيءَ ۾ اُٿين (اُٺن) جو واپار به ڪندا هئاسين. اسين اُٿين جو واپار اڄ تائين ڪندا اچون ٿا. اسان جو اهو ڌنڌو صدين کان وٺي آهي. هير اسين پيا ڪريون. هاڻي مڇي وارو ڌنڌو به ڪريون. منهنجا ٽي پٽ آهن، هڪ پيڙو مال (اُٿين) کي پاڻي پيارڻ جي لاءِ ۽ ٻه پيڙا (هوڙا) مڇيءَ جي شڪار لاءِ آهن. اسان جي ڳوٺ ۾ سئو پيڙا (هوڙا) آهن. سڀئي جت مڇيءَ وارو ڌنڌو پيا ڪريون. سنڌ جي سامونڊري پٽيءَ ۽ لاڙ ۾ ميلا لڳندا آهن، اُتي اُٿيون ڪاهي وڃي وڪرو ڪندا آهيون.

غلام شاه جو ميلو ”ملھ درياھ“ تي لڳندو آهي. اسين پنڌ اُٿيون ڪاهي ويندا آهيون. اسان کي ڏھ ڏينهن لڳي ويندا آهن. ٻدين جي پاسي ۾ ساجن سوائي جي ميلي ۾ اُٿيون ڪاهي ويندا آهيون. هن ميلي تي اُٿيون (اُٺ) زياده وڪرو ٿينديون آهن. اُٿين (اُٺن) جا ڪيترائي قسم آهن. هر

اُٺ جو پنهنجو مله هوندو آهي. ائين جا رنگ به ٿين. ڪتي رنگ، ڪاري رنگ، ساوي رنگ، پوري رنگ، ڳاڙهي رنگ وغيره. اُنن ۾ ذاتيون ٿينديون آهن.

سنڌي سنهڙا اُٺ، مڪراني اُٺ، جابلو اُٺ، ڍاٽي اُٺ، هي اُٺ ٿر جي پاسي جا آهن. ڪارائي اُٺ. هي اُٺ سامونڊري پتي جا آهن.

صبح جو باقر خان مروا بلوچ سان گڏجي، نٽي آيس، ان کان موڪلاءِ ڪراچي هليو ويس. تن ڏينهن کانپوءِ باقر خان جي فون آئي. ”ادا! آءٌ هير نٿو مڪلي تي آهيان، مجھند جو هتان ڪم وٺائي ساڪرو شهر منجهه ايندس. سو توهان اُتي اچو...“

ادا باقر خان! مان هن وقت ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ آهيان، هڪ وڳي هتان نڪرندس، پوءِ پنجين وڳي ڌاري ساڪرو پهچي ويندس.

ڪراچي يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي مان واندو ٿي، پاءُ نويد ٿلهو جي گهر آيس. ماني کائي ٿيلهو ڪٿي ٻاهر روڊ تي آيس. رکش ۾ چڙهي جوهر مري تي اچي، اتان D-7 گاڏي ۾ چڙهي قائد آباد آيس. اُتان ڳاڙهو شهر جي وين ۾ وينس. گهارو جي گولاڻيءَ وٽ وين بيمه رهي، گولاڻي کان هڪ رستو گجوع لٽو وڃي رهيو هو. پيورستو پوهارا، ساڪرو ڳاڙهو ۽ ڪيٽي بندر ڏانهن ٿي ويون. گهارو جي وٽان هڪ وڏي عمر جو شخص وين ۾ چڙهيو، منهنجي پراسان خالي جاءِ هئي، اُتي ويهي رهيو. ڪجهه منٽن کانپوءِ وين هلڻ لڳي، ان همارا سان حال احوال ٿيا، هن پنهنجو نالو محمد. موسيٰ لاشاري ٻڌايو. ڳاڙهو ۾ هن جو ڪاروبار هو. وين جي در تي بينل نوجوان وڏي آواز ۾ ساڪرو.... ڳاڙهو.... ساڪرو..... ڳاڙهو چونڊو رهيو. اڳيان اسپيد بريڪر هجي، وين جھڪي ٿي ته اُتي ٽي چار ماڻهو بيٺا هئا. انهن وين کي هٿ ڏنو ته وين بيمه رهي، وين جي اندر ٽن ماڻهن جي ويهڻ جي جاءِ هئي، هڪ چٽو وين جي مٿان ويهي رهيو. آواز ڏيندڙ ڇوڪرو وين جو دروازو بند ڪري اُهو به وين جي پٺيان بيمه رهيو، پنج لڳي پنجاهه منٽن (5:50) تي وين ساڪرو شهر ۾ داخل ٿي.

وين ساڪرو جي روڊ تي هلندي رهي، هڪ ڇوڪر تي بيمه رهي پير ۾ وينل محمد موسيٰ لاشاري هيٺ لٿو ۽ چيائين.

سائين ٿورو اڳيان پاسي تي سنڌ بلوچستان گبول هٽل آهي توهان

اُتي ويهي رهندا. جي اسان وٽ ڳاڙهو شهر هلو ته مهرباني ٿيندي.
سائين! توهان جا لک ٿورا، منمنجو دوست ساڪرو ۾ آچڻو آهي.
لاشاري صاحب کان موڪلائي ٿورو اڳتي هليست سامهون هونل
هجي، اُن تي سنڌ بلوچستان گبول هونل لکيل هيو.

ساڪرو جي روڊ تي ماڻهن جي آڇ وڃ، غريب سارو ماڻهو، هر هڪ
جي مٿ ٽرلي وڃائيندڙ جوڳي جي مٿ وانگر ٽوڪيل هجي، اها ڳالهه
سمجه ۾ ٿي آئي، هتان جا ننڍا وڏا ماڻهو گتڪو گهڻو واپرائين پيا.
اُهي هلندين هلندين ڪنڌ کي لاڙي ڳاڙهي رنگ جي پچڪاري
روڊ تي اُڇلائي وري هلندا رهيا، ساڪرو شهر جون پتيون، هونلن جي
ٻاهران روڊ ۽ گهٽين ۾ ڳارهن رنگن جا چٽاء داغ هجن. گبول هونل جي
ٻاهران مانڊڻي هئي، آءٌ مانڊڻيءَ جي پاسي مان گذري هونل ۾ آيس ڇانهه
ڪاڙهيندڙ چوڪري کي هڪ ڇانهه جو چيو.

اُن جي وات ۾ چورو هجي، مون کي آواز ڏيڻ کان اڳ وات ۾
چورو کي ڦيرائي مٿ جي هڪ پاسي رکي چيائين، پاءٌ ويهو ڇانهه سُئي ٺاهه
ڏيان ٿو.

هونل ۾ ٽي چار ماڻهو چوڪڙي ٺاهيون پاڻ ۾ ويٺا ڪچمري ڪن،
دخل تي وينل جوان کي ڏٺو ته اهو به گتڪو کائي رهيو هو، آءٌ ٿيلهو
ڪرسيءَ تي رکيو، پاسي ۾ هٿ ڌوئڻ جي جاءِ هجي. اُتي هٿ ڌوئي، منمن
تي پاڻيءَ جو ڇنڊو هنيو، پوءِ اچي ڪرسيءَ تي ويٺس، ايتري ۾ چوڪرو
ڇانهه کڻي آيو، هُن جا ڏنڊ ڳاڙها ۽ ڪارا هجن، وات ڳاڙهو هوس، ڇانهه
رکندي چيائين.

پاءٌ! ڪُجهه ڪپي. .
ادا! مهرباني.

روڊ تي ٽريڪٽر ٽالمي کي گذرندو ڏٺو، اهو پٺاڻن جو ڏسڻ ۾ آيو.
هونل ۾ وڏي عمر جو ماڻهو، اُن سان گڏ ڏاڙهي سان هڪ شخص هو، اهي ٻئي
هونل ۾ آيا. جنهن ماڻهوءَ کي ڏاڙهي ڪونه هئي، اهو خان، خان چئي ٻي
همراه سان ڳالهائي رهيو. مون فون ڪري دوست باقر خان کي گبول هونل
جي باري ۾ پڇايو، باقر خان چيو، آءٌ مڪلي مان نڪري چڪو آهيان، توهان
انهيءَ هونل تي اتي ويٺا هجو آڇان پيو، ايتري ۾ هونل جو بيرو آيو، تنهن

کان پڇيو.

ادا، هت ساڪرو ۾ پٺاڻ آهن ڇا؟

منهنجي سوال پڇڻ تي هن جي منهن ۾ گھنج پئجي ويا، پوءِ تيز آواز ۾ چيائين، ساڪرو شهر کي ڇڏيو، پٺاڻ ٽولن جي شڪل ۾ هر ننڍي وڏي ڳوٺ ۾ ڪاهي پيا آهن، الاڻجي ڪٿي کان آيا آهن، ساڪرو ۽ ٻين شهرن ۾ پنهنجا ڪاروبار کولي وينا آهن، انهن کي پنهنجن وڏيرن جو هٿ آهي، ڪٿي اهي پٺاڻ هتان جاز ميندار تي نه وڃن، اهو اسان مسڪينن کي خوف ورائي ويو آهي.

اسان آئينون ان پڙهيا، پتو پوي ڪونه پيو، ڇا پيو ٿئي. اسان جي ماڳن تان ڳاڙهو، ڪارو ڳهاڻ جا دوست ايندا آهن. ڳهاڻ ۽ ٻهرا وڃن ٿا آهن، اتي به پٺاڻ ڀريا پيا آهن. اهي پٺاڻ ٽريڪٽر هلائين، واهن جي کاٽي ڪن، نسوار گتڪو ۽ ڪپڙي جا ڪاروبار ڪن، ٻيو اهو ته هر هڪ شهر ۾ پٺاڻن جا پنج ڇهه هوٽل آهن. ننڍن شهرن ۾ هڪ به پر ساڪرو ۽ ڳاڙهو ۾ چانهه جا هوٽل جڳها ڪوليون وينا آهن.

بيري جي ڳالهه ٻڌي خاموش ٿي ويس، هي پٺاڻ قائد آباد کان ڏاهپجي، گهارو ساڪرو، ڳاڙهو تائين آيا آهن. ڪٿي ائين نه ٿئي جو ڪجهه سال ۾ سامونڊي پٽيءَ تي رڳو پٺاڻ ئي پٺاڻ هجن. بيرو خالي ڪوپ ڪٽي ويو، مان اُتي دخل ٿي آيس، چانهه جا پئسا ڏئي واپس پنهنجي جاءِ تي وينس. مون ڏٺو ته باقر خان مروا بلوچ هوٽل جي پاسي ۾ مانڊڻيءَ هئي، اُتي موٽرسائيڪل بيماري رهيو، هو ٿيلهو ڪٿي هوٽل کان ٻاهر نڪري آيس، باقر خان سان مليس.

باقر خان جي موبائيل جي گھنٽي وڳي، هن ڪنهن کي چيو، ”اسين ٻه ڄڻا آهيون، رات جو توڙت پهچي وينداسين. ماني ٽڪيءَ جو بندوبست ڪري ڇڏ، اسين ساڪرو مان نڪرون پيا.“ باقر خان فون بند ڪئي ۽ چيائين ادا، موٽرسائيڪل جي چين ڌري ٿي پئي آهي، اڳيان پٺاڻ جو دڪان آهي. اُهي نيون موٽرسائيڪلون ڪپائيندا آهن، اُتي هلي موٽرسائيڪل جي چين ڇڪرائي، پوءِ ڳاڙهو، ڪيٽي بندر وارو رستو وٺي هلنداسين. پر ڳاڙهو کانپوءِ ڳهاڻ ۽ ڪيٽي بند وارو رستو ڪونه وٺي هلنداسين، اهو ڏاڍو خراب رستو آهي، ڳاڙهو کان ڪڇو گس نڪري پيو،

رات جو وقت آهي، گس سٺو ڪونهي ڪو، پر سولو آهي، اهوئي مور ڇڏائي ڳوٺ ۾ هلنداسين.

اسين موٽرسائيڪل ڪاهي اُن دڪان تي آياسين، باقر خان موٽرسائيڪل جي چين چڪرائي، هوا تيز گهلي رهي هئي، روڊ جي ٻنهي پاسن کان ٻڪا دڪان هُجن، دڪانن کان ڪجهه فاصلي تي ڪڪن ڪانن واريون جايون هيون.

روڊ تي هڪ چنگچيءَ ۾ پوريون سٿل هيون. هلائيندڙ ڇوڪرو جي پٺيان ماڻهو ويٺل هيا. ڪيتريون ئي چنگچيون سواريون ڪيون پيون وڃن، ڪي ساڪرو شهر ڏي اچي رهيون ته ڪي وري ساڪرو مان ماڻهو ڀريو وڃن پيون.

اسان کي سڄ لهي چڪو هو، واءِ تيز لڳي رهي هُجي، گهوڙا ٻاري روڊ ٽپي اڳتي هلندا رهياسين، روڊ جي ٻنهي پاسن کان ڪلرائي زمين، پري کان ڪي گهر چئن، مٿن، ڪانن ڪڙن وارا ڏسڻ آيا. هاڻ اسين ڍارا ڳوٺ ٽپي چڪا هياسين، واءِ تيز گهلي رهيو هو، باقر خان موٽرسائيڪل جي رفتار جهمڪي ڪئي، روڊ ٽڪو هيو، گاڏين جي آڇ وڃ لڳي پئي هئي.

باقر خان هڪ ڳوٺ ڏانهن اشارو ڪيو، جيڪو روڊ کان ٿوري پنڌ هجي. ”ادا، هيءَ ڳوٺ قاضي احسان جو آهي، اُن جي ڀر ۾ واڍا ڳوٺ (واڍن جو ڳوٺ) آهي. جيڪي ڪٿي آهن، اسين هُمارا شهر جي ويجهو آهيون. سڄي هٿ تي هڪ پيٽرول پمپ هو، باقر خان مروا بلوچ اُن پيٽرول پمپ تي موٽرسائيڪل بيهاري ۽ پيٽرول وجهرايو. ”هي پيٽرول پمپ واحد گراڻو ميمڻ جو آهي. پيٽرول پمپ تي هڪ نوجوان اچي باقر خان سان هٿ ملايو ۽ وري مونسان ملائي باقر خان کي چيو. ڪاڏي پيا وڃو....“

ادا، مور ڇڏائي جي ڳوٺ وڃڻ پيا.

باقر خان اُن ماڻهوءَ کان موڪلائي موٽرسائيڪل چالو ڪئي. هُمارا شهر ۾ اسين اُن لڳي دهوريجوليٽر تي پهتاسين. باقر خان اتي ٻن ٽن منٽن جي لاءِ موٽرسائيڪل بيهاري هيٺ لهي ويو. اڳيان سروي هجي، اتان تي دهوريجوليٽر کي اُن، دروازا هُجن. نٿو، وڙ شهر جو گندو پاڻي ۽ واهن جو گندو پاڻي زمينن جو پاڻي، سهئي هن ريجوليٽر جي رستي سان وڃي سمنڊ

۾ چوڙ ڪندا آهن. اسين موٽرسائيڪل چالو ڪري اڳتي هلياسين. ڏهن منٽن کانپوءِ ڳاڙهو شهر جي ٻاهران عزيز ملاح جي هوٽل وٽ چانهه پيئڻ جي لاءِ گاڏي بيهاري سون، ان وقت عبدالجبار تائير 'شاعر' جي فون آئي، تنهن مون کان حال احوال پڇيا.

ادا، ڪٿي آهيو.

"سائين، ڳاڙهو شهر جي ٻاهران هوٽل تي چانهه پيئڻ جي لاءِ بيٺا آهيون". ٿوري دير کانپوءِ اسان ٻئي شهر ڏي وينداسين. "ادا! چڱو، توهان پنهنجي منزل تي پهچو، پوءِ حال احوال ڪبا. فون بند ٿي وئي، موٽرسائيڪل جي پاسي ۾ ڪاٺ جو وڏو صندل هيو، اُتي چڙهي، پلٽي هڻي ويناسين. ڪاٺ جي صندل تي پاڻيءَ وارو ڪولر پيو هيو، ان مان گلاس پاڻيءَ جو ڀري منهن تي ڇنڊو هنيو، پوءِ پڇيل پاڻي جو ڍڪ ڀريو.

هڪڙو همراھ آيو، اسان سان هٿ ملائي صندل جي پاسي ۾ بيهي باقر خان سان ڳالهه ڪري رهيو هو. باقر خان ان ماڻهو جي باري ۾ ٻڌايو. هي خاصخيلي آهي، هنن جي وڏڙن ڳاڙهو نالي سان هي شهر آباد ڪيو. هن شهر ۾ سوکي ۽ ڪارو چاڻ جا ڪيترائي ماڻهو آباد آهن. هير وڏو شهر ٿي ويو آهي، ڪنهن وقت ۾ هن جاءِ تي هڪ ڏڪان، هڪ ڍڪ هوندو هو. جڏهن سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ درياهن جي ڪنڌين کي ڦٽائڻ ۽ اجاڙڻ شروع ٿيو ته اُتان جي ماڻهن لڏپلاڻ ڪري مختلف ماڳن ۽ هنڌن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ وڃي آباد ٿيا. هي پٽ خالي پيا هيا، پوءِ هن پٽ تي ماڻهن پنهنجا گهر آڏيا. هي ڳاڙهو شهر وڏو آهي، ڪيئي بندر ساڪرو وارو روڊ مان وڌي ماڻهن جي آڇ وچ ٿيندي هئي. جنهن سبب جي ڪري ڳاڙهو شهر ٻن ٽن گهرن ۽ جاين وارو هنڌ هال وڏو مرڪزي شهر بڻجي ويو آهي. هن شهر ۾ پٺاڻن جا ماني وارا هوٽل، چانهه جا هوٽل آهن. ان کان علاوه ٻيو ڌنڌو به ڪندا آهن ۽ وڌندا وڃن ٿا. هنن پٽن ۾ پٺاڻ ڏاڍو آيو آهي، آهي واهن جي کاٽي، ڦرن وارو ٽريڪٽر ٺاهڻ وارو به ڪم ڪندا آهن. باقر خان مروا بلوچ ان همراھ سان ڳالهائيندي چيو:

خاصخيلين جا پنج پاڙا آهن، 1 خاصخيلي 2 خاص ڪيلي 3 غلام 4 ٻانها 5 گدا آهن، اسين ڏهه منٽ کن اتي ويناسين پوءِ ان همراھ کان موڪلايوسين. باقر خان چيو.

ادا! اسان کي ڳڻهائڻ ويڻو آهي، ڳاڙهو شهر کانپوءِ ڳڻهائڻ، ڪيتي بندر آچي ٿو. پر رستو گھڻو خراب آهي، سالن کان وٺي ائين ئي پيو آهي، رستي تي پٿر آهن، جيڪي ٽائرن جي لاءِ ٻڙي آهن. گاڏين جا ٽائر پنجر ٿيو وڃن، ڦاٽي پون ٿا.

اسين ڳاڙهو شهر مان اندران هڪ ڪچورستو وٺي هلنداسين، هي رستو مختلف ڳوٺن مان گذري ٿو، علي محمد جانيارو، سڪندر علي جانيارو جانيئڙو ۽ شيخ ڳوٺ کانپوءِ اوچتو درياھ جو پاسو وٺي، اهو ٽپي ڳڻهائڻ ۾ داخل ٿي، پوءِ مور ڇڏائي هلنداسين.

باقر خان جي ڳالهه ٻڌي اندازو لڳايو ته اڃان ڪلاڪ ٻن جو پنڌ ٿيندو. هاڻ اسين ڳاڙهو شهر مان گذرڻ لڳاسين، شهر جي وچ وارو رستو جنهن تي پٿر هجن. ائين لڳو، جڏهن سالن کان وٺي هن روڊ تي پٿر وڇايل هجن. تنهن کي پڪو روڊ ڪونه ڪيو ويو آهي. سنڌ جي ڳوٺن ۾ رستن ۽ رڙدن تي ۽ شهرن جي گھڻين ۾ اڪثر پٿر وڇايل هوندا آهن. بس روڊ ٺهي ويا. اهو مڪمل پڪو روڊ بڻايو ڪونه ويندو آهي. موٽرسائيڪل پٿرن واري روڊ تي هلندي رهي، ڳاڙهو شهر ۾ خاصخيلي جي هوٽل هئي. اتي ڪارو ڇاڻ جون گاڏيون بيٺل هيون، خاصخيلي هوٽل کان گھارو ۽ قائدآباد ۽ حيدري بندر گاهه تائين وينديون آهن.

ڪيتي بندر کان ڪراچي ويندڙ گاڏيون ڳاڙهو، بهارا، ساڪرو کان گذري وينديون آهن.

هاڻ اسين ڳاڙهو شهر مان نڪري، هڪ ڪچو چارو (رستو) ورتو، اُن رستي جي ٻنهي پاسن کان فصل هيا. ڦٽيون، ڪيلا، ڪمند ۽ گدرن جا فصل هئا. ڪٿي خالي سُنان پٽ هئا، ڪنهن مٿل گدڙن جون اُوناهيون آچي رهيون هيون. اوچتو باقر خان موٽرسائيڪل کي بيهاريو، موٽرسائيڪل جي اڳئين بتيءَ جي روشنيءَ ۾ ڪُجهه ڪچا گهر ڏسڻ ۾ آيا. باقر خان گهرن ڏانهن ڏسي چيو.

”ادا! اسين رستو ٻڌجي وياسين.“ هڪ ڪچي رستي مان ٻه ٽي ڪچا ٻيا رستا نڪرندا رهيا، سوماڻ ڪري بيهي رهياسين. باقر خان چيو، هاڻ ڳوٺاڻو آچي پيو ان کان پڇيو، هڪ همراھ کي گهرن مان ٻاهر ايندو ڏٺوسين، جڏهن اهو ڀرسان آيو ته باقر خان مروا اُن کان رستي بابت پڇيو.

ادا، رستو ڀلجي بيهي رهياسين، اسان کي مور ڇڏائي وڃڻو آهي. آءٌ ڪيترائي ڀيرا هن گس سان آيو ويو آهيان، پر رات جي ڪري گس ڀلجي ويا آهيون. اهي پٿر ماڻهن جي لاءِ وڏو آزار بڻيل آهن. مهرباني ڪري ٻگهاڻ وڃڻ جو رستو ٻڌايو. اُن همراه هٿ جو اشارو ڪري چيو، ”وري وڃو“.

”وري وڃو“ اهو لفظ سمجھ ۾ ڪونه آيو.

”ادا، گس سمجھ ۾ اچي ويو،“ باقر خان ائين چئي، پوءِ موٽر سائيڪل کي ٿيڙائي هلڻ لڳو. ڪجهه فاصلو طئي ڪيوسين ته هڪ هنڌ تي ٻه ڪچا رستا نڪرڻ پيا، هڪ ڪچي رستي اسين آياسين، هاڻ ٻيو ڪچو رستو وٺي هلڻ لڳاسين، پندرهن ويهن منتن کانپوءِ ڏٺوسين، جنهن رستي هلي رهيا هئاسين، اُن مان ٻه ٻيا ڪچا رستا نڪرڻ پيا. اسان هڪڙو رستو وٺي هلندا وياسين، خبر تڏهن پئي ته اسين ڪنهن گهر جي پٿر (اڱڻ) تي اچي پيئاسون. اُتي مال جو وڻاڻ هُيو، هڪ نوجوان پيئو هجي، اسان کي ڏسي اچڻ لڳو. اهو سمجھي وياسين ته اسين هاڻي گس ڀلجي ويا آهيون، اهو آيو اسان سان هٿ ملائي چيو.

آءٌ سمجھي ويس توهان ڀلجي ويا آهيو، اهو ٻڌايو ته ڪٿي ويندؤ؟

پاءُ، ٻگهاڻ وينداسين.

ڇڳو، توهين هيٺ آهؤ، آءٌ گاڏي هلائيندس. توهان منهنجي پويان ويهو ۽ توهان کي صحي گس تي ڇڏي پوءِ گهر موٽي ايندس. اسين هيٺ لٿاسين، اُن نوجوان گاڏي هلائي ۽ هلندو رهيو، ڪجهه منتن کانپوءِ هڪ چوآتي تي موٽر سائيڪل کي بيهاريو، پاڻ هيٺ لهي چيائين.

ادا، اهو گس وٺي ويندا اڳيان اوچتو درياھ جي ڇاڙ ايندي، جيڪا ٻگهاڻ جي پاسي ۾ آهي. ادا، مهرباني.

پوءِ اسين موٽر سائيڪل ڇالو ڪري هلياسين، ڪجهه منتن کانپوءِ اوچتو درياھ تي نيل پُل ٽپي ٻگهاڻ شهر ۾ داخل ٿياسين. رات جو وقت هجي، شهر بند هيو، ڪٿي ڪٿي ڪتن جي ڀونڪڻ جا آواز ٿي آيا. روڊ جي پاسن کان گند ڪچري وارين جاين تي ڪتا بيٺا هئا، ڪڙن کانن جا

دڪان ٺهيل، ڪجهه پڪا گهر هئا.

باقر خان چيو، هي روڊ ڪارو چاڻ ڦاٽ درياھ تي وڃي ٿو. باقي اڌ ڪلاڪ جو پنڌ ٿيندو، پوءِ اسين مور ڇڏائي ڳوٺ ۾ پهچي وينداسين.

رستي جي پاسن کان ديوبن جا ڦڻ هئا. اسين پنجويھ منٽن کانپوءِ ڳوٺ مور ڇڏائي ۾ پهتاسين. هڪ پڪي جاءِ ڏسڻ ۾ آئي، اُن ۾ داخل ٿياسين، باقر خان مروا چيو. هي اسڪول آهي. موٽرسائيڪل بيهاري، ان جي لائيت ٻاري ڇڏي ۽ موبائل فون ڪڍي، ان جي روشني ڪري، روشني ڦيرائيندي پٽ کي ڏسندو هليو پئي. کيس پٽ صاف ڏسڻ ۾ آيس ته پوءِ فون تي ڪنهن سان ڳالهائڻ لڳو.

”عباس! هلي آ اسين رسي ويا آهيون.“

اسڪول کان سڌ پنڌ تي گهر هئا. اسين اسڪول مان ٻاهر نڪري آياسين، اتي ڳاڙهين پڪي سرن جو روڊ هجي. ان جي سامهون هڪ هڪ ڪمري واريون جايون هجن. جنهن جاءِ ۾ روشني پري رهي هئي، ان جاءِ ڏانهن باقر خان اشارو ڪري چيو، ”ادا! هي سوکي ويلفيئر جي آفيس آهي.“ هن ڳوٺ ۽ ڀرپاسن وارن ڳوٺن ۾ سوکي شهر جا ماڻهو رهن ٿا. ڪي وڏي عمر جا آهن، هڪ ٻه ماڻهو حيات آهي، ان جو ڏک پتو ڪريون ٿا، هيٺ رات تي وئي آهي، صبح جو ڪنهن هڪ سان ملي وينداسين.

باقر خان ۽ آئون ڳالهيون ڪري رهيا هئاسين ته ڪجهه نوجوان ميدان تي پن کٽن تي هنڌ وڃائي هليا ويا. پوءِ اسين اچي کٽن تي ويٺاسين، ايتري ۾ هڪ نوجوان اچي هٿ ملايو ته باقر خان چيو، ”ادا! هي عباس آهي، جنهن کي مون فون ڪئي هئي.“

پوءِ عباس هٿ ملائي گهر جي پاسي هليو ويو. ٿوري دير کانپوءِ ماني ڪٽائي آيو. اسان سڀني ماني کاڌي، هٿ ڌوئي ويٺاسين، جنهن جاءِ ۾ روشني هئي اُن مان هڪ ماڻهو ٻاهر آيو. اسان سان هٿ ملايو، پوءِ عباس چيو.

هي سوکي ويلفيئر آفيس جو سيڪريٽري آهي، هاڻ هلو ته ”سوکي“ آفيس ۾ ڪچهري ڪريون، پوءِ سڀئي اُتياسين، سوکي جي آفيس ۾ ٻه نوجوان ويٺا هئا، اسان ويٺاسين ٻه ٽي ٻيا ماڻهو آيا. انهن سڀني جو باقر خان مروا تعارف ڪرايو، ڳوٺاڻن سان ڪچهري هلندي. سنڌي ٻوليءَ جي

پراڻن لفظن تي بحث ٿيو. ڪجهريءَ ۾ ڇاڇا محمد شولائي، شاهه عبداللطيف ڀٽائي جا بيت ٻڌايا ته باقر خان چيو.

”ڇاڇا محمد شولائي جو وڏو ڀاءُ عمر مشهور ناڪڻو هيو.“

پوءِ محمد ڀٽ حاجي هاشم شولائي پنهنجي شاديءَ ۽ ڳوٺ ٽڪو جو واقعو ٻڌايو، ٽڪو ڳوٺ ديهه وٺيون ۾ آهي، ڳوٺ ۾ ميلا ملاڪڙا لڳندا هئا. اتي دڪان کي ڪاچيل ۾ ٻنڀو هو. (ڪاچيل جي معنيٰ ڏڪڻ ۽ ٻنڀو جي معنيٰ دروازو) جتان اسين سامان سڙا ورتا ها. مي جي شاديءَ جو خرچو ارڙهن سئورويي آيو. مي جي ڀاءُ ناڪڻو حاجي عمر شولائي دڪاندار کي اڳ ۾ ٽي هزار روپيه ڏئي ڇڏيا هئا. شاديءَ کانپوءِ اُن دڪاندار ٻارنهن سئو اسان کي موٽائي ڏنا.

منهنجو ڀاءُ ناڪڻو عمر شولائي، مشهور ناڪڻو هو جيڪو ”عمر چرئي“ جي نالي سان مشهور هيو، هڪ پيري درياھ تي مڇيءَ جو شڪار گهريندي انڊين نيويءَ وارن سان جهڳڙو ٿي پيو، جنهن ۾ منهنجي ڀاءُ عمر کي گولي لڳي، ٻي گولي جت عارف ڇچ جمان خان کي لڳي، ٻئي مري ويا، پوءِ اسين اُهي لاش ڪڍائي آياسين.

ڪجهه دير جي لاءِ محفل ۾ ماٺ چانئجي وئي، پوءِ ڇاڇا محمد شولائي چيو.

”اسين ماڙ ”ماڻهو“ درياھ جي ڏنڍي کانسواءِ رهي ۽ جي نٿا سگهون. اهو اسان جي جيئڻ جو گس آ، ان گس ۾ ايترا ڏکيا ۽ مومار واقعا اڀري پوندا آهن، جو پنهنجن پيارن جو منهن به ڏسي ڪونه سگهندا آهيون. درياھ تي شڪار ڪندي، طوفان هوائن، تيز مومار لهرن سان لڙندي، وڙهندي به اسين زندگي هارائي ويهندا آهيون. اسان جي انهن ڏڪن ۾ ڪو وڏو ماڻهو شريڪ ڪونه ٿيندو آهي. بس اسين پنهنجو پاڻ ۾ ”درياهي ماڻهو“ (درياهه جو ڏنڍو ڪندڙ ماڻهو) هڪ ٻئي جي ڏڪن ڏاکڻن کي سمجهندي، محسوس ڪندي، پنهنجا سور هڪٻئي سان سلي وٺندا آهيون. پوءِ وڏي دل ڪري بيمر ٻيڙا تيار ڪري، درياھ جي پنڌ تي نڪري ويندا آهيون. جڏهن مڇيءَ جي شڪار تي ويندا آهيون ته اها پڪ به ڪونه هوندي آهي، ڪڏهن، ڪيئن ۽ ڪهڙين حالتن ۾ واپس تڙ تي اچي پنهنجن پيارن عزيزن ۽ اولاد سان ملندا آسین. درياھ ۾ هوندي هر ڪنهن کي پنهنجي ٻچڙن جا خيال ورائي

ويندا آهن پر ان وقت ڪري به ڇا ٿو سگهجي. اسين روزي به پنهنجي ٻچن لاءِ ڪمائڻ ويندا آهيون.“ ابا! درياھ ۾ دل وڌي ڪرڻ کان سواءِ هلي نقوس سگهجي.

ڇاڇا محمد شولاڻي جي ڳالهين هر ڪنهن جي هانءُ تي لوڙهي ڇڏيو هو.

رات جو ٻارنهن وڳي تائين ڪچهري هلي، باقر خان مروا بلوچ چيو. سوڪي بندر گاهه جو رهندڙ ماڻهو هن ڳوٺ جي پاسي ۾ (مور شولاڻي) ڳوٺ ۾ رهي ٿو، ان کي هير نياپو ڪيو آهي. اهو صبح جو سوڀر ايندو. ان سان ڪچهري کانپوءِ حاجي علي بخش مرگهر بلوچ جي ڳوٺ ڏي هلنداسين، پوءِ سڀئي ”سوڪي ويلفيئر آفيس“ مان نڪري آياسين.“

صبح جو سوڀر ناٿو شولاڻي چيئرمين پُٽ مور شولاڻي، هن جي عمر سئو سالن کان مٿي هئي، هلڻ ۾ چُست ۽ ڳالهائڻ منجهه پُڙو هو. لَکَ هٿ ۾ هيس سوڪي ويلفيئر آفيس ۾ اچي پهتو. پوءِ حال احوال ڪندي سوڪيءَ جون يادگيريون ٻڌائڻ لڳو.

اسان جو ڳوٺ ”حاميد وارو“ ڪيتي بندر جي ڏکڻ ۾ آهي. ڳوٺ ۾ شولاڻي ذات کانسواءِ بلوچ، گڊا خاصخيلي، دبائي جت، ديلارهندا آهن. سوڪي شهر کان ڏهه ميلن تي اسان جو ڳوٺ (حاميد وارو) آهي، اسين سوڪيءَ ويندا هئاسين ته پيڙيءَ ۾ چڙهي ”مزار واري ڇاڻي“ درياھ مان گذري، وري ”مٽي درياھ“ منجهه اچي ٿورو اڳيان سوڪيءَ جي بندرگاهه تي پيڙي بيهاري، پوءِ سوڪيءَ جي شهر ويندا هئاسين.

سوڪيءَ ۾ زمين جو ڪم، هارپوءِ ڪڏهن مزدوري به ڪندا هئاسين. اسان پنج ڇَهه ماڻهو گڏجي سوڪي شهر ۾ ڪمائڻ ويندا هئاسين. جيڪي ڳوٺ جا ماڻهو مونسان گڏ ڪم ڪرڻ هلندا هئا، انهن جا ڪجهه نالا ياد آهن.

حاجي هاشم شولاڻي، موريو شولاڻي، آرو گڊو، تار گڊو ۽ پيا به ڳوٺ وارا هلندا هئا. ڪڏهن ته اڪيلو سوڪيءَ هليو ويندو هوس.

سوڪيءَ جي وڏي بازار هئي، دنيا واپار جي لاءِ ايندي هئي. قاسو ”عامر“ جت جي هوٽل هوندي هئي. اُن جا ريزڪي ۽ ڪپڙي جا دڪان ها، قاسو جت ”عامر“ هن جا پاڙو هو. کيس ماڻهو قاسو عامر جت يا ڪي ”قاسو

جت “جي نالي سان سڏيندا هئس، هي سوڪيءَ جو وڏو زميندار هو. سوڪيءَ شهر ۾ هر جمعي تي ملاڪڙو ٿيندو هو. اسين شوق سان ملاڪڙو ڏسندا هئاسين، مون کي انهن ملهن جا نالا ياد آهن.

جڏي ديلو، پچالي ديلو، بروهي پورو، حسين سوڍو (سوڍائي) اسماعيل شولائي، آءِ به مله وڙهندو هوس، ملاڪڙو اهڙو لڳندو چڻ ميلو لڳي ويو، سوڪي جي تر (پرياسن) جا ماڻهو ايندا هئا.

جيڪو مله ٻئي کي مله ماري ٿو هو ته چوڦير ڪندي ٺاهي پينل ماڻهن جي اڳيان ڪڍندو هلندو، خوشيءَ ۾ ٿلندو هو ته ڪنديءَ وارا ماڻهو اُن کڻيندڙ مله کي چانديءَ جا روپيا انعام ۾ ڏيندا هئا.

سوڪي جا خاشا ماڻهو وڏا ماڻهو زميندار ڪُرسیون وجهيون ويٺا ملاڪڙو ڏسندا هئا. پوءِ اُهي آخر ڪٿندڙ مله پهلوانن کي انعام ڏيندا هئا. تر جا مله (پهلوان) ملاڪڙو ختم ٿيڻ کانپوءِ واپس وريو پنهنجن ڳوٺن ڏانهن هليا ويندا هئا. باقي پري پٽ جا پهلوان سوڪيءَ جي زميندارن جي اوطاقن ۾ ٽڪي پوندا هئا.

سوڪيءَ ۾ راڳ هر سال ٿيندو هو. جنهن ۾ وڏا ڳائڻا ايندا هئا. مون جن ڳائڻن جو راڳ ٻڌو، انهن ۾ مائي پاڳي، مائي جيوڻي، چنڊر، سوپراج، ڀڳت ڪنور رام، مڱڻ واڻيو اهو به وڏو ڳائڻو هو.

غلام رسول شاه ڳائڻو هي ساڪرو شهر جو هو. گيدوڙو مهاڻو ملاح، حسين ڀرگيل لاڏيون شهر جو هو. هن جا شاگرد به هئا، جيڪي پاڻ سان وٺي ايندو هو. هن کي سازدا پنهنجا هئا. سيد سليمان شاه ڳائيندو ۽ نچندو هو. ماڻهن کي هن جو اهو انداز گهڻو پسند هو. سوڪيءَ جا ماڻهو راڳ جا شوقين هئا.

”ڪيئي بندر ۾ هر سال ميلو لڳندو هو، اُتي اهي سڀئي ڳائڻا ايندا هئا. ڪيئي بندر تي وڏا ملاڪڙا لڳندا هئا. سنڌ جا بندر آباد هوندا هئا. مون پنهنجي سان ڀر ۾ چار بندر گاهه ڏٺم. ڪيئي بندر، شاه بندر، ڪاروچاڻ ۽ سوڪي بندر گاهه ڏٺا هئا. هاڻي اهڙا مانو اڪيون ڏسنديون الائجي ٿي، “ناٿو شولائي بندر گاهن جي ڳالهه ڪندي، ٿڌا ساهه ڀريندو رهيو. اسين سنڌ جي انهن جاين تي هلياسين، گهمياسين ۽ ڦرياسين. هير اهي پٽ اُڄڙيا پيا آهن. شاه بندر، ڪيئي بندر ۽ ڪاروچاڻ بندر ڦٽي ويا آهن. سوڪي ڦٽي ويو، هاءِ

گهوڙا، سنڌ جي سونهن کي سونو هنيو ويو. هاڻ اسين اُڃ سان ٿا مرون، پاڻي آهي ڪونه، هي پٽ ڪٿان آباد ٿين. هر وقت اها اندر ۾ ڳڻتي ڳاريندي رهندي آهي.

يڪي (مون کي) جوانيءَ جو هڪ واقعو ياد اچي پيو. دبو درياھ جنهن هنڌان سمنڊ ۾ چوڙ ڪري ٿو. اُتي رات جي وقت سامونڊي تيز لهر اُتي هئي. درياھ منجهه هلندڙ پيڙيءَ کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري هلي وئي، پيڙيءَ منجهه هڪ ننڍڙي چوڪري هئي، جيڪا ڪنڌيءَ وارن وٽن ۾ ڦاسي هئي. پيڙيءَ مان جيڪي ماڙ پاڻي ۾ ڪري پيا، سي ترندا اچي پنهنجي جان بچائي ڪنڌيءَ تي آيا. انهن چوڪريءَ کي ڏٺو جيڪا وٽن جي ٿارن منجهه ڦاسي پئي هئي. پوءِ اُن کي ڪنڀائون ته ساڻ هوس، اُها چوڪري جوان ٿي ۽ شادي ڪيائين، اُن جي اولاد ڏني، سندس اولاد جي به اولاد ڏني، ٿورو عرصو اڳ گذاري وئي آهي.

سوڪي جو شهر ڪنهن گهڙي ياد ايندو آهي ته پوءِ مائي پاڳي، سليمان شاهه جا ڪلام ياد ايندا آهن. چو ته انهن کي اتي ڳائيندي مون ڏٺو هو.

پوءِ ناٿو شولاڻي چيئرمين موڪلائي ويو، ڪچهريءَ ۾ ويٺل ناڪڻو گل محمد، سڀ هليا ويا. باقر خان چيو، اُتو ته پيرپاسي ۾ مرگهر دوست عبدالله مرگهر، شفيع محمد مرگهر رهن ٿا، انهن وٽ هلون ٿا. ڳوٺ مور ڇڏائي جي پاهران ”ڪورا“ هجن، جنهن کي گول ننڍڙا ننڍڙا سوراخ، چئن پاسن کان هئا. انهن سوراخن جي وٽيءَ مان دونهن پاهر اچي رهيو. جيئن ڪو موالي چرس جو سوٽو هڻي نڪ مان دونهن ڪڍندو آهي. ائين ڪوري جي سوراخ مان دونهن نڪري رهيو هو، اُهي ڪورا پٺاڻن جا هئا.

اسين مور ڇڏائي ڳوٺ کان نڪري ڪڇي رستي تان هلندي اچي پڪي روڊ تي چڙهياسين. هي روڊ ڪارو ڇاڻ وڃي رهيو هو، ڪجهه منٽن کانپوءِ رستي تي لوڻ جو بورڊ لڳل هيو. جنهن تي وڏن اکرن ۾ لکيل هيو. ”ڳوٺ حاجي بخش علي مرگهر بلوچ،“ ڪهي هٿ تي موٽر سائيڪل کي موڙي هلندا رهياسين، ڳوٺ جي پاهران چئن منهن وارا گهر هئا. ڪڇي رستي تان هلندي مسجد جي پاسي هڪ پڪو بنگلو هيو. بنگلي جي اڳيان گهاٽا ڊگها وڻ انهن وٽن جي گهاٽي چانورن جي هيٺان پلاسٽڪ جون ڪرسيون رکيل

هيون. باقر خان مروا وڃي هيٺان موٽرسائيڪل کي بيهاريو، بنگلي جو دروازو کليل هيو. اسين در تي پهتاسين ته سامهون هڪ همراھ پٽ کي ٽيڪ ڏئي سگريٽ چڪي رهيو هو، اسان کي ڏسي اٿيو، هٿ ملائڻ کانپوءِ ڪچهري ٿي، هڪٻئي کان حال احوال پڇڻ لڳاسين. باقر خان چيو.

رئيس حاجي علي بخش مرگهر جو وڏو پٽ رئيس حاجي احمد خان 2001ع کان 2009ع تائين ناظم يونين ڪائونسل تعلقو ڪاروچاڻ جو پير ناظم ٿي چڪو آهي. ايتري ۾ پيا دوست به اچي ڪچهري ۾ شامل ٿيا. سائين شفيق مرگهر بلوچ، محمد يوسف مرگهر بلوچ، باقر خان مرواھ بلوچ، سائين شفيق محمد مرگهر بلوچ، سوڪيءَ جي باري ۾ ٻڌايو ته سوڪي ”پل ٻلائي“ جو شهر هو، سوڪي هنن پٽن، ماڳن، ڇاڙن ۽ ڍورن جي سونھن وارو شهر هو، سوڪي شهر ۽ بندرگاهه سان، سامونڊي ننڍڙا ٽڙ، ڳوٺ وسنديون آباد هونديون هيون.

رئيس حاجي احمد علي مرگهر بلوچ ڳوٺ جي باري ۾ ٻڌائڻ لڳو، 1965ع ڌاري علائقو آباد هو. اسين اتي رهندا هئاسين، منهنجي والد رئيس علي بخش مرگهر بلوچ 1963ع ۾ جتي هينئر ويٺا آهيون، هي علائقو ديمه دولو شولاڻي ۾ زمين ورتي هئي. هيءَ علائقو برساتن ۽ سنڌو درياھ تي آباد ٿيندو هو. انهن ڏينهن ۾ بئراج ڪونه هئا. اسين سڀئي ڌريءَ جو ڳوٺ آباد علائقو ڇڏي هن پٽ تي اچي ويٺاسين. ڪُل ڇهه گهر هئاسين، هن ڳوٺ جي اتر طرف ۾ ڦٽو درياھ وهندو هو. جيڪو سنڌو درياھ جي شاخ هو. ڦٽو درياھ اڳتي هلندو ديمه جمالو وتان قلندري درياھ جي نالي سان سڏجڻ لڳي ٿو. قلندري درياھ ڪيتي بندرگاهه کان اڳتي هلندو وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندو هو.

هي ڳوٺ ميداني علائقو هو ماڻهن جي اچ وڃ تمام گهٽ هوندي هئي. ڏينهن جو بگهڙ هوندا هئا. هي اهو وقت هو، جڏهن 1965ع جنگ لڳي هئي، اسين وٽن ۾ لڪي، کڏن ۾ ويهي پناهه وٺندا هئاسين. اسين جڏهن بهارا شهر ويندا هئاسين ته اوچتو درياھ ٽپي بهارن ۾ داخل ٿيندا هئاسين. بهارا وٽ سرڪاري گاڏيون جيڪي اسٽيٽ بينڪ ڪراچي کان اينديون هيون.

پوءِ اچ وڃ جي سهولتن ۾ اضافو ٿيو. ڪيڪڙا گاڏي بهارا کان ٽڪو

ڳوٺ تائين ويندي هئي، پوءِ ٽڪو ڳوٺ کان ٻاٻيهو ڳوٺ ۽ سڄڻ واري تائين هلندا هئا. بهارا شهر منجهه قاضي رهندا هئا. اُهي ڪيگڙا انهن جا هئا 1971ع کان پوءِ اسان جي ڳوٺ ڀرسان ٻيا ڳوٺ به آباد ٿيا. 1974ع ۾ انڊو شاخ ۾ اضافو ٿيو، هيءُ شاخ اسان جي ڳوٺ کان اڳتي وڌي وئي، انڊو شاخ مان داسي شاخ نڪتي هئي. هڪ ڪار بنگلي جي در وٽ اچي بيٺي رهي، ان مان ٻه ماڻهو هيٺ لٿا، جن جو تعارف شفيع محمد مرگهر ڪرائيندي چيو، ادا! هي عبدالحيظ ملاح ڪائونسلر آهي. رات جو دير تائين ڪچھري هلندي رهي، شفيع محمد مرگهر شاھ عبداللطيف ڀٽائي جو شعر پڙهيو.

ڀڳت پاسي گهار، آيل! سامونڊين جي؛
 وجهي جي جنجار، چم وڃيئي اوھري.
 (سر سامونڊي)
 مان پڇيئي سڀرين، چتان لاه ۾ چر؛
 ائين جا اتر، ڪٿ تـ خالي نه ٿين.
 (سر سريراڳ)

عبداللہ مرگهر ڏاڍي سريلي آواز سان ڪچھري وارن کي لطيف سرڪار جا شعر ٻڌايا. ان کانپوءِ يوسف مرگهر سرگھاتو مان ٻه شعر ٻڌايا.
 گھنگھريا گھڻ ڄاڻ، موڙهي مٽ تھائين؛
 ويا. گڏجي وير ۾، ٻيا منهن تھراڻ؛
 اڳيان پويان تار، ويا ويچارن وسري.

ماڪ پڄاين مولھيا، مٿان رات پئي؛
 اوليون اُجهڻ لڳيون، ويا وتجھ وھي؛
 ڪلاچيان ڪھي، ڪڏھن ڪونہ آيو.
 (سر گھاتو)

جيئن ته رات گھڻي ٿي وئي هئي، ڪچھري ۾ ويٺل رئيس حاجي احمد علي خان مرگهر ٿورو اڳ سڀني کان اڳ موڪلائي گھر وڃي رهيو هو ۽ هاڻ ٻيا ڪچھري وارا ويٺل دوست به موڪلائي هليا ويا.

صبح جو سویر اُٿي تيار ٿي، نيرن ڪئي، باقر خان کي واپس مور ڇڏائي ڳوٺ ويڙهو، سو موڪلائي هليو ويو. ادا يوسف مرگهر ٻڌايو ته ڳوٺ مان ڳاڙهو شهر تائين ڊاٽسن وڃي ٿي، اها ڪجهه وقت ڳهاڻ شهر ۾ بيهندي پوءِ ڳاڙهو شهر ويندي، مان تيار ٿي وينس. سائين شفيع مرگهر بلوچ آيو، ايتري ۾ جاءِ جي پاسي کان ڊاٽسن اچي بيٺي، جنهن جي پٺيان ڪجهه ماڻهو ويٺا هئا. ادا شفيع ڊاٽسن جي پٺيان (ڪُٺ) ڏانهن هليو ويو، ڊرائيور جي پاسي ۾ هڪ ماڻهو جي جاءِ خالي هئي، ڊرائيور دروازو کولي آواز ڏنو، ادا اچو.

اڳيان هڪ ماڻهو ويٺو هو، تنهن هٿ ملايو ۽ پنهنجو نالو علي بخش مرگهر ٻڌايو. ڳوٺ علي بخش مرگهر بلوچ کان ڊاٽسن هلڻ لڳي، جڏهن ڳهاڻ ۽ کاروچان روڊ تي چڙهي ته ڪجهه ماڻهو بيٺل هئا. اهي ڊاٽسن جي ڪُٺ (پٺيان) ۾ چڙهيا. ڊرائيور پنهنجو نالو عبدالرحمان مرگهر بلوچ ٻڌايو. اُن وقت صبح جا سوا ست ٿيا هئا، ڊاٽسن رستي مان ماڻهن کي ڪڍندي، لاهيندي جنگي سر روڊ تي اچي پوءِ ڳهاڻ شهر ۾ داخل ٿي. شهر جي مين روڊ تي بيهي رهي ماڻهو سڀ هيٺ لٿا. ڊرائيور عبدالرحمان مرگهر چيو.

ادا، توهان ڳهاڻ ۾ ويهو، اسين ميت مان ٿي اچون ٿا. پوءِ ڳاڙهو هلنداسين آءُ ڊاٽسن مان هيٺ لهي بيهي رهيس، پاسي ۾ محبوب هوٽل هو، اُتي چانهه پيئڻ جو خيال آيو.

پوءِ هوٽل ڏي ويس، اتي ڪاٺ جا وڏا صندل پيا هجن. جن جي مٿان ڳاڙها ڪپڙا لڳل هئا. اُن صندل جي پاسي ۾ سبزي ۽ ميون جو دڪان هو. نوجوان چوڪرو گاڏي تي رکيل سامان کي ٺاهي رهيو هو. اُن جي پاسي ۾ ٻيو همراھ ڪپڙي سان گاڏي تي رکيل ميون کي صاف ڪندو ٿي رهيو. مان انهن کي سلام ڪري پاسي واري صندل تي ويهي رهيس. ايتري ۾ ٻيرو پاڻي جو گلاس ۽ چانهه کڻي آيو، ٻيري چيو، هي چانهه شبير ميمڻ توهان جي لاءِ ڏني آهي.

پوءِ اُٿي اُن جو شڪريو ادا ڪيو، ايتري ۾ شبير ميمڻ اچي صندل تي ويٺو، پر هن جي نگاهه گاڏي تي سامان ۽ گراهڪن ۾ هئي. پوءِ بشير ميمڻ چيو، ”گاڏي وٽ بيٺل نوجوان جيڪو ميون ۽ پاڇين کي ڪپڙي سان صاف

ڪري رهيو هو. اهو منهنجو ڏوڀاءُ آهي. اسين ميمڻ آهيون. سامونڊي پتيءَ ۾ ”جوهو“ نيدرڙو شهر آهي. هن ڳوٺ ۾ ميمڻ گهڻا رهندا آهن ۽ ٻين ذاتين جا ماڻهو به رهندا آهن. ڪجهه ماڻهو هٿ مٿي ڪٿي شير جي پاءُ کي اشارو ڪري هليا ويا، شير جو پاءُ هٿ وارو ڪپڙو رکي آيو. پاءُ کي چوڻ لڳو، ”ٻه ماڻهو گذريا آهن. جيڪو هتي گذريو آ، اُن کي نوين (9:00) وڳي ڪٽندا ۽ ٻيو ٻه ڪلوميٽر پري گذريو آ، اُن کي ڏهين وڳي ڪٽندا، ”سو آءُ وڃان پيو“ پوءِ شير ميمڻ جو پاءُ هليو ويو، چانهه پيئڻ کانپوءِ شير ميمڻ ٻڌايو ته ٻه ماڻهو مري ويا آهن، هڪڙو ويجهو آهي، ٻيو پريئين ڳوٺ ۾ آهي. منهنجو پاءُ انهن جي ميت ۾ وڃي پيو.“ ائين چئي شير اُٿيو، سامهون گراهڪ ڏانهن وڌي ويو.

ڪلاڪن کن کانپوءِ عبدالرحمن مرگهر جي ڊاٽسن هوٽل جي سامهون بيٺي، هن اشارو ڪيو. آءُ اٿي شير ميمڻ کان موڪلائي ڊاٽسن ۾ وينس، پندرهن منٽن کانپوءِ ڳاڙهو شهر ۾ خاصخيلي هوٽل جي پاسي ڊاٽسن بيمه رهي. عبدالرحمن کان موڪلائي هوٽل تي اچي وينس، پاسي ۾ مانڊڻي هئي. اُن کي موبائيل چارج ڪرڻ جي لاءِ ڏئي هوٽل ۾ وڃي وينس. ٻن ڪلاڪن کانپوءِ فون چارج ٿي، مانڊڻي واري کي ڏهر روپيا ڏنا. ايتري ۾ هڪ سوز کي مانڊڻي جي اڳيان بيمه رهي تنهن ۾ ويٺل ڊرائيور ”ڪارو، ڪارو“ چئي، ڪارو چاڻ جي لاءِ ماڻهن کي آواز ڏئي رهيو هو. آءُ وڌي اڳتي ويس ڊرائيور چيو.

ادا، اڳيان سامان پيو آهي، توهين کڻڻ ڏي وڃو. کڻ جي معنيٰ پٺيان وڃو. پٺيان سوز کي جي اڌ حصي ۾ سامان ڀريل هيو. باقي حصي تي ماڻهو ويٺا هئا، مان چڙهي ويهي رهيس. پوئين هڪ وڳي سوز کي ڳاڙهو شهر مان هلي. مون فون تي الڏٺو خاصخيلي ڪيرواڻي کي ٻڌائي ڇڏيو هو. سوز کي هلندي اچي پگهار جي مين روڊ تي المهرام شاهنگ سينٽر محمد عثمان گڙمون. هي شاهنگ سينٽر جنگي سر روڊ تي هو. اُن جاءِ وٽ بيمه رهي، ڊرائيور هيٺ لهي شاهنگ سينٽر جي دڪان ۾ هليو ويو. شاهنگ سينٽر جي سامهون ڪلمتي ايگريڪلچر اسٽور هيو. ڏهر منت سوز کي وارو اُتي بيمه رهيو، پوءِ آيو سوز کي چالو ڪري جنگي سر روڊ تي هلڻ لڳو. جنگي سر روڊ تي سڄي طرف نور محمد عرف سعودي

پيروزاڻي بلوچ جيڪو کيڪڙو ڪوڪا جو واپاري هو. قات درياهه جي تڙ تي آياسين، اڃان پاتڻي آيو ڪونه هو، پوءِ ڇانهه جو خيال ٿيو.

ڪارو ڇان جي تڙ تي ننڍڙي ڪاٺين جي ڇتري واري هوٽل هئي. ان منجهه آيس ته سائين عبدالحفيز ملاح ويٺو هيو، جنهن سان رات جو ڳوٺ علي بخش مرگهر بلوچ ۾ ملاقات ٿي هئي. پوءِ سائين عبدالحفيز هوٽل ۾ ويٺل ٻين ماڻهن جو تعارف ڪرايو، ايوب سميت، عبدالحفيز سمن، امين ملاح، علي احمد پيروزاڻي جي هوٽل تي ڇانهه ٺاهيندڙ جو نالو پير محمد شاهه هو.

ڀٽ تي هوڙو ڪوڪا (جيت) ڪٽي آيو. ان هوڙي ۾ سائين عبدالحفيز ملاح ٻيا سڀ چڙهي هليا ويا. اهو هوڙو بلوچن جو هو. اسان کي ڪارو ڇان وڃڻو هو، ڀٽ اڃان ڪونه آيو هو. هت ڀٽ جي معنيٰ ٻيڙي وارو آهي، ٻيڙيءَ وارو اڃان ڪونه آيو هو، ڪارو ڇان وڃڻ وارا ماڻهو تڙ تي ٻيڻا پاتڻيءَ جو انتظار ڪن، اڌ ڪلاڪ کانپوءِ درياهه منجهه هوڙي ڏسڻ ۾ آيو، جيئن تڙ جي ويجهو ايندو ويو ته هوڙي جي مشين (ٽنگ مشين) جو آواز هئا تي تيز ٿيندو آيو. ڪجهه منٽن کانپوءِ هوڙو تڙ تي اچي پيو. ان ڏانهن ماڻهو لهڻ لڳا. هڪ ماڻهو آواز ڏنو.

”يوسف پاتڻي اچي ويو، ڪاري جا ماڻهو هلو.“ آءٌ هوٽل مان اُٿي تڙ تي هلڻ لڳس. هوڙي منجهه ماڻهو سامان رکي رهيا هئا، جيڪي تڙ تي ٻيڻا هئا. انهن هوڙي منجهه سامان رکيو ته پاتڻي سڪاڻ (هوڙي جي پوئين حصي) تي اچڻ کان اڳ ناتاري ڪنئين جيڪا پاڻيءَ ۾ لڳل هئي. پوءِ سڪاڻ تي آيو ۽ موٽر چالو ڪئي ته هوڙو قات درياهه منجهه هلڻ لڳو. درياهه جون لهرون پاڻيءَ جي ڇت ٻيڙيءَ ۾ ويٺل ماڻهن جي مٿان وسائينديون رهيون هيون. ڇڻ اهي آيل کي ڪيڪار ڪنديون هجن. هوڙو (ٻيڙي) پاڻيءَ جي لهرن تي لڏندو هلندو رهيو.

پاتڻي يوسف مشين ۾ ٻڌل ڏوري جيڪا هن جي هٿ ۾ هئي اها پير جي هيٺان ڏٺي ڇڏي، قميص جي ڪيسي مان پڙي ڪڍي، ان کي کولي چوڙي (گتڪي) جي ڇت تي ڀري وات ۾ وڌي، چوري کي مٿ جي هڪ پاسي

۾ ڪري پڙي کي بند ڪري واپس کيسي ۾ وجهي ڇڏيائين. پوءِ پير جي هيٺان مشين واري ڏور ڪٿي اُن کي چڱ ڏٺي ته تنگ مشين وڏو آواز ڪيو ۽ ٻيڙي تيزيءَ سان درياھ منجه هلڻ لڳي. ڪنهن وقت پينگهه جيان لوڏا کائيندي، آسيري پاسيري ٿيندي هلندي رهي. جڏهن ڪاروچاڻ واري ڪنڌي ويجهو آئي ته پاڻي مشين جي ڏور کي ڏرو ڪيو ته مشين جو آواز جھڪو ٿيندو ويو. ٻيڙيءَ جي مھري ڪنڌيءَ سان لڳي. مشين بند ٿي وئي. سڪاڻ وارو پاسو ڦري آيو. اهو به ڪنڌيءَ سان لڳو ٻينو پاڻي ناتاري هنئين ته ٻيڙي بيھي رهي، پاڻي ٻيڙيءَ وارن کان پاڙو وٺڻ لڳو، مان ٻيڙيءَ مان هيٺ لٿس ۽ پاڻي کي ٿيھ روپيا ڏنا، تڙ تي گڏھ گاڏي وارو ٻينو هيو. ستار ڪٿي اُن ۾ سامان رکي رهيو هو.

سڪيءَ تي تي هوڙا پينا هُجن، ستار ڪٿي آواز ڏنو.

ادا، ٿيلھو گڏھ گاڏي منجه رکو، آچو ته هلون.

مون ٿيلھو گاڏي ۾ رکيو پوءِ آءٌ ۽ ستار گڏھ گاڏي سان گڏ هلڻ

لڳاسين، ڪلرائي زمين هئي، پٽ تي لاٿن جون وٿيون هُجن، ستار ڪٿي پڇيو.

ادا.... ڪاري منجه ڪنهن وٽ ويندا...؟

الهڏنو ڪيرواڻي خاصخيلي وٽ ويندس؟

پندرهن منٽن کانپوءِ ڪاروچاڻ شهر ۾ داخل ٿياسين، سڄي هٿ

تي هوٽل ماڻهن سان ڀريل هجي، هوٽل ۾ فلم هلي رهي هئي. هوٽل جي

ٻاهران ماڻهو چانهه پي رهيا هئا. آءٌ گڏھ گاڏي واري سان هوٽل کان اڳتي

هليو ويس، مون ڪنڌ واريو ته ستار هوٽل وٽ بيٺو هو، هُن مون کي آواز ڏنو ۽

چيائين:

ادا.... الهڏنو خاصخيلي هوٽل منجه آهي؟

آءٌ گاڏي مان ٿيلھو ڪٿي واپس موٽيس ته الهڏنو ڪيرواڻي

خاصخيلي هوٽل کان ٻاهر آيو، اسين ملياسين، ستار ڪٿيءَ کي چيو:

ادا مهرباني.

الهڏنو خاصخيلي ۽ آءٌ ڪاروچاڻ جي بازار ڏانهن هلڻ لڳاسين،

بازار ۾ اُها رونق ڪونه هئي جيڪا ڪجهه سال اڳ ڏٺي هئي. هڪ دڪان ۾

داخل ٿياسين، اُتي ويٺل ماڻهو سِڪَ سان مليا، ڪاٺ جو وڏو صندل پيو

هجي. هڪ همراه اشارو ڪري آواز ڏنو. ”ادا! ٻاجهت تي ويهه“ پوءِ آءٌ صندل تي ويهي رهيس، اُن وقت شام جا چار پنجويهه (4:25) ٿيا هئا، الهڏو خاصخيلي دڪان ۾ ويٺل ماڻهن جو تعارف ڪرائڻ لڳو. هڪ جهوني ماڻهو هٿ جو اشارو ڪري چپ رهڻ لاءِ چيس، پوءِ اهو ماڻهو پاڻ تعارف ڪرائڻ لڳو.

ادا، منهنجو نالو الله ڏنو کڻي ولد محمد کڻي عمر ستر سال آهي. پوءِ هڪ نوجوان ڏي اشارو ڪري چيو، عبدالقادر پٽ الهڏو کڻي، اُن کانپوءِ ٻين ويٺلن پنهنجو پاڻ تعارف ڪرايو. عبدالرشيد، الهڏو خاصخيلي، فضل حسين کڻي ولد الهڏو کڻي، غلام مرتضيٰ عرف ابولي کڻي محمد شريف بلوچ، الهڏو ولد مصري ميربحر ڪاروچاڻ.

الهڏو خاصخيلي سڀني کي منهنجي اچڻ ۽ ڪم بابت ٻڌائي ڇڏيو هيو، الهڏو ميربحر پٽ مصري ميربحر صندل تي اچي ويهي چيو. ”ادا! خوش آهيو. ڏاڍي خوشي ٿي جو ڪاروچاڻ ۾ آيا آهيو.“

الهڏو ميربحر ڪاروچاڻ ڪچهري وارن کي پنهنجي ڳالهه ٻڌائڻ لڳو

آءٌ ننڍڙو هوس، سوڪي گهمڻ ويندو هوس، اُتي سوڪيءَ جي بازار ۾ عيدڙو مهاڻي جي هوٽل هئي. آيو هنگورو جنهن کي آيو موالِي به سڏيندا هئا. اُن جي هوٽل ۽ مٺائي جو دڪان هو. بازار ۾ ماڻهن جو ميلو متل هوندو هو، مرد ۽ ننڍڙا ٻار گڏ هلندا، سودو سامان وٺندا هئا. اُن زماني ۾ هوٽلن تي فوني وارا رڪارڊ وڃندا هئا. اُسين اهي رڪارڊ شوق سان ٻُڌڻ ويندا هئاسين. انهن رڪارڊن تي سنڌي ڪلام ۽ گانا هلندا هئا.

سوڪيءَ ۾ ”سونا“ بازار هئي، اُن بازار ۾ ماڻهو سون جون لڻيون ٺهرائڻ ۽ وٺڻ ايندا هئا.

سوڪيءَ ۾ سارين جي 200 هارس پاور جي مشين هئي. جتي چٽڙ، پيس ۽ ڌرائي ٿيندي هئي. آءٌ ننڍو هوس سوڪيءَ ۾ گهمڻ، شيون کائڻ ۾ مزو ايندو هو ۽ سارين جي مشين کي ڏسڻ ويندو هوس، اُها ڪيئن پئي اُن چٽڙي ۽ پيهي ٿي. جڏهن به سوڪيءَ ويندو هوس اها مشين ضرور ڏسندو هوس. هونئن به ٻار کي هر نئين شئي کي هر هر ڏسڻ جي عادت هوندي آهي. سوڪيءَ منجهه ڪنهار هئا، اُهي ٽڪر جا ٿاڻو، ٺاهيندا هئا. ميرواهه،

درياهه تي ڏکڻ طرف سوڪي بندر گاهه هو. درياهه ميراواهه جو پاڻي پيڙي هلائڻ وارو پتڻ اڪارڻ وارو منهنجو سئوٽ ”عالي پاڻي“ هوندو هو. ان سان به سوڪي شهر گهمڻ ويندو هوس. سوڪي بندر گاهه کان هڪ ڪلوميٽر سوڪيءَ جو شهر هو. بندر گاهه کان ماڻهو شهر تائين پنڌ ايندا ويندا هئا. واپارين جو مال ڍوڻن جي لاءِ بندر گاهه تي پيل گاڏيون جيڪي رات ڏينهن واپارين جو مال ڍوئيندو، سوڪي شهر ۾ لاهينديون، وري سوڪي مان ٻيو مال پري بندر گاهه تي اينديون وينديون هيون. بندر تي ماڻهن جي رش ۽ بيل گاڏيون سدائين پيڻيون هونديون هيون.

ماڻهو بيل گاڏين (ڏاند گاڏين) ۾ چڙهي سوڪي ايندا هئا، سوڪي ۾ اسان جو گهر به هو. اُتي پاسي کان اسان جي مائٽن جا گهر به هئا. جن جا نالا ياد آهن، جمعو ميربحر، رڪيو ميربحر، اهي ٻئي ڀائر هئا.

عالي ميربحر پاڻي، عالي ميربحر پاڻي جو پٽ محمد جو گهر به سوڪيءَ ۾ هو. پاڙي منجهه ٻيون برادريون رهنديون هيون، ڪاروچاڻ ۽ سوڪيءَ جا ماڻهو ايندا ويندا هئا، ڪيترن ماڻهن جا ٻنهي بندر گاهن تي گهر هوندا هئا. دڪان ۾ هر ڪو ويٺو ڌيان سان قصو ٻڌي پيو.

سائين الهڏنو کڻي ولد محمد کڻي ڪاروچاڻ

ڪچهريءَ ۾ سائين الهڏنو کڻي کي خاص ڳالهيون ٻڌايون. منهنجي پيدائش 7 جولاءِ 1948ع ۾ آهي، لڳ ڀڳ اُن وقت منهنجي عمر پنج سال هئي. جڏهن منهنجي مامي جي شادي ٿيڻي هئي. اسان جو عزيز رشتيدار حاجي خميسو کڻي، جنهن کي اسان شاديءَ جي دعوت ڏيڻ جي لاءِ سوڪي وياسين. منهنجي نانيءَ ۽ نانو برادري روايت سان دعوت ڏيڻ خاطر بيل گاڏيءَ ۾ (ڏاند گاڏي) تي چڙهي، تڏهن اهو پاسو سڪل هوندو هو، ڪاروچاڻ کان ميراواهه تائين، ڪو ڍورو يا ڍوري به ڪانه هوندي هئي. اسان بيل گاڏي کي ميراواهه پتڻ تي بيهاري، اُتان اسان پتڻ پار ڪيو ته اسان جي مائٽن اُن پتڻ تائين بيل گاڏي موڪلي هئي. جنهن ۾ اسين چڙهي سوڪي شهر ۾ پهتاسين. جيڪو الهڏنو ميربحر چيو آهي، اهو مٺائي جو دڪان حاجي خميسي جي دڪان جي ڪاچيلي (ڏکڻ طرف) ۾ هو. آءٌ ننڍو هوس، مون اُن وقت سوڪيءَ جو نظارو ڪيو... هر دڪان جو ٿلهو مٿي ٺاهيل هوندو

هو. واحد سوڪي ۽ شهر ۾ دڪان زمين تي ٺهيل هئا. رات جو گهر ۾ سمنڊ جي ڪوشش ڪئي، ننڍو چار سال جو ٻار هوس، اُن وقت مون کي شور ٻڌڻ ۾ آيو. مون نانيءَ کي چيو: ناني! آءٌ سمنڊ نه ٿو سڳان، هي شور ڇا جو آهي؟ آها.... پاسي ۾ هنج پڪي ۽ پيا پڪي تن جا آواز آهن، آها... ماڻ ڪري سمنڊي رهڻ، پر اڄ تائين رات جي وقت ۾ اُهي آواز منهنجن ڪنن ۾ گونجندا آهن. اُن آواز کي 65 سالن ۾ بد وساري ڪو نه سگهيو آهيان. اسان پنهنجي مائٽ حاجي خميسو ڪٿي ۽ کي دعوت ڏني، ٻئي ڏينهن تي ڪارو ڇاڻ واپس آياسين.

59-1958ع ۾ آءٌ ڪاري ۾ قرآن پاڪ پڙهندو هوس، اسان سڀني کي سوڪيءَ گهمڻ جو ارادو ٿيو. مون سان گڏ مدرسي جا پيا شاگرد هئا. اهو ئي عالي پاتشي اسان کي اُڪاري پار ڪيو، اڳيان خالي ميدان ڏسڻ ۾ آيا، جتي اڳي گهر ڏٺا هئيم، هاڻ اُهي ميدان هئا.

اُتي رولو ڪٽا هئا، جن اسان تي حملو ڪيو، اسان وٽ لٽيو ۽ باننا هئا. ڪتن کي پڇائي ڪڍيوسين. ان وقت سوڪي ڦٽندو ٿي ويو، جيڪو اڳي واٽين جي وقت ۾ سوڪي سمنڊي ڪنوار جيان لڳندي هئي، هينئر اها سوڪي نه هئي. اتي خالي اهو جي هوٽل ۽ ٿوري مٺائي رکيل ڏسڻ ۾ آئي، جتان اسان مٺائي ورتي سون، وري واپس ڪارو ڇاڻ آياسين. ٻي ڀيري ڪُجهه گهر ڏسڻ ۾ آيا هئا، ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته سڪن ڀريو شهر سوڪي ڪيئن ڦٽو آ.

سوڪيءَ ۾ ڪسٽم آفيس پڻ هئي. جيڪو سامان سوڪي مان هندستان ويندو هو. اُن جي ٽيڪس آفيس ۾ ڀري پوءِ هندستان مال موڪليندا هئا. انهي سان گڏ هڪ محال آفيس به هئي، محالڪاري سائين جمن شاهه سيد محال ڪاري اُتي جو هو. ان سان گڏ اُتي ٽپال کاتو هو. جيڪو ٽي ڏينهن کانپوءِ ڪيئي بندر کان محمد ٽپالي، ٽپال ڪٿي ايندو هو. اهو ئي اُن ڏينهن تي سوڪيءَ جي ٽپال واپس ڪيئي بندر ڪٿي ويندو هو.

1977ع ۾ جڏهن ڪارو ڇاڻ تعلقو ٿيو ته ان جي آفيس مسواڙ تي هئي، سوڪيءَ ۾ جيڪي سرڪاري آفيسون هيون، اهي سڀئي ڪارو ڇاڻ شهر ۾ قائم ڪيون ويون هيون. جنهن ۾ مختيار ڪار جي آفيس محمد ڪٿيءَ

نعين بازار ٺهرائي هئي، ان جا ڪمرا خالي پيل هئا. جيڪي سوڪي شهر جا آفيسر ڪاروچان ۾ اچڻ سان اُهي خالي جايون ڏسڻ سان پسند ڪيائون، اُتي ئي آفيسون کوليائون.

الھڏنو ڪٿي؟ جي دڪان تي ڪجهه ٿي، سڄ لھڻ ۾ ڪجهه وقت هو ته دڪان بند ٿيڻ لڳا، الھڏنو به دڪان بند ڪرڻ لڳو. پوءِ سڀئي اُٿياسين ۽ هڪٻئي کان موڪلايوسين، الھڏنو ڪيرواڻي خاصخيلي چيو:

”ادا! مي جو سئوٽ موٽر سائيڪل ڪاهي آيو آهي. ڪاروچان کان اڍائي ميل پري اسان جو ڳوٺ علي ڪيرواڻي آهي. جيڪو ڪاروچان ۽ سوڪي شهر جي وچ تي آهي.“ پوءِ موٽر سائيڪل تي ٿي جٽا روانه ٿياسين. ڪاروچان کان ٻاهر سڌ پنڌ تي پٿرن جي جاءِ ٺهيل هئي، جنهن جا در دروازا ڪونه هئا. ڪنهن هنڌان پت جا وڏا پٿر نڪتل هئا. الھڏنو ڪيرواڻي خاصخيلي ٻڌايو: اها جُمريل جاءِ ڏسو پيا، ڪنهن وقت مختيارڪار جي آفيس ۽ ٿاڻو هو. پيا ڪيترائي ڪمرا هئا، جنهن ۾ پوليس جو عملو رهندو هو. هينئر اُهي سڀ جايون ڊهي پٽ ٿي ويون آهن، صرف اِهي ٻه ڪمرا بيٺل آهن. ڪاروچان ۽ ڀرپاسي ۾ رهندڙ ماڻهن جا ڪيس ميجسٽريٽ هلائيندو هو. ڪاروچان ۾ پوسٽ آفيس ۽ هسپتال هوندي هئي. هاڻ انهن جاين جا نشان آهن. هاڻ ڪاروچان ڦٽندو وڃي پيو، ايندڙ سالن ۾ بلڪل ڦٽي ويندو. جيڪڏهن پاڻي آيو ته پوءِ ڪارو ڪلي پوندو. موٽر سائيڪل تي پڪي جاءِ کان گذري اڳتي هلندا وياسين، رستو وارياسو هو، چؤڦير ڪلرائي زمين، ڪٿي ڪٿي سُڪل وڻ ڏسڻ ۾ آيا ٿي. زمين تي لائڻ جو وليون هيون، انهن لائڻن ۾ چار جا وڻ هئا. ڪنهن وقت موٽر سائيڪل جهمڪي ڪرڻي ٿي پئي. جنهن طرف نظر ڦيرائي ڏٺو ته لاڻا، چاريون (وڻ جو قسم) ليون، ديويون جا وڻ، ڪٿي ڪٿي پير جا وڻ نظر آيا ٿي.

هاڻ اسين ڪاروچان ۽ سوڪي، بندرگاهه جي وچ تي هياسين، اولهه جي ڪنڊ ۾ سڄ جي لالڻ جهمڪي ٿيندي وئي. چئن پاسن کان اوندهه گهيرو ڪري وئي، لائڻ منجهان سنهڙن جيتن جا آواز ٿي آيا. رستو وارياسو ڪڇو رهيو. الھڏنو جو سئوٽ موٽر سائيڪل آهستي هلائي رهيو هو. مون وقت ڏٺو ته اڌ ڪلاڪ ٿي چڪو هو، سامهون وڏي خالي تلاءُ هو. جنهن جي بند تي ڪٽ پئي هئي، ان تي هنڌ وڇايل هيو. موٽر سائيڪل ڪٽ جي پاسي

وٽ بيهي رهي، اسين هيٺ لٽاسين. الهڏنو ڪيرواڻي چيو. هي پنهنجو ڳوٺ آهي، ڪجهه وڪن تي اسان جا گهر آهن. رستي ۾ ڪيترائي سُڪل ڍورا ڏسڻ ۾ آيا هئا. انهن جا نالا ٻڌايان ٿو.

رستي ۾ پنج واھڙ (ڍورا) هئا، اسين ڍوري کي واھڙ به چوندا آهيون.

1- حاجي رحمت الله جو واھڙ

2- صدر وارو واھ

3- جمو سليمان جو واھ

4- الياس سمون جو واھ

5- محمد علي گڊو گاڙهائي واھ

6- ڪمن گڊي جو واھ

7- واڍي وارو واھ

8- پينگهر نالي وارو واھ

9- ميڙائو ماليو جو واھ

10- سيٺ مصري کٽي جو واھ

11- درگاه متارو شاه جو واھ

12- ٻٽڙيا واھ

13- ديوان منگل مل جو واھ

الهڏنو خاصخيلي ڪيرواڻي ٻڌايو ته:

جنهن هنڌ اسين ويٺا آهيون، هي علي ڪيرواڻي ڳوٺ آهي. هن ڳوٺ جي اوڀر ۾ مٽڙي درياھ ۽ ڳوٺ جي ڪاڇيل (ڏکڻ طرف) ۾ ميرواھ درياھ آهن. سوڪي بندر گاه، ميرواھ ۽ سنهڙي درياھن جي وچ ۾ هو. ايتري ۾ چار پنج نوجوان آيا، انهن جي هٿن ۾ هٿ بتيون هيون. اُهي ماني ڪڍي آيا هئا، پوءِ اسين ماني ڪاڻڻ ويٺاسين. مانيءَ کانپوءِ ڪچهري شروع ٿي، ڪچهريءَ ۾ هوت ولد احمد خاصخيلي، علي اڪبر ولد علي ڪيرواڻي، الهڏنو ولد علي ڪيرواڻي خاصخيلي آهستي آهستي ڪچهريءَ ۾ ٻيا به دوست شامل ٿيندا ويا.

هوت ولد محمد خاصخيلي ڪيرواڻي:

هن جي عمر ستر سال هئي، ڪچهريءَ ۾ ويٺلن کي سوڪيءَ جي يادگيرين بابت ٻڌائڻ لڳو. آءٌ ڳوٺ کان نڪري، خواجه جي پنيءَ کان تانگهه

(ننڍو پاڻي) هوندو هو، اُتان اُڪري سوڪي شهر ويندو هوس. گهر ان اُڙد (گاه جو قسم) ڪٿي اها ڪپاڻ وٺندو هوس. اُڙد گاه جا ٻه قسم ٿين ٿا. ڪاري اُڙد ۽ سائي اُڙد، انهن ٻنهي گاهن کي ڪٽي ان مان ٻج ڪڍي سوڪي، وڪڻڻ ويندو هوس، اُتي آني ڪلو ڪپائيندو هوس.

انهن پئسن يعني هڪ آني مان سوڪيءَ جي مٺائي ڪائيندو هوس. غلامور جهمريو جي سوڪيءَ بازار ۾ هوٽل هوندي هئي. اُتي پاڻيءَ کان بغير نج ڪير ۾ چانهه ملندي هئي. ڏاڍي مزي واري واه، واه جو چانهه هئي. اها شوق سان پيئڻ ويندو هوس. جنهن کي جا ماڻهو ”سڪڻي چانهه“ چوندا هئا، مٺائي ڪائي چانهه پي گهر موٽي ايندو هوس.

سوڪي شهر جي ڪاچيل (ڏکڻ طرف) ۾ مال جو وٿاڻ هو، اهو منهنجي مامي ڪاري جو هو. آءٌ ۽ منهنجو وڏو ڀاءُ جنهن جو نالو ”سائي“ هو، اسين اُن وٿاڻ تي رهندا هئاسين. اسين مينهن جي ڪير مان مڪڻ ڪڍي، اُن مڪڻ کي ٻاهه تي رجائي صفا ڪنگڙي ڪري، پوءِ بازار منجهه وڪڻندا هئاسين. ڪنگڙي جي معنيٰ ”صاف سترو“ آهي. وٿاڻ تي اڪثر ڪڏڙا فقير خير وٺڻ ايندا هئا. انهن سان مي جي دوستي ٿي وئي. انهن ۾ ٻايل ڪڏڙو، اسماعيل ڪڏڙو، شريف ڪڏڙو، ڀڳتو ڪڏڙو، حاجي ڪڏڙو، مرزا ڪڏڙو ۽ نازان ڪڏڙو، اهي نالا ياد هئا، گھڻا نالا وسري ويا آهن، سوڪيءَ ۾ فقيرن (ڪڏڙن) جي ڏاڍي عزت هوندي هئي، سوڪيءَ ۾ ڪڏڙن فقيرن جي مڙهي هوندي هئي. اُهي ڪڏڙا فقير ڳائيندا به هئا، شريفان به نازا جا آواز ڏاڍا سريلا هوندا هئا. سوڪيءَ جي ڪنهن گهر ۾ پُٽ جو اولاد ڄمندو هو. اُن جي پٽ وٺندا هئا. پوءِ ڄمندڙ چوڪر جا چاچا، ماما، ماسيون، ماميون سي فقيرن کي گنديون ۽ مال، ڍور ڍڳا ۽ روڪ پئسا به ڏيندا ها.

علي ڪيرواڻي خاصخيلي جنهن جي نالي سان هي ڳوٺ آهي، علي ڪيرواڻي خاصخيلي جي چوڪرن جا طهر هئا. اُن جلال چانڊيو کي دعوت ڏئي هتي گهرايو هو. جلال چانڊيو کي ڏهه هزار روپيا ڏنا هئا، اُن کان علاوه تر جي ماڻهن جلال چانڊيو کي وڏو قرب، مان ۽ عزت ڏيڻ سان گڏ جهمجو ڏوڪڙ پيسو ڏنو، تحفہ ڏنا، اهو ضياءُ الحق جو دور هو.

ڪاري ۽ سوڪيءَ ۾ ڪنهن به وڏي ماڻهو کي پيسو ڏوڪڙ وارو، يا هلندي پئچندي ۽ سرنديءَ وارا ماڻهو پٽ ڄمڻ تي وڏي خوشي ڪندا ها،

وڏا راڳ ٿيندا ها. سوڪي ۽ ڪارو ٻنهي شهر خوشين جي چولين سان چُلڪي، اُٿلي پوندا هئا، فقيرن ۽ فنڪارن ۽ پهلوئن جا جاوا (ڍڙ) ٿي ويندا ها. اسين سڄاهڙي پتن ۾ منو ڪڇي، مائي پاڳي جا راڳ ٻڌا. جن ماڻهن وٽ مال هوندو هو. انهن کي پاڳيا چيو ويندو آهي. سوڪي ۽ ڳوٺن ۾ اسان جي ڳوٺ علي ڪيرواڻي ۽ ”جر پيندي هئي“ معنيٰ هر روز مينهن ويامندي هئي. هي پٽ ايڏا پلارا ۽ سڄاهڙا پٽ سون جيان چمڪندا، جر ڪندا هئا.

جنهن هنڌ اسين ويٺا هئاسين، ان جي پاسي ۾ وڏو سڪل تلاءُ هجي، ان جي بندن جي پاسي ۾ گدڙن جي باهڙ ٿي، هوت محمد ڪيرواڻي ان طرف نھاري، وري ڪنڌ لاڙي چوڻ لڳو.

”ادا! اڳي ايڏا سُهڻا پٽ هئا، هاڻ سامونڊي پتيءَ سوڪي، سُڪ پري، سونا سنگ، پَن ڏيڻ واري ڪانهي ڪا، پوري سامونڊي پتي سُورن جي تُو ۾ سڙي ويئي آهي. سُڪ پريا ماڳ، سور جي باهه ۾ سڙي رک ٿي ويا. هاڻ هر طرف ڪاري پاڻيءَ واري ڪاري زمين، جتي پاڳين جا پاڳ وارا وڻاڻ، پکين جا پيارا آواز، ٻڌڻ ۾ ايندا هئا. هير اُتي، لائڻ جون وليون ۽ چار بيٺي هئي، رات جي وقت گدڙن جون آناهيون اچن ٿيون. انهن سوڪيءَ وارن کي قصن ۽ ڏينهن کي ساريندي اندر اُڪڙيو پوي، ”بس ڪاري (سمنڊ جي پاڻي) ڦٽايا ڪيٽ اسان جا“ ڪي ڳوٺ سوڪي جي شهر جهڙو ڏيک ڏيندا ها، اُهي سڀ اُجڙي ويا. خالي ڪلراڻي زمين بچي آ، ڪو وقت اهڙو به اچي ويندو. اهي پٽ به پنهنجا نشان ڇڏي ويندا، جيئن ماضي وارن بندر گاهن جا نشان به نه ٿا ملن. اُهي سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ هليا ويا. سي هي پٽ به ائين سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ ۾ گم ٿي ويندا. هزارن ايڪڙن تي ٻڌل علائقو آباد هو، جنهن ۾ سوڪي جو شهر هو ۽ وڏو بندر گاهه، سي سڀ سمنڊ جي پاڻيءَ ۾ ڍڪجي گم ٿي ويا. سنڌ جي ٻين بندر گاهن وانگر سوڪي بندر جو نالو ڪتابن ۾ پڙهنداسين. هاڻ ڪڏهن سوڪيءَ جي پتن کي ڏسندا آهيون، اندر ۾ سڌڪن جي اُٿل پٿل ٿيندي آهي. مٽئي ۽ ميرواهه درياهن مان هلندي اڪيون سوڪيءَ جي پتن ڏانهن لڙي وينديون آهن. بس ٿڌو ساهه نڪري ويندو آهي. هاڻي سوڪي جي شهر جي زمين جو ٿورو ٽڪر سوبه ڪلراڻو بچيو آهي، هاڻ اسين به لڏڻ جي سوچيون پيا.

”الهڏنو ڪيرواڻي خاصخيلي چيو، هاڻ هٿ رهڻ آهڻجو ٿي پيو آهي. ساڪرويا ڪنهن پٽ تي سولي آبادي واري زمين ملي پوي ته اسين اوڏانهن هليا وينداسين، انهيءَ ڪوشش ۾ لڳا پيا آهيون.“

رات جو وقت هُجي، آسمان ۾ ٽمڪندڙ تارن کي ڏسي ڏاڍي خوشي ٿي رهي هئي، جيئن اڳي ڳوٺاڻيون عورتون رڻي گندي ۽ چنريءَ تي رنگين ستارا هڻنديون هيون، اهي ستارا چمڪندا تارن جهڙو ڏيک ڏيندا رهيا. آسمان جي جهوليءَ منجهه ننڍڙا ۽ وڏڙا تارا ٽمڪي ۽ چمڪي رهيا هئا، ڪنهن وقت ۾ هي پٽ به آسمان جي تارن جيان ڏيک ڏيندا هئا. وري پٽ تي نگاهه ڦيرائي ڏٺو ته، ڪلراني زمين جي جهوليءَ تي لائن جون وليون، جن جي اندران سنبھڙن جيتن جا آواز اچي رهيا هئا، بس پوءِ ڪنهن مهل آسمان کي ته ڪنهن مهل ڪاري پٽن کي ڏسندي اُداس ٿي ويس.“

ايتري ۾ هوت جو آواز آيو.

ادا، هاڻ رات جھجي ٿي ويئي آ، منمنجو ڳوٺ پري آهي. منمنجي ڳوٺ جونالوقبول خاصخيلي آهي، هاڻ سڀني کان موڪلاڻي ڪريان پيو. ڪچهريءَ ۾ ويٺل رستم خاصخيليءَ کي هوت چيو:

رستم! مڪي لائيت ڏي، اوندهه لڳي پيئي آهي، واٽ تي نانگ چُرندا هوندا، سُڀاڻي لائيت واپس ڏئي ويندس. رستم جي هٿ ۾ ننڍڙي سيلن واري لائيت هئي، اها هوت کي ڏنائين پوءِ ڪچهريءَ مان سڀئي اٿيا.

الهڏنو ڪيرواڻي، رستم پٽ الهڏنو، مجيد پٽ حاجي خاصخيلي، ابراهيم پٽ حاجي، سيلو پٽ حاجي، آمون پٽ حاجي، عيدو پٽ حاجي خاصخيلي، عثمان پٽ الهڏنو، سلطان پٽ الهڏنو، دلدار پٽ الهڏنو، براد پٽ علي ڪيرواڻي، محمد پٽ براد، عيسو پٽ سومار خاصخيلي، عرس پٽ عيسيٰ خاصخيلي، موسيٰ پٽ عيسيٰ خاصخيلي، اميد علي پٽ سومار سڀئي هليا ويا، علي اڪبر خاصخيلي ڪونه ويو. پٽ تي تڏو وڇايل هيو، جتي ويهي ڪچهري ڪئي سون، علي اڪبر اُن تي هنڌ وڇائي سمهي رهيو.

صبح جو سوير سج ڪٿي ڪٿي ته اٿيس، ايتري ۾ چوڪرو چانهه ماني ڪٽي آيو. پٽ تي پاڻيءَ جو ڀريل پٽولو (پلاستڪ جو ڊرم) خالي ٿامري (ديگڙو) ٺولو (چل) ۽ ٻاجهٽ (ننڍڙي صندلي) پيا هئا، مان اُٿي ٻاجهٽ تي ويهي، پٽولو مان ٿورو پاڻي ٿامريءَ ۾ وڌو ۽ ٺولو مان پاڻي لاهي هٿ مڻهن

ڌوئڻ لڳس، ڪٿ جي سيرانديءَ کان ٿوال پيو هو. هٿ منهن ڌوئي ٿڌي تي آيس، علي اڪبر چانهه ڪوپ ۾ لاهي ڏني، ماني ڪاٺڻ کانپوءِ ڇوڪرو ٿانوَ ڪٽي ويو، اڪبر خاصخيلي اُٿي گهر ڏي ويو. واپس ۾ هڪ بانئو (لٽ) ڪٽي آيو، هن جا پير اگهاڙا هئا، هڪڙو پار ٻڪرين جا ڌڻ ڪاهيون پئي آيو، ٻڪرين جي اڳيان ۽ پاسن کان ڇيلڙا ڪُڏ ٽينگ ۽ ٽپا ڏيندا لائن ڪي سگهندا چار جي وٺ وٽ آيا. ٻه ٻڪريون چار جي ڌڻ تي چڙهي ويون. اُتي چار جا ساوا ڀَن ڪاٺي رهيون هيون، ڪي ٻڪريون لائن منجهه چرنديون اڳتي هلنديون ٿي رهيون. ڳوٺ جي ٻاهران سڪو تلاءُ هو، اُن جي بند تي ڪٽ رکيل هئي جنهن تي اسين ويٺا هئاسين، تلاءُ جي اوڀر ۾ مُٽي درياهه هو.

علي اڪبر چيو:

هاڻ هَلو ته ڪاري هَلو، هنڌ بسترا پپولو، ٺولو، ٿامري ۽ ٻاجهت اُهي سڀ سامان ڇوڪرا پاڻ ڪٽي ويندا. پوءِ اسين علي ڪيرواڻي خاصخيلي ڳوٺ مان پنڌ نڪتاسين. ڪارو چاڻ ڪان اڍائي ميل هو. ڪارو ڪان صبح جو نائين ڌاري پَتڻ نڪرندو آهي، اُن پَتڻ تي مون کي پهچڻو هيو، اهو پَتڻ ڦاٽ درياهه جي پرينءَ ڪنڌي تي پهچائيندو، جتان سوزڪي يا ڊاٽسن پگهاڻ ۽ گاڏهو ماڻهن کي ڪٽي ويندي آهي. اسين ڪلراني زمين تي ٺهيل پيرو چارو ڪان هلندا رهياسين، پَت تي لاٿا، جاريون، سُڪل ٻير جا وڻ هيا.

علي اڪبر چيو:

ادا، ٻيٽا زمين آهي، يعني ڪاري زمين آهي، ”ٻيٽا لفظ جي معنيٰ غير آباد ۽ ڪاري زمين،“ هڪ ٻڪري چار جي وٺ تي چڙهي وئي، وڻ جي هيٺيان ننڍڙو چيلو ٻي ڪري رهيو هو. اوسيتائين دانهون ڪندو ٻاڪاريندو رهيو، جيستائين چار جي وٺ تي چڙهيل ٻڪري هيٺ لهي ڪونه آئي. ڪي ڇيلڙا ڪلراني پَت تي ڊوڙندا، لائن جي ننڍڙن ٻوٽن ۽ زمين تي لٽيل لائن جي وٽين مٿان ڪڏندا ٿي ويا.

رستي ۾ پري پري کان ڪانن ۽ ڪَڙن جا چنڊا ۽ منهن ڏسڻ ۾ آيا منهنجو ڌيان انهن گهرن ڏانهن ڏسندي علي اڪبر ڪيراڻي چيو:

ادا، هي پَت جنهن تان هلي رهيا آهيون، سي اُجڙي ويا آهن. اسان ننڍپڻ ۾ هن علائقي کي ڏٺو هو. ڪارو چاڻ ڪان وٺي ميرواهه ۽ مُٽي درياهن

تائين هي پت آباد هئا. سون جي تعداد ۾ مختلف ذاتن وارا ماڻهو رهندا هئا، وڏا باغ زمينون سهڻن فصلن سان سايون، ساه واريون لڳنديون هيون. آباد هو، هنن پتن تي ملاڪڙا لڳندا هئا. ڪارو ۽ سوڪي ڦٽو ته هن علائقا به آجڙي ويا. هاڻ ڪجهه گهر جيڪي ڇڏا ڇڏا هئا، جنهن ۾ رونجهما، بگدا، سهتا، ميربحر ۽ خاصخيلن جا گهر جمجا آهن.

1. ڇٽو ڄاموٽ ڳوٺ خاصخيلي

2. لالڻ خاصخيلي ڳوٺ

3. علي محمد ڪيرواڻي ڳوٺ

4. صديق اوڻاڙي خاصخيلي

5. اسماعيل بگدو

6. صديق رونجهو

7. الهڏنورونجهو

8. جمعو سهتو

9. محمد سهتو

10. حاجي خاصخيلي

11. عبدالله ميربحر ۽ کٽين جو ڳوٺ

ڪارو ڇاڻ جي ويجهو آياسين، ڪجهه گهر ڏسڻ ۾ ٿي آيا. پاسي ۾ قبرستان هيو، جيڪو پراڻو نظر اچي رهيو هو. هي قبرستان ميلن ۾ هيو. اسين قبرستان جو پاسو وٺي هلندا ڪارو ڇاڻ جي بازار منجهه آياسين، الهڏنو ڪٿي، جو دڪان هجي، اتي ڪي ماڻهو وڪر، سودو سامان وٺي رهيا هئا، الهڏنو ڪٿي دڪان تي ويٺو هو، اسان کي ڏسندي، اٿيو ۽ سڪ سان مليو، هڪ چوڪري کي چانهه جو چئي پوءِ سندن ڏانهن اشارو ڪيو، اسين سندن تي ويهي رهياسين، ايتري ۾ الهڏنو ميربحر آيو، هن سان مليس ڪين چيو:

آءُ وڃان تو پاڻي يوسف ڪهڙي وقت پتن ڪيندو؟ الهڏنو ڪٿي چيو:

يوسف پاڻي شهر ۾ ايندو آهي ته مون وٽان چڪر ڏئي پوءِ پتن تي ويندو آهي، توهين الڪو نه ڪريو، اجهو پاڻي آيو، الهڏنو ميربحر اٿيو، آءُ پاڻي يوسف کي ڏسي ۽ چئي اچان ٿو. الهڏنو ميربحر هليو ويو، ڪجهه منٽن ۾ موٽي آيو، پاڻي هٿ تي چانهه ويٺو پئي، هيڏانهن اچي پيو.

هڪ ڇوڪرو ڇانهه ڪٽي آيو، اسان سڀئي ڇانهه پيئڻ لڳاسين. دڪان ۾ ننڍا وڏا جيڪي به آيا ٿي، انهن جي وات ۾ چورو، گتڪو ۽ ڪن جي وات ۾ پان هجي، ننڍڙا ٻار دڪان تان سوپاريون، سونف جون ننڍڙيون پٽيون وٺي ويا. دڪان ۾ ويٺل نوجوان دڪان جي فرش تي ڳاڙهي پڇڪاري وات واري اڇلائين پيا ته فرش تي ڳاڙها نشان، ڇٽا ٺهي پيا وڃن. انهن کي دڪاندار به ڪجهه نه ٿي چيو.

اسين ڇانهه ختم ڪئي ته، پاڻي يوسف دڪان تي آيو، پوءِ اسان اُٿياسين. هر هڪ کان موڪلايو، الهڏنو ميربحر مونسان گڏ اُٿيو ۽ پٽن تي هلڻ لڳو، يوسف پاڻي اسان کان تڪڙو هلندو هڪ دڪان کان گتڪي جون پٽيون ورتيون، اسين هلندا رهياسين، جڏهن ڪارو ڇانڻ جي بازار ٿي اڳتي هلڻ لڳاسين ته زاهد ساڪاڻي بلوچ مليو، هن سان گڏ به ماڻهو هئا. زاهد بلوچ انهن جو تعارف ڪرايو. امين ميربحر، رشيد ساڪاڻي بلوچ پوءِ سڀئي ڦاٽ درياھ ڏي هلڻ لڳاسين. جنهن جاءِ تي پٽن (پيڙي) بيٺو هو. پوءِ غلام محمد ساڪاڻي بلوچ، سائين سومار ڪيرواڻي جنهن کي اچي ڏاڙهي هئي، اهي پٽن تي ويا ٿي، جڏهن پٽن تي آياسين ته پيڙيءَ منجهه گمٽا ماڻهو اڳ ۾ ويٺا هئا، پيڙيءَ جي سڪاڻ تي جنهن جاءِ تي مشين (ٽنگ مشين) لڳل هئي، پيڙي جي ڪٺ (پيٽ) ۾ عورتون ۽ ننڍا ٻار ويٺا هئا، پيڙيءَ جي مٿيءَ تي چار ماڻهو ويٺا هئا، اسين پيڙيءَ ۾ چڙهي سڪاڻ ڏي وڌي وياسين، زاهد ڪاساڻي بلوچ، غلام محمد ساڪاڻي بلوچ، آءٌ سڪاڻ تي ويٺاسين، زاهد سڪاڻي موٽر جي پاسي ۾ ويهي رهيو اُتي به ماڻهو ويٺا هئا، انهن پاڻ کي توال سان ويڙهي ڇڏيو هو، زاهد ڪاساڻي بلوچ هڪ ماڻهو کان وڌو توال (پوتڙو) وٺي اُن سان پاڻ کي ويڙهي ويهي رهيو، جيئن موٽو هلڻ وقت تيل جا چنڊا، ٿينگيون هڻي ڪپڙا خراب نه ڪري، پاڻي يوسف اچي ويو. هاڻ ماڻهن کي اميد ٿي ته پٽن هلندو، تڙ تي ٻيڙا سڪي وٺ بيٺا هئا. هڪ پيڙي جي واڍا مرمت ڪري رهيا، ان کي هيٺيان ڪاٺ جون پٽيون هڻي رهيا هئا.

پاڻي يوسف سڪاڻ تي ٽنگ مشين چالو ڪئي ته هوا ۾ مشين جو شور هوا ۾ پکڙجي ويو، پيڙي لوڏو کائي هلڻ لڳي. آهستي موڙ کائي تيزيءَ سان درياھ جي سيني تي هلڻ لڳي ته درياھ جي پاڻي جون

چنڊون چوليون (ڦينگون) سڪاڻ ۽ مھري تي ويٺل ماڻھن جي مٿان ڪرڻ لڳيون، جنھن پاسي کان لھرون اٿل کائي پيڙيءَ (ھوڙو) سان اچي لڳن پيون تہ پاسن کان ويٺل ماڻھن کي ڀسايون ھليون پيون وڃن. درياھ ۾ موج ھئي، واءُ تيز گھلي رھيو ھيو. پيڙي پينگھ جيان لڏندي ھلندي رھي، ڪنھن مھل درياھ ۾ پيڙي آسيري پاسيري ٿيندي رھي تہ ماڻھو ھڪٻئي کي پڪڙي جھلي وٺڻ پيا، ڦاٽ درياھ جي وچ ۾ پيڙي ھلي رھي ھئي. درياھ منجھ ڪيترا ھوڙا ھلندا رھيا، پاڻي يوسف سڪاڻ تي ٻيٺو ھجي، ھن کيسي مان گتڪي جي پڙي ڪڍي، وات ۾ وجھي، وري پڙيءَ کي ويڙھي سيڙھي کيسي ۾ رکيائين. پوءِ مھريءَ (پيڙي جو پويون حصو) تي ويٺلن ماڻھن ڏانھن ھليو ويو. انھن کان پاڙو وٺڻ لڳو.

پتڻ ڪڍو، ھٿ ۾ رکو.

يوسف پاڻي مھريءَ وارن کان پئسا وٺي پوءِ سڪاڻ وارن ڏي آيو. انھن کان پتڻ (پاڙو) ورتائين، تنھن کانپوءِ ڪڻ منجھ ويٺل عورتن ۽ ٻارن کان پاڙو ورتو. واپس سڪاڻ تي آيو، ھن ھر ھڪ ماڻھوءَ کان پنجاھ (50) روپيا ڪرايو ورتو، موٽر ۾ ٻڌل رسي کي چڪ ڏئي تہ پيڙي تيزيءَ سان ھلڻ لڳي. سامھون تڙ ھيو، اُتي پيون پيڙيون بيٺل ھيون. پاڻي انھن پيڙن کان پري ڦاٽ درياھ جي ڪنڌي ڏي پيڙي جو رُخ موڙيو. ڪجھ منٽن کانپوءِ پيڙي ڪنڌيءَ کان پَر پري ٿي بيھي رھي، ماڻھو شلوار وارا پاڇا مٿي کڻي پيڙيءَ مان ھيٺ لٿا، ڪن ماڻھن کي گوڏن تائين پاڻي آيو ٿي. ڪن کي چيلھ تائين پاڻي، آءِ پيڙيءَ مان ھيٺ لھي، پاڻي جي گپ ۾ پير ڪُٽڻا ڪري ھلندو سڪيءَ تي آيس. ڪناري تي اچي درياھ جي پاڻيءَ ۾ پير ڇاڇولي (ڌوئي) ٻوٽ پاڻي سوز کي ۽ ۾ چڙھي ويٺس. تڙ تي ھڪ ڊاٽسن ۽ ھڪ سوز کي بيٺي ھئي، ڪي ماڻھو ڊاٽسن ۾ چڙھيا تہ ڪي سوز کي ۾ چڙھي ويٺا، ٻئي گاڏيون ماڻھن سان ڀرجي ويون.

زاهد ساڪاڻي بلوچ سان ڪچھري ٿي، ھن ٻڌايو تہ ٻاٻيھو ڳوٺ ۾ ڪجھ ماڻھو سوکيءَ کان لڏي اچي ويٺا آھن، انھن سان ڪچھري ڪندا سين. ”ادا! ھير ڳھڻا ھلون ٿا، اتي ڪي ماڻھو آھن تہ ٻڌا، انھن سان ملڻ سولو ٿيندو، چو تہ آءِ ڳھڻا مان ڪراچي ھليو ويندس.“

اڌ ڪلاڪ کانپوءِ سوزڪي ٻگهار شهر ۾ پهتي، سوزڪي وارو هڪ، هڪ ماڻهو، کان پنجاهه روپيه پاڙو ورتو، اسين هيٺ لٿاسين، سوزڪيءَ واري کي ڪرايو ڏنو، زاهد بلوچ چيو:

ادا، توهان پندرهن ويهه منٽ اتي بيهو يا ڪنهن جاءِ تي ويهيو، آءٌ ڊاڪٽر کي طبيعت ڏيکاري اچان ٿو. منهنجي ذهن ۾ آيو ته ڪالهه محبوب جي هوٽل تي ويٺو هوس، چوند اُتي وڃي ويهي رهان. زاهد! آءٌ محبوب هوٽل تي وڃي ويهان ٿو.

”ها.... اهو هوٽل ڏنل آهي، آءٌ اتي اچي ويندس.“

زاهد ائين چئي هليو ويو، آءٌ محبوب هوٽل تي آيس. صندل تي ويهي رهيس، بيرو آيو، هن جي هٿ ۾ پاڻي جو گلاس هيو، اهو اڳيان رکيائين.

پاء.... هڪ چانهه ڏيکي:

بيرو ڪنڌ لوڙي هليو ويو، شبير ميمڻ جو وڏو پاءُ دڪان تي هيو، اهو مليو. آءٌ اڌ ڪلاڪ اُتي ويٺو رهيس، زاهد بلوچ جي فون آئي، اسين اچون پيا. ڪجهه منٽن کان پوءِ هڪ موٽرسائيڪل هوٽل جي اڳيان اچي بيٺي، اُن تي زاهد ويٺو هو. آءٌ اُتي ويس، پوءِ ٿئي چٽا جنگي سر روڊ تي آياسين. مھراڻ شاپنگ سينٽر کان ٿورو اڳيان ڪپي هٿ تي چٽو ٺهيل هيو، اُتي موٽرسائيڪل بيهاري اسين اندر داخل ٿياسين. هڪ نوجوان سفيد ڪپڙن ۾ ويٺو هو، بنديءَ تي لکي رهيو هو. شايد حساب ڪتاب لکي رهيو هو، چٽي ۾ چار ماڻهو ويٺا هئا. انهن مان ٻه چٽا اُتي هليا ويا، ٻه چٽا ويٺا رهيا، هڪ کي نوجوان جيڪو حساب ڪتاب لکي رهيو تنهن چانهه جو چيو ته ويٺل ٻن ماڻهن مان هڪڙو اُٿيو ۽ چٽي کان ٻاهر هليو ويو، وري موٽي آيو. اُن جي پويان چانهه وارو ٿرماس ۽ ٽي ڪوپ ڪنيو اندر داخل ٿيو، نوجوان چيو، هيءُ چانهه انهن ملاحن جي لاءِ چئي هئي، جيڪي اُتي هليا ويا، هاڻ اها چانهه اسين پيئنداسين. پوءِ ڪوپ ۾ چانهه ڏني، ٻئي ڪوپ ۾ پنهنجي لاءِ چانهه لاهي پيئڻ لڳو. ايتري ۾ هن جي فون اچي وئي، ان سان ڳالهائڻ ۾ مصروف ٿي ويو.

آءٌ چانهه پي خالي ڪوپ اڳيان ميز تي رکيو ته ٽي ماڻهو چٽي منجهه آيا، منهنجي ڀر ۾ خالي ڪرسيون پيون هيون، اُن تي اچي ويٺا، انهن

سان حال احوال ٿيا پوءِ انهن پنهنجو تعارف ڪرايو.

ادا، منهنجو نالو شير محمد ڪاساڻي بلوچ ولد احمد علي ساڪاڻي بلوچ، ٻگهان شهر کان سڄي پاسي تي هڪ ڪلوميٽر ۽ هڪ فرلانگ جي مفاصلي تي ڳوٺ احمد علي ساڪاڻي بلوچ آهي. اهو اسان جو ڳوٺ آهي، هي پٽ شاخ جي پٽ ۾ آهي.

جنهن نوجوان چانهه گهراڻي هئي، ان پنهنجو تعارف ڪرايو. منهنجو نالو جلال احمد پيروڙاڻي آهي، ڳاڙهو شهر جي پٽ ۾ اسان جو ڳوٺ حاجي رمضان پيروڙاڻي آهي.

چيني ۾ ويٺل ماڻهن پنهنجا نالا ٻڌايا:

چچر ملاح ولد ماڱو، عباس علي، الله بچايو، ڌانڌل، معشوق ساڪاڻي، زاهد ساڪاڻي بلوچ، علي حسن پيروڙاڻي بلوچ، سليمان ملاح، سڪندر رجير، علي ملاح.

شير محمد ساڪاڻي بلوچ ڪچھري ۾ ٻڌايو ته اسان جا ڏاڏا، پڙ ڏاڏا سوڪيءَ جا آهن، سوڪيءَ ۾ هندو گهڻا هئا، انهن جا پڪا گهر هئي ۽ سوڪي ۾ پائڻا به هئا. پائيلو جي معنيٰ ڪار خانو، جنهن ۾ چڙ پيسائي ٿيندي هئي.

ٻگهان ۾ ويٺو هئس ته ڊاڪٽر جليل ڪٿيءَ جي فون آئي، ادا! ڪٿي آهيو؟

ڊاڪٽر! ٻگهان شهر ۾ آهيان.

آءُ ٺٽو کان گهارو اچان پيو. تون به اتي اچ، آءُ چئرمين هونل تي انتظار ڪندس.

ڊاڪٽر! مهرباني، گهارو شهر ۾ گڏ آهيون.

ڊاڪٽر جليل ڪٿيءَ جي فون کانپوءِ، دوستن کان موڪلايو، ٻگهان مان سوزڪي ۾ چڙهي، ڳاڙهو شهر ۾ آيس.

خاصخيلي هونل وٽ ڳاڙهو کان ڪراچي ويندڙ وين ۾ چڙهيس، جيڪا ابراهيم حيدري وڃي رهي هئي، گهارو ۾ لهي روڊ ٽپي چيئرمين هونل تي ويس، ڊاڪٽر جليل ويٺو هو، ڪچھري ڪندي حال احوال ڪيائين ته، ادا! چوهڙ جمالي کان اچان پيو، جڏهن ٺٽو شهر پهتس ته پنهنجو خيال آيو، ”منصور سان ڳالهايان.“ مون کي هڪ هئي، تون ٺٽي ضلعي ۾ ڪنهن نه

ڪنهن ڳوٺ يا شهر ۾ هوندي، اهو سوچي توهان کي فون ڪئي.
 چوهڙ ۾ ”نائو ولد محمد ميراسي“ سان ملاقات ٿي، ۽ اوستو محمد
 يوسف خاصخيلي ولد محمد رمضان خاصخيلي سان ملاقاتون ٿيون. اوستو
 (استاد) ان کي چوندا آهن جيڪو ڪنهن به فن جي ڄاڻ رکندڙ هجي. نائو
 ولد محمد عرس ميراسي ڳالهه ٻوله ڪندي ٻڌايو ته ورهاڱي ٿيڻ کي ٽي
 سال گذريا هئا. راڳ ڳائيندڙ هڪ ٽوليءَ سان، ناچو بڻجي سوکي بندرگاهه
 ۽ سوکي شهر ويو هوس، ان وقت منهنجي عمر ٻارنهن سال هئي، اسين سوکي
 شهر ۾ آياسين. اتن (اتن) جي ماڻهن يعني چيو،
 ”هاڻي واڻيا هليا ويا آهن، جيڪي وڻج واپار ڪندا هئا، انهن جي وڃڻ
 کانپوءِ ڪاروبار ۾ اها ڳالهه ڪانهي، هتان جي واپارين جو پين شهرن سان
 ڏيتي لپتي اها نه رهي آهي. هندو جيڪي ڪاروباري ڄاڻ رکندڙ هئا، سوکي
 بندر ۽ سوکي شهر جا وارث هئا. هاڻي هتان جا مالڪ مسلمان بڻيا آهن، ان
 وقت بازار ۾ هلندين، سوکيءَ جو شهر گهمندي، ڦرندي مزو اچي رهيو هو.
 جنهن راڳيندڙ ٽوليءَ سان ويو هوس، اُهي اڳي واڻين جي وقت
 سوکي شهر ۽ بندر تي ايندا ويندا هئا. انهن مڪي (مون کي) سوکي جي
 قصن بابت ۽ سوکيءَ جي محبتي ماڻهن جا قصا ٻڌايا. اهو به ٻڌايو ته واڻيا
 فنڪارن جو جمجمو قدر ڪندا هئا.
 آءُ جنهن ٽوليءَ سان ويو هوس، انهن راڳيندڙن جا نالا هيٺ ٻه ياد
 آهن. ”منگو ميرائي، مهراڻ ميرائي، ڪريم بخش عرف ڦوٽو ميرائي، خادم
 ميرائي، منو مصري ميرائي هئا.
 سوکي شهر ۾ اسان جو رهڻ عثمان شيديءَ جي اوطاق تي ٿيو هو.
 ماني ٽڪي سڀ اتي کائيندا هئاسين ۽ راڳ جي محفل به عثمان شيديءَ
 جي اوطاق تي ٿي، سوکيءَ شهر ۾ ڪيترين ئي ذاتين وارا ماڻهو رهندا هئا،
 راڳ ٻڌڻ جي لاءِ سوکي شهر ۽ ڀرپاسن جا ماڻهو به آيا هئا.
 اسان کي پئسو جام ڏنائون، سي ماڻهو راڳ جا وڏا شوقين هجن،
 اسان فنڪارن جي عزت ڪيائون، مهمانوازي اهڙي جواج ڏينهن تائين، اهو
 قربائتو ۽ پيار وارو هلڻ، سوکيءَ جي ماڻهن جو وسري نه ٿوڻ ان کانپوءِ موجو
 (منهنجو) سوکيءَ شهر ڏي وڃڻ ڪونه ٿيو.
 اسين چيئرمين هٽل تي ماني کائي ساڪرو شهر کان ايندڙ وين ۾

چڙهي، ريڙهي ميان جي موڙ تي پهتاسين. پوءِ اسان کي هڪ سوزڪي ملي وئي، ريڙهي ڳوٺ ۾ آياسين.

رات جو ڊاڪٽر جليل جي اوطاق تي سائين لطيف الله خاصخيلي آيو. جيڪو پرائمري اسڪول ريڙهي ۾ استاد هجي. اوطاق ۾ ٻه پارڙا فائزر ۽ فيضان به اچي ويٺا. سائين لطف الله ڳالھين ۾ هن پنهنجي والد لهر محمد هاشم جنهن کي ”لهر ڪيتوي“ به چوندا هئا، ان بابت ٻڌايو. ادا! منهنجو والد سوکيءَ ۾ پرائمري ماستر هيو. پاڻ شاعري ڪندا هئا، سوکي شهر ۽ جوڳيٿڙا ڳوٺ ۾ استاد رهيو. سوکيءَ شهر ۽ جوڳيٿڙا ڳوٺ ۾ ٽن ميلن جو فاصلو آهي، جوڳيٿڙا ڳوٺ ۾ فصل پلو ٿيندو هو، خاص طور ”ساڳ“ جوڳيٿڙن جو ڏاڍو مشهور هيو. جوڳيٿڙا ۾ ساڳ جي پوک سٺي ٿيندي هئي، ماڻهو ساڳ وڏي شوق سان کائيندا هئا. بابا جي هڪ بيت ۾ جوڳيٿڙا ڳوٺ جي ”ساڳ“ جو ذڪر آهي،

جام ملي ٿو جوڳيٿڙن، ترهه سندنو ساڳ،
ڪايو سڻو ساڳ، ويٺا ڪريون راڳ،
چو ۽ پنهنجو پاڳ، جنهن جان اڙائي جوڳيٿڙن ۾.

جوڳيٿڙا ڳوٺ هير به آباد آهي، پر اهو ماضيءَ وارو اوج نه رهيو آهي، جوڳيٿڙا جا شاگرد درياھ جو ڍورو اڪري سوکيءَ جي اسڪول ۾ پڙهڻ ويندا هئا. بابا جي شاعري جو ڪتاب ”لھريون اچڻيون وڃڻيون“ سندس حياتيءَ ۾ صداقت ڏيپو گاڏي کاتو شايع ڪرايو هو. 1998ع ۾ بابا وفات ڪئي. ڊاڪٽر جليل ٻڌايو ته چوهڙ ۾ منهنجي ملاقات اُستو محمد يوسف ولد محمد رمضان خاصخيلي سان ٿي، ان چيو ته،

”اسان سوکيءَ مان 1962ع ۾ لڏ پلاڻ ڪئي، صديق ڪاٿڙائي مهاڻو هيو، ان جي پيڙي جنهن کي ”گاليو“ چون. ”گاليو“ پيڙي جو قسم آهي، اسين ان ۾ لڏ ڪئي (گهر جو سامان) چوهڙ جمالي لڳ ”لوڊ موري“ جي ڳوٺ جيڪو بچل پاتئي جو ڳوٺ هجي، اتي اچي لڏو لاهي ويٺاسين. پوءِ وري اتان ڏاند گاڏين ۾ لڏ ڪئي (سامان) چوهڙ شهر جي لڳ ”پلو اوتار“ جي پٽن تي اچي رهائش اختيار ڪئي. سوکيءَ آباد شهر هيو، هن شهر جو واپار ڪيترن ملڪن ۽

شهرن سان هلندو هيو.

سوڪيءَ ۾ واڻيا، جن ۾ پاڻيا ۽ لوهاڻا ذات وارا هئا، سوڪيءَ جي شهر ۾ ان چڙهڻ ۽ ان پيسڻ وارو ڪارخانو هندو پاڻين جو هيو، ان مل کي محمد رمضان خاصخيلي هلائيندو هو.

سوڪي شهر ۾ اسان جا دڪان، هوٽل ۽ ڪئبن به هيون، سوڪيءَ جي اتر طرف ۽ اولهه پاسي ۾ موسو ڪنڀار وارن جا ويه ڪن گهر هئا. انهن جي پاسي ۾ خاصخيلين جا گهر، انهن گهرن جي ٿورو اڳيان مهاڻن جا گهر هجن.

سوڪيءَ ۾ ”هندو مل“ ديوان لوهاڻو سريال (چڱو مڙس) هوندو هو. جنهن کي هڪ ڏي، تارا ۽ هڪ پٽ تارو مل هئا.

واڻين جي ويڃڻ کانپوءِ جيئن جيئن سوڪي جي چلتي واري ۽ وڻج واپاري سونهن گهٽجڻ لڳي ته ماڻهو به لڏ پلاڻ شروع ڪرڻ لڳا. موسو ڪنڀار سوڪيءَ مان لڏي ”باگاڻن“ ۾ سائين جلال شاهه وٽ آيو. ان کان پيڙين جي مدد گهريائين. جنهن موسيٰ ڪنڀار کي ”دبائي جت“ جي پيڙي ڏني. ان پيڙي ۾ سامان (لڏ) ڪني چوهڙ آيو ۽ ڪجهه عرصو رهي پوءِ ابراهيم حيدري هليو ويو، هاڻ ان جو اولاد ابراهيم حيدريءَ ۾ رهي پيو.

سوڪي جو شهر ”سڪ پريت جو شهر“ هيو، اڃان به ڪيترا ئي ماڻهو مون کان رهجي ويا آهن، جيڪي سوڪي جا اصل رهواسي هئا. هن وقت مختلف ماڳن تي رهن ٿا. انهن سان ملاقات ڪري ڪونه سگهيو آهيان پر جن به ماڻهن سان ملاقاتون ٿيون، انهن سڀني سامونڊي سورن جون دانهون ڪيون، سمنڊ جي ڪاري پاڻيءَ انهن جا اجهڻ ڦٽائي ڇڏيا، سامونڊي ڪاري پاڻي لاڙ جي سڪين ستابن پتن کي ”پوٺو“ بڻائي ڇڏيو ۽ اڃان به اڃاڙيندو اچي پيو. سامونڊي سورن جا داستان ڪنهن کان وسريا ڪونه آهن.

محمد حسن "گھج" ۽ ليڪڪ منصور ٿاهوري ٻڙهي ڳوٺ ۾

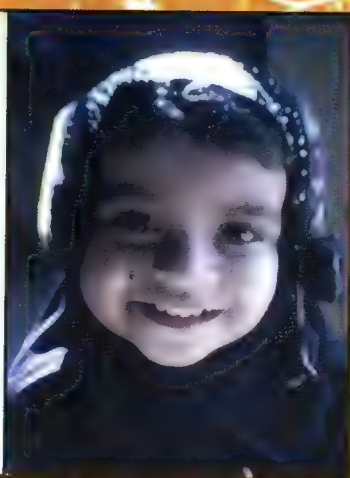
محمد بلوچ، ليڪڪ منصور ٿاهو، باقر خان مروا بلوچ، سائين
ڪرم علي بلوچ ۽ عطا محمد بلوچ ڳوٺ رسول بخش ۾

ناڪڻو الهڏنو ميربحر، ليڪڪ منصور ٿلهو ۽ الهڏنو
ڪٽي ڪارو ڇاڻ ۾

الهڏنو باهوٽ، سگهڙ عبدالله مرگهر، سگهڙ باقر خان مروا
بلوچ ۽ ليڪڪ منصور ٿلهو مير ساڪرو ۾

فائزہ رحیم ۽ فیضان رحیم

ڊاڪٽر رحيم بخش ڪٽي، ليڪڪ منصور ٿلهو ۽ اسماعيل
قصوري ريڙهي ميان ۾

حاجي بابو شولاڻي، عبدالجليل ڪٽي، ليڪڪ منصور ٿلهو ۽
ايوب شان خاصخيلي ڳوٺ ابراهيم حيدري ۾

ايوب شان خاصخيلي، احمد بچل خاصخيلي، ليڪڪ منصور
ٿلهو ۽ عبدالجليل ڪٽي ڳوٺ ابراهيم حيدري ۾

”موهن جو دڙو“ ۽ ان جي اوج واري زماني ۾ سنڌ جا وڏا سامونڊي بندر اڻويهه هوندا هئا. انهن جو واپار دنيا جي وڏن ملڪن سان هوندو هو. ان کان سواءِ ڪيترا ئي سون جي تعداد ۾ ننڍا بندر به هئا، جيڪي ڏيهي طور تي مختلف وٽون ۽ وکر پيا ٿيندا ۽ آڻيندا هئا. هي سنڌو سڀيتا جي انتهائي ترقي ۽ تعمير وارو دؤر هيو. هتان جا پٽي واپاري جيڪي سامونڊي پٽيءَ جي بندر گاهن جا مشهور واپاري هئا. جن جو خاص طور ڏيسور سان واپار هلندو هو. جن ۾ اهم ملڪ ”سمير“ يا ”عراق“ سان هئا. جتان تجارتي سامان اولھ (ان دؤر جي يورپ) ۽ ڏکڻ طرف ۾ ”مصر“ سان هلندو هو. ان ڳالهه جون ثابتيون پراڻين تهذيبن، عراق، فلسطين ۽ مصر جي قديم آثارن مان به معلوم ٿين ٿيون. سڪندر اعظم يوناني بادشاهه جي حملي کانپوءِ سنڌ جو تجارتي سامان بحري پيڙن ۾ کڻي اهم تجارتي مرڪز ”مصر“ جي ”سڪندريا“ پهچندو هو. جتان پوءِ ”مصر“ جي ٻين علائقن ڏانهن پکڙجي ويندو هو.

سڪندر اعظم يوناني بادشاهه کان پوءِ يونان ۽ روم تائين پهچندو هو. جي دؤر ۾ سليوڪس نڪوٽار (Seleucus Nicator) شهنشاهه ٿيو. اهڙي ريت يونان جي گمنام واپاريءَ جاگرافياڻي موضوع جي حوالي سان سنڌ جي بندر ۽ بازارين جو ذڪر ڪيو آهي. سندس ڪتاب جو نالو، ”پيري پلس آف ايري ٿري ان سي“ (Periplus of Erythraean Sea) سنڌو مها ساگر وارو سامونڊي رستو. مٿيون ڪتاب اصل ۾ يوناني ٻوليءَ ۾ لکيل هيو. جنهن جو انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو 1912ع ۾ ڇپيو.

”سوکي بندر ۽ سامونڊي سور“ هن ڪتاب لکڻ جي لاءِ منصور ڏونگر ڏوريا آهن. ڪشت ڪاٺيا آهن. منصور ٽالو لکن وادين جو مستحق آهي ۽ مون کي يقين آهي ته هن کان اڳ سنڌ جي بندر ”سوکي“ جي حوالي سان ”سفر نامو“ ڪنهن به نه لکيو آهي.

هي مانا ٿيو ماڻهو سنڌ جو ڀڳت ۽ سنڌ جو پوڄارو آهي. جنهن پنهنجي قلم ۽ لفظن سان سنڌ کي سهي سجدا ڪيا آهن. مون وٽ ايترا اهڙا لفظ موجود ڪونه آهن جو سندس کيس جوڳي پيٽا پيش ڪري سگهان.

عطا محمد پٿيرو
حيدرآباد

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پُرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُنڌڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ،
 پُڪارَ سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارودَ
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيتَ به جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيتَ به جڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتُ آئي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيتُ به بمَ جو ساٿي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏَ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَنَ** The Reading Generation